

EGY HAZAI KATASZTRÓFAHÍR ÉS A NEGATÍV HÍREK KÖZLÉSÉNEK STRATÉGIÁJA

A negatív hírközlés stratégiája. A vörösiszap-katasztrófa hírelemzése az első napi tv-beszámolók alapján

Barkóczy Janka – Deli Eszter

barjanka@gmail.com – eszter34@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.1

Absztrakt

A hírműfaj narratív megközelítése a tömegkommunikáció egyik jelentős szegmensének kézenfekvő elemzési formáját adja. A hír mint történet és dráma többnyire kompakt, jól kezelhető és felfejthető egység, világos és nehezen változó struktúrával. A narratíva formája a hír jellegéhez illeszkedve változhat, hiszen belső logikájából adódóan értelemszerűen más szerkezetet követel egy-egy politikai-, sport-, bulvár- vagy éppen katasztrófa-beszámoló. A hírek mikrodrámaturgiája, a mozgókép nagyobb formáinak műfajaival való látványos rokonság sokat segít abban, hogy a különböző zsánerek között gyakorlott módon eligazodó fogyasztó minél könnyebben és természetesebb módon fogadja be ezeket a médiaszövegeket. A műfajok felismerésével pedig az egyes hírtípusok működése is jobban érthetővé válik, hiszen az alapvető tartalmi elemek főként ezek mentén szerveződnek egyedi konstellációba.

Kulcsszavak

hírek, negatív hírek, katasztrófa, melodráma, médiareprezentáció, Katrina-hurrikán, vörösiszap

COVERAGE OF A DISASTER IN HUNGARY, AND THE COMMUNICATION STRATEGY OF NEGATIVE NEWS

Janka Barkóczy – Eszter Deli

Abstract

A narrative approach to the news genre offers a plausible form for analysing this important segment of mass communication. In most cases, a news item can be viewed as an easy to manage and interpret story or drama unit, with clear, fixed structure. The form of the narrative can vary according to the type of the news – political, sports, tabloid or disaster news require different structures which correspond to their own internal logic. The micro-dramaturgy of news items – meaning their obvious relatedness to major motion picture genres – helps consumers, who are familiar with those genres, absorb these media texts. Recognition of the genres makes the workings of the specific news types more apparent, since the basic content elements are organised into unique constellations along these styles.

Keywords

news, negative news, catastrophe, melodrama, media-representation, Hurricane Katrina, red sludge

EGY HAZAI KATASZTRÓFAHÍR ÉS A NEGATÍV HÍREK KÖZLÉSÉNEK STRATÉGIÁJA

A negatív hírközlés stratégiája A vörösiszap-katasztrófa hírelemzése az első napi tv-beszámolók alapján

Barkóczy Janka – Deli Eszter

Amikor a hírműfaj definiálására vállalkozunk, számos eltérő meghatározással találkozunk, melyek közül a legtöbb felmerül valamilyen formában a viszony és a viszonylagosság problémája. Dan Berkowitz (1997, p. xi) megközelítése szerint például a hírek vizsgálata olyan, mintha egy hologramot próbálnánk értelmezni. Mindenki más oldalról, más szögből látja azt, a tér minden egyes pontjáról különböző aspektusait észleli ugyanannak a holografikus képnek, így egy és ugyanazon személy nem képes az egész hologram minden részletét egyszerre érzékelni. Carey (2009, p. 45) hírmeghatározásában már radikálisabb, kétpólusú problémafelvetést látunk: a szerző szerint a hírek a közönség számára érthetővé vagy homályossá teszik a valóságot, megváltoztatnak vagy megerősítenek attitűdöket, hitelességet vagy kétséget jelképeznek a befogadók számára. Jack Fuller (1997, p. 7) definíciója pedig három kulcsszóval írja le a híreket: időszerűség, érintettség egy adott közösség számára, relevancia. A definíció imént említett elemei azonban nyilvánvalóan rámutatnak, hogy az adott hírszerkesztő valósághoz való viszonya alapvetően befolyásolja, hogy mely jelenségeket tekint lényegesnek. A hírek meghatározása tehát teljes mértékben szétfeszíti a rendelkezésre álló definíciós kereteket, nem segít továbbá az sem, hogy a hírközlő számára az a hír, ami elhangzik a rádióban, televízióban, ami megjelenik a lapokban, míg a közönség számára az, ami érdeklő (Andok, 2013).

A következő hármas megközelítés azonban hozzájárulhat a hírek konstrukciójának, természetének és viszonylagos aspektusainak jobb megértéséhez:

- 1.) A keretek viszonylagossága: A hírek nem kézzelfogható, materiális tartalmak, amikre a jó újságírók rábukkannak. Nincsenek idő- és térbeli határaik, egyedül az ember által rájuk szabott korlátok.
- 2.) A szociális viszonylagosság: A hírek eredendően nem bírnak értékekkel, amelyek néhány eseményt relevánsná, néhányat redundánsná tehetnének. Társadalmi szempontból a hírek olyan emberi konstrukciók, amelyek az újságírók informális konszenzusa alapján nyernek, vagy nem nyernek hírértéket, azonban a világban található történetek önmagukban nem képviselnek értékeket.

- 3.) A szubjektív viszonylagosság: Végül hadd tegyünk említést az újságírói elfogultságról: az újságírók nem képesek objektívek maradni a körülöttük lévő világgal kapcsolatban, bármilyen keményen is próbálják kiküszöbölni személyes véleményük és hiedelmeik integrálását a hírek szerkesztésekor (Berkowitz, 1997, p. xi).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a hírek eseményekkel, helyzetekkel vagy ideákkal kapcsolatos faktuális információk azonnali és lényegi összegzése (beleértve a véleményeket és interpretációkat is), úgy prezentálva, hogy egy bizonyos közönséget érdekeljen, valamint segítse tagjait a környezetükben történő elboldogulásban (Metzler in Stepp, p. 84).¹

A negatív hírek

Mi lehet a negatív és cinikus hírek címlapokon való túlsúlyának motorja? E jelenség magyarázatára a médiatudósok gyakran a piaci igényekre hivatkoznak: az egészen az 1940-es évekre visszanyúló kutatások, valamint az eladással kapcsolatos mutatók is azt támasztják alá, hogy az emberek a negatív híreket abszolút mértékben preferálják a pozitívokhoz képest. A kultúrától függetlenül megfigyelhető jelenség az egyén alapvető biztonságszükségletéből fakad, mely az egyik elsődleges, a média segítségével bizonyos mértékig kontrollálható fiziológiai igény (Angelusz, 2013, p. 10) A közönség negativitáshoz való vitathatatlan vonzódását Joseph E. Uscinski (2014) az evolúciós pszichológia hagyományaival magyarázza, mivel e tudományág szerint a közönség a híreket a környezetben található potenciális fenyegetések felterképezése miatt fogyasztja, így amikor a nézők olyan hírekkel találják magukat szemben, amelyek félelmet vagy dühöt indukálnak, jobban odafigyelnek rájuk. Ez a reakció többnyire automatikus, a közönség nincsen tudatában annak, hogy megkülönböztetett figyelmet szentel egyes híreknek, míg másoknak nem.

A pozitív és a negatív pólusok közti aszimmetria mindig is megfigyelhető volt az élet bármely aspektusában, hiszen a negatív ügyek általában sokkal könnyebbek, hirtelenebbek és váratlanabbak, mint a pozitívak (Galtung – Ruge, 1965). A rossz híreknek óriási közösségképző ereje van, amely elsősorban abban rejlik, hogy a negatív események megítélése mindig konszenzust teremt a közönség tagjai között, míg a pozitívak értékelésében lehetnek különbségek. Pl.: Egy földrengés, amely számtalan áldozatot szed, mindenki számára negatív eseményként jelenik meg, míg egy új kormányintézkedés mást fog jelenteni a szimpatizánsoknak, mint a kormányellenes embereknek (Deli, 2015).

Az „if it bleeds it leads” erősen propagandisztikus filozófia tehát beigazolódni látszik, hiszen a negatív hírek aránya folyamatosan felülreprezentált a különböző médiumokban (Bennett, 2001). Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon tisztában vagyunk-e a média hírek manipulációs szándékával, hogy észrevevesszük-e a hírekben alkalmazott befolyásoló eszközöket. Amikor arról kérdezzük bennünket, mennyire gondolkodunk racionálisan, döntéshozatalaink mennyire logikusak, vajon minket is annyira manipulálnak a televíziós reklámok vagy a hírek, mint másokat – a diszpozíciós-szituációs attribúció okán – általában akaratlanul is jóval pozitívabb értékelést adunk magunkkal, mint társainkkal kapcsolatban (Moskowitz, 2013). A manipuláció manipulációja: a média hír című munkájában Aczél Petra (2008) arra hívja fel a figyelmet, hogy a legtöbb fogyasztó ugyanazokon a csatornákon követi a híreket, nem váltogatja a megszokott, szimpátiájának megfelelő újságokat, televíziós hírműsorokat, ha csak azért nem, hogy a másik fél hazugságairól informálódjon. „Ez a kötődés igazolja, hogy a hír nem közöl,

¹ „News is a prompt, „bottom-line” recounting of factual information about events, situations and ideas (including opinions and interpretations) calculated to interest an audience and help people cope with themselves and their environment.”

hanem értelmez, azonosít: világképet formál, és igazol. Ez a kötődés bizonyítja, hogy a hír manipulál, és legfőképpen azzal, hogy azt sugallja, nem manipulál” (Aczél, 2008).

Jelen tanulmányban a rituális megközelítést alapvetésnek tekintve úgy gondoljuk, hogy a hír tehát nem információ, hanem dráma, hiszen elsősorban nem a világ leírására vállalkozik, hanem drámai erők és akciók arénáját ábrázolja és arra hív meg bennünket, hogy eleget tegyünk e drámai szerepvállalásnak (Carey, 2009, p. 17). Carey szerint a rituális szemlélet nem zárja ki az információátadás vagy az attitűdváltás folyamatait. Egyszerűen annyit állít, hogy csakis akkor lehetséges megérteni ezeket a folyamatokat, ha a kommunikáció és a társadalmi rend rituális megközelítésében kerülnek értelmezésre. Emellett tanulmányunk azt a floweri nézetet hívatott alátámasztani, amely szerint a hírközlésben a nyelv nem semleges közvetítő közeg, hanem egy kifejezetten konstruktív mediátor, amely képes a hírt értékessé, kétértelművé vagy félrevezetővé tenni, ez az állítás pedig – audiovizuális természetük miatt – fokozottan igaz az általunk elemzett televíziós hírekre (2013, pp. 1–2).

Hír és katasztrófa

A negatív hírek gyakorlati működésének bemutatására értekezésünkben a katasztrófák média reprezentációit vesszük górcső alá, egy általunk választott magyar vonatkozású médiahír ismertetésén és elemzésén keresztül. Előtte azonban szükségeszerű, hogy általánosan is bemutassuk a katasztrófa hírek generikus felépítését, az ilyen típusú médiaesemények megszokott struktúráját. Dynes (1994) szerint a katasztrófák a közösség külső vagy belső határainak sérülését jelentik. Olyan alkalmak ezek, amelyek a normák sérülése miatt megszakítják a mindennapi élet megszokott menetét és arra sarkallják a közösség tagjait, hogy rendkívüli erőfeszítéseket tegyenek a társadalom normatív rendjének megóvása érdekében. Megkülönböztethetünk természeti katasztrófákat, pl.: földrengések, árvizek, szélviharok, járványok, illetve ember által okozott technikai jellegű ipari baleseteket, pl.: repülőgép-katasztrófa, majd a hatvanas évektől kezdve az olyan politikai krízisek is a kutatás tárgyaivá váltak, mint a terrorista akciók vagy politikai személyek ellen elkövetett merényletek (Császi, 2002). Ahogyan a negatív eseményeknél már említettük, a katasztrófák hírértékének esetében is szükségeszerűen jelentős szerepet játszik a történet hirtelensége és váratlansága, releváns továbbá a katasztrófa emberi akarattól független természete és a közösséget fenyegető jellege is. Az ilyen típusú hírek gyakran tabloidokká, azaz szórakoztató vizuális történetekké alakulnak át, amelyek az informáláson, szórakoztatáson és a drámai prezentáláson kívül olyan feladatokat is ellátnak, mint az érzelmi támogatás nyújtása vagy a kollektív identitás kialakítása (Császi, 2002). A Császi által idézett Sontag tanulmányában egy öt egységből álló katasztrófafilm-forgatókönyvet mutatott be, amely a hírek struktúrájának szempontjából is releváns. Az elsőben a legnagyobb gyanútlanság közepette hirtelen megtörténik a szerencsétlenség, amely lehet természeti katasztrófa, vagy valamilyen természetfeletti szörnyeteg megjelenése is. A második szakaszban a hős szemtanúktól értesül a szükségállapotról és a helyi rendfenntartó szervek tehetetlenségéről. Ebben a fázisban tudjuk meg azt is, hogy a veszély továbbra is fennáll, azonban mostanra már nem csak a közeli területeket, hanem az egész Földet is fenyegeti. A harmadik a kollektív mozgósítás fázisa, azonban itt még közel sem találták meg a megoldást a problémák orvoslására, így az általános kétségbeesés és rettegés erősíti a fennálló feszültséget. A negyedik szakaszban már megkísérlik a probléma eliminálását, azonban továbbra is kudarcot vallanak a helyi erők, az érintett lakosság evakuálásával pedig ismét – a kezdeti szakaszhoz hasonló – pánik tör ki, mindenki fejvesztve menekül. A lezáró szakaszban a történet hőse olyan megoldást talál, amely azelőtt senkinek nem jutott eszébe, megállítja a szerencsétlenséget és (a film származási helyétől függően) a karakterek meghitt egymásra találása figyelhető meg. A katarzis azonban nem tart örökké, mindenki sejti, hogy a probléma megoldása csak ideiglenes, a szerencsétlenség bármikor bekövetkezhet újra. Császi szerint a katasz-

trófafilmek fentebb említett, rögzített formuláit követik a katasztrófákról szóló hírek is, amelyek egységesen bemutatják az áldozatokat, károkat, a mentési munkálatokat, az esetleges felelősöket és hősokeket.

A hősokek szerepe azért kiemelendő, mert ők a kultúra egyik legmeghatározóbb reprezentánsai. Geert Hofstede (2010, p. 8) hagyománymodelljében (belülről a külső rétegek felé haladva) az értékeket, rituálékat, hősokeket és szimbólumokat említi, az utolsó hármát a gyakorlatokkal összekötve. A harmadik réteg képviselői, azaz a hősokek olyan élő vagy holt, valós vagy fiktív személyek, akik egy-egy kultúra nagyra becsült értékeit, jellemzőit jelenítik meg. A hírekben is gyakran találkozunk hősokekkel, akikre az általános érzelmi azonosulás tárgyaiként tekinthetünk. A hősokek lehetnek a szerencsétlenül járt áldozatok között, a hozzátartozók és a mentést végző egyének között is, megjelenítésük pedig nélkülözhetetlen a hírekkel kapcsolatban már többször említett drámai szerepvállalás előidézéséhez és fenntartásához.

A katasztrófa zsánere

Ahogy ez a fentebb bemutatott elméletekből is látszik, a katasztrófaesemények feldolgozására jól leképezhető mintát, értelemszerű fogódzót ad azok narratív elemzése. A sontagi modellben leírt játékfilmes struktúra a hírek feldolgozásához is könnyű értelmezési keretet biztosít, ezért érdemes lehet ezen a nyomon haladva további distinkciókat tennünk. Az ilyen jellegű történekek ábrázolása jellegükből fakadóan elementáris érzelmi töltést hordoz, amely a média-szövegek felépítésére is komoly hatással van. Mögöttük ezért olyan műfaji támasztékot kell sejtenuünk, melyben ez a dimenzió hagyományosan erős, az érzelmek mértéke és minősége az elbeszélte történet jellegének fontos alakítója. Ez a műfaj pedig kézenfekvő módon nem más, mint a melodráma, illetve az azzal szoros rokonságban álló tragédia lehet. Az elbeszélés minőségét és a két forma közötti elhelyezkedését a hírekben bemutatott események megítélése határozza meg. A melodráma definíciója szerint olyan műfaj, amelyben a hősokek náluk hatalmasabb erőkkel kénytelenek szembenézni, melyekkel szemben a lehetőségek kiegyensúlyozatlansága miatt alapvetően esélytelenek. Ezek az erők lehetnek külső (természeti katasztrófák, háborúk, stb.) vagy belső (szenvedélyek, függőségek, öregedés, betegségek, stb.) eredetűek, de alapvetően minden esetben kontrollálhatatlanok és kívül esnek az elszenvedők kompetenciáján. A hősokek helyzete reménytelen, az egyetlen kiút számára a fátum, a sors esetleges jóindulata, melyre azonban szintén nincs hatással. Ebben a helyzetben, a tudatosság különböző fokán ugyan, de aktív cselekvő helyett passzív elszenvedővé válik, aki kénytelen kellenetlen önmagán belül, főként emocionális síkon éli meg az eseményeket. „...az érzelmi intenzitás azonban nem üres önkény, hanem egy speciális történeteséma következménye. A melodráma olyan drámai forma, amelyben a konfliktus egymással összemérhetetlen erők között tör ki, és a magára maradt embernek a természet, a társadalom hatalmaival kell szembenéznie, amelyekkel szemben tehetetlen, kiszolgáltatott és eleve vesztesre van ítélve, hacsak valami csoda segítségével nem győzedelmeskedik.” – írja Kovács András Bálint a modern film irányzatait bemutató monográfiájának vonatkozó részében (Kovács, 2005, p. 106). A katasztrófahírek, melyek a melodramatikus szerkezet jegyében születnek, főleg a drámai helyzet passzív elszenvedőiről, az érzelmi sokkról, a feldolgozás és/vagy előbb említett belső küzdelem egyes fázisairól szólnak. Az ok nélkül, tehát igazságtalanul elszenvedett veszteségek, a heroikus küzdelem képei, melyek minden esetben a kiegyenlített erőről szólnak, a szélsőségek hangsúlyozásával teremtik meg a melodramai alapvetést. Az egyetlen esély többnyire a véletlen és a jószerecsse, az így megmenekülők pedig nemcsak dramaturgiai okból, de a hírműfajban fontos információk elsődleges közlőiként is gyakori szereplőkké, megszólalókká válnak.

A melodramához képest némi eltérést mutat a tragikus interpretáció, mely bizonyos hírtípusoknál, ha kisebb mértékben is, de rendre megjelenik. Ilyenkor, a műfaj ókori hagyományainak megfelelően, a bekövetkező rossz nem teljesen ok nélkül, hanem valamilyen ember

által elkövetett bűn jogos, még ha áttételesen érkező büntetése is. A gőg (hübrisz), elbizakodottság, rosszul meghozott döntés egyértelmű folyamánya az elszenvedett tragédia, az erők lehetnek ugyanolyan kiegyensúlyozatlanok, de a résztvevők korántsem ártatlanok megjelenésükben. A játékfilmek történetében világosan elkülöníthető két tendencia a katasztrófák eltérő értelmezését modellezi (Barkóczy, 2009). A katasztrófák előidőzésében felelős ember szerepét firtató struktúra bizonyos korokban, bizonyos témák előtérbe kerülésével kapcsolatban jelent meg hangsúlyosabban, míg más időszakokban jellemzően háttérbe szorult. Ezek felépítésében a sontagi koncepcióhoz képest megjelenik egy fontos elem, a bűnt elkövető és a katasztrófát előidéző személy kilétének kérdése, a valódi bűnös vagy a bűn elkövetésével megvádolt bűnbak szerepének narratívába történő beépítése. Bizonyos híreknél, ahol a bekövetkezett katasztrófa elemei és okai ismertek, egyértelmű a tragikus narratíva megválasztása, más esetekben, ahol inkább közvetett módon definiálható a felelősség (pl. a globális felmelegedés következtében bekövetkezett természeti katasztrófák), ez diffúz módon jelenik meg, esetleg egyáltalán nem kerül elő, megtartva a hírt a másféle emóciókkal dolgozó másféle reakciókra apelláló melodráma keretei között. A két forma közötti választás szerkesztői döntés eredménye, tértől, időtől és kultúrától és a kommunikációs csatorna jellegétől függően változhat, ezért ezekből a döntésekből, vagyis a katasztrófa hírek műfaji keretek között vizsgált reprezentációjából szoros elemzéssel számos izgalmas tanulságot vonhatunk le.

Az ajkai vörösiszap – médiareakció egy hazai katasztrófára²

2010. október 4-én átszakadt a MAL Magyar Alumínium Termelő és Kereskedelmi Zrt. tulajdonában álló Ajkai Timföldgyár vörösiszap-tárolójának gátja és 10 halálos áldozatot követelve, számtalan sérültet és felbecsülhetetlen környezeti károkat maga után hagyva, a timföldgyártás melléktermékeként keletkező maró hatású zaggal öntötte el Kolontár, Devecser és Somlóvásárhely településeket. Az ipari katasztrófa súlyos következményei példátlan krízishelyzetet teremtettek a térségben, a mentőalakulatok munkájával egy időben pedig a média is kiszállt, hogy tudósítson az eseményről. Hasonló híreket a magyar hírműsorok jellemzően külföldi eseményekkel kapcsolatban közölnek, arra, hogy a médiának hazai katasztrófa helyzetről kell beszámolni, ritkábban és inkább más típusú történéseknél kerül sor. A média munkatársai tehát egy viszonylag szokatlan helyzetre reagáltak, így érdemes megvizsgálni, hogy az első pillanatokban, komolyabb előzetes felkészültség vagy gyakorlat nélkül, milyen értelmezési sémák mentén prezentálták a vörösiszap pusztítását. Ennek demonstrálására 3 televíziós hírműsor, a Magyar Televízió, a TV2 és az RTL Klub 2010. október 4-én, az esti órákban leadott beszámolóját hasonlítjuk össze, különös tekintettel az azokban megjelenő műfaji elemekre. A műfajok, mint láttuk, jellemzően meghatározott formával rendelkeznek, ez a forma pedig erősen összefügg a fabula és szüzsé viszonyával. A fabula, vagyis „sztori” olyan képzeletbeli konstrukció, amelyet progresszív és retroaktív műveletekkel hozunk létre. A szüzsé ehhez képest az a rendszer, amely ténylegesen elrendezi a fabula alkotóelemeit, ez tehát a történet pontos mintázata, amit más szóval „cselekménynek” is nevezhetünk. Ezt az apparátust pedig a stílus teszi médiaspecifikussá, amihez a verbalitás erősen kötődik (Bordwell, 1996, pp. 62–63). A verbális szövegek is különböző típusokba sorolhatók, az egyik felosztás szerint narratív, leíró és érvelő szövegekről beszélhetünk (Gripsrud, 1999, p. 191). A hírek e hármas rendszer mindegyik aspektusát alkalmazzák, hiszen egy-egy történetet mesélnek el, annak körülményeit részletezik, és eltérő mértékben érvelhetnek is. Jelen tanulmány azt hivatott alátámasztani az alábbi empirikus kutatás alapján, hogy az érvelés folyamatában

² Az ajkai vörösiszap-katasztrófa idején zajló hivatalos kríziskommunikáció kritikai elemzése bővebben: Grünzeisz, 2015.

az olyan nyelvi elemek, mint a jelzők nem pusztán meghatározó, hanem kifejezetten manipulatív, érzelmekre ható szerepet játszanak.

A Magyar Televízió 1-es csatornájának híradójában vezető hírként, három egymást követő tematikus beszámolóban, mintegy 6 percen keresztül foglalkoztak folyamatosan az eseménnyel. Először a hír tényszerű közlése történt meg, majd foglalkoztak a veszteségekkel és az emberi sérülésekkel, végül helyszíni tudósítóhoz kapcsoltak, aki élőben bejelentkezett. Az összeállítás sok adatot és tényszerű információt közöl, különböző informatív szemléltető-eszközöket (pl. térkép) alkalmaz. Szemléletében tökéletesen megfelel a fent bemutatott koncepciónak, mert bár hangsúlyozza a helyzet drámaiságát, a nézőket többször is a mentési munkálatokon összehangoltan dolgozó hivatásos szervek magabiztosságáról, a szituáció kontrolljáról biztosítja. Érdekes módon a három közül ez az egyetlen műsor, amely kiemeli, hogy Pintér Sándor belügyminiszter a helyszínre érkezett és maga is a krízis kezelésén dolgozik. A médium itt erős integráló szerepet vesz fel, a polgárok és a kompetens kormány egységének és kölcsönös bizalmának fontosságát hangsúlyozza a kritikus helyzetben. Tájékoztató, informáló funkciójával maga is belép a helyzet konszolidálásába, a magyarázat mellett gyakorlati tanácsokat is ad a rendkívüli órákban. Mivel élőben nem tudósíthatott a tragédiáról, a következmények dokumentálásával, a jó szerencsének köszönhetően túlélő személyek megszólaltatásával tapogtatja ki a műfaji kereteket. A rituális kommunikációelmélet felfogásában nem a zagy kémiai és biológiai hatásainak működését, hanem a helyes viselkedési forma mielőbbi megtalálását kell közvetítenie, aminek maximálisan eleget is tesz. A hírszöveg szoros elemzése megmutatja, hogy a közszolgálati csatornán hangzik el a legkevesebb és a legkisebb variabilitású jelzős szerkezet, ami segít a körülményekhez képest higgadt és tényszerű stílus kialakításában. Különbözik ez a műsor a másik kettőtől abban is, hogy itt már az első beszámolóban is két alkalommal is tesznek utalást arra, hogy a lezajlott események feltételezhetően nem minden ok nélkül következtek be, és a kár kezelésén túl a felelősség kérdéséről is gondolkodni kell. A katasztrófa első sokkja és a pontos információk hiánya nyilvánvalóan lehetetlenné teszik, hogy az eseményeknek ebben a korai szakaszában ez irányban máris elmélyült elemzéseket tegyenek, de a szál felvillantása azt jelzi, hogy a tragikus megközelítés elképzelhető séma a hír jövőbeni interpretációs dramaturgiájában. A hírben egyrészt említik, hogy gondatlan veszélyeztetés miatt máris nyomoz a rendőrség, másrészt idézik a timföldgyár vezetőjét, aki saját jól felfogott érdekében inkább a melodramai megközelítést igyekszik erősíteni, és az elmúlt időben lehullott sok csapadékkal magyarázza a gátfal spontán megcsúszását.

1. táblázat

A három csatorna híreiben szereplő jelzős szerkezetek vizsgálata

	MTV1	TV2	RTL Klub
1.	maró iszap	égési sérült	vörösiszap-tenger
2.	súlyos égési sérülések	maró hatású veszélyes iszap	maró hatású, égéshez hasonló sebek
3.	vörösiszappal szennyezett víz	maró iszap	nagy esőzés
4.	lúgos, maró anyag	rengeteg mentőautó	újabb sérültek
5.	honvédségi helikopter	nagy vörösiszap	katasztrófáról készült felvételek
6.	maradandó károk	iszapos vörös nyavalya	Veszprém megyei katasztrófa
7.	maró massa	kiöntött vörösiszap	vörös színű tenger
8.	maró vegyi anyag	erősen maró hatású veszélyes anyag	ilyen sodrás
9.	idős férfi	katonai helikopter	savas lé
10.	71 éves férfi	vörösiszappal teli zagytározó	maró iszap
11.	71 éves férfi	ajkai timföldgyár	égési sérült
12.	vegyi égés	előntött részek	életveszélyes, illetve súlyos állapotú sérült
13.	altatott, lélegeztetett állapot	maró anyag	könnyű, ámde nagyszámú sérült
14.	kiömlő vegyi anyag	idős ember	maró anyag
15.	lúgos iszap	mérgező iszap	különböző mértékű és fokú sérülések
16.	súlyos szemgyulladás	maró anyag	zűrzavaros helyzet
17.	égési sérülések	magasan fekvő részek	teljes káosz
18.	katonai helikopter	környező települések	rengeteg rendőr, rengeteg mentő
19.	idős házaspár	eltűnt ember	első olyan katonai helikopter
20.	maró vörösiszap	maró áradat	könnyű sérült
21.	összegyűlt iszap	súlyos sérült	égési sérülések
22.		könnyű sérültek	maró hatású anyag
23.			maró hatású anyag
24.			pusztító vörösiszap áradat
25.			bajbajutott emberek
26.			súlyos állapotú sérültek
27.			súlyos sérült

Míg a köztvé híradója kiemelten számol be a veszélybe került iskoláról, gyerekekről és idősekről, a kereskedelmi csatornák inkább életerős, fiatal felnőtt vagy középkorú érintetteket mutatnak. A TV2 Tények című hírműsora az MTV-től eltérően inkább a sokkra helyezi a hangsúlyt, bár beszámol a folyamatban lévő mentőakcióról, inkább a dráma egyedi elemeire fókuszál, keresi a megszólítható érintetteket. A hír megtartja a műfaji kereteket, de sok szubjektív elemet épít be, melyek sokkal emocionálisabb, ebből következően pedig inkább melodramai hangulatot adnak a látottaknak. A sokktól zaklatott túlélők megnyilvánulásai, szavaik (pl. vörös nyavalya) és metakommunikációs jelzéseik egy más narratívát, a hatóságokban bízó és azok akarata szerint cselekvő állampolgár története helyett, a nála hatalmasabb erőtől szenvedő, állapotával egyedül szembenéző ember helyzetét érzékeltetik. A szubjektív narratíváját a szerkesztők ráadásul még azzal is megfelelik, hogy pár másodpercre a helyiek által készített és a videómegosztó oldalra máris felkerült YouTube-anyagból is bevágnak egy részletet.

A három vizsgált anyag közül a legkevésbé konzekvensen az RTL Klub híradója dolgozza fel a témát. A többiekől eleve eltér abban, hogy a felvezetőben történt rövid említés után csak 17 perc elteltével tér vissza a nap kétségtelenül vezető hírére képező eseményhez, hogy alaposabban beszámoljon róla. Amint az a jelzős szerkezeteket vizsgáló statisztikából is látszik, itt találkozunk a legtöbb és legintenzívebb minősítő szerkezettel, ezek megjelenése pedig a hír összességét tekintve a tisztán kommunikált adatok rovására megy. A tudósítás a köztvé attitűdjével és a Durkheimtől eredeztetett koncepcióval szemben, közel sem az érintettek és a nekik segítséget nyújtók összekapcsolását célozza, sokkal inkább dezorientál, néhol egyenesen pánikot kelt. A flottul és professzionálisan zajló mentés helyett a riporter káoszt emleget, a kamera extrém képeket és helyzeteket dokumentál, a bizonytalanságot növeli, hogy a híradó bizonyos adatokkal kapcsolatban a médiaszöveg egy későbbi pontján saját magát javítja ki. A pontos információk hiányát gyakran a mennyiségek nyelvtani fokozással történő érzékeltetése tölti ki, a narráció olyan szókapcsolatokat enged meg magának, mint a „könnyű, ámde nagyszámú sebesült”, amely az egyik kevésbé súlyos jelző hatását egy másik súlyosabbal igyekszik dramatizálni. Ebben az esetben már fel sem merül a felelősség kérdése, a csapás váratlansága és fatális természete lesz az esemény fő profilja. A melodramai koncepció itt csúcspontjára ér, válik mindent felülíró szerkesztői elvvé.

A hírek műfajszempontú vizsgálata sokat segíthet abban, hogy azok sémáit és működését minél hatékonyabban feltárjuk. A mozgókép zsánereinek tömörítése, mikroformákba történő átültetése a hírműfaj alapvető módszere, melyet témánként és profiltól eltérően alkalmaz. Az egyes eseményekről született beszámolók szorosabb elemzése feltárja, hogy a műfajokhoz való kapcsolódás a médiaszöveg különböző rétegeiben, a narratívától a verbális szintig mindenhol kimutatható. A jelen értekezésben vizsgált jelzős szerkezetek a katasztrófa zsánereinek rendszerét erősítik, amely rámutat arra, hogy a melódrama és tragédia szerkezete hogyan segíti ezekben a nehezen feldolgozható eseményeknek az interpretálását, hogyan könnyíti meg a befogadóhoz való eljuttatást és magát a befogadást.

A vizsgált hírműsorok forrása

Híradó este, MTV1, 2010. október 4. 19:30. Online: Nemzeti Audiovizuális Archívum, <http://nava.hu/id/1068944/> (utolsó letöltés: 2015.06.24.)

Tények, TV2, 2010. október 4. 18:30. Online: Nemzeti Audiovizuális Archívum, <http://nava.hu/id/1068856/> (utolsó letöltés: 2015.06.24.)

RTL Klub Híradó, RTL Klub, 2010. október 4. 19:30. Online: Nemzeti Audiovizuális Archívum, <http://nava.hu/id/1068946/> (utolsó letöltés: 2015.06.24.)

Irodalom

- Aczél Petra (2008) *A manipuláció manipulációja: a médiahír*. Képmás, Elérhető: <http://aczelpetra.hu/A%20manipul%C3%A1ci%C3%B3%20manipul%C3%A1ci%C3%B3ja.pdf>
- Andok Mónika (2013) *A hírek története*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Angelusz Róbert (2003) Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép* 2003/3 3–24.
- Barkóczi Janka (2009) A katasztrófafilm, In: Böszörményi Gábor – Kárpáti György – Szalóky Bálint (2009 szerk.) *Zsánerben. Mozinet-könyvek 3*. Mozinet. 93–109.
- Bennett, Lance W. (2001) *News – The Politics of Illusion*. New York, Addison Wesley Longman, Inc.
- Berkowitz, Daniel A. (1997) *Social Meanings of News – A Text-Reader*. SAGE Publications, Inc.
- Carey, James W. (2009) *Communication as Culture – Essays on Media and Society*. Routledge.
- Császi Lajos (2002) *A Média Rítusai – A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Deli, Eszter (2015) Media Argumentation: A Novel Approach to Television Rhetoric and the Power of the News, In: András Benedek – Kristóf Nyíri (2015 eds.) *Beyond Words; Pictures, Parables, Paradoxes*. Frankfurt, Peter Lang Edition.
<http://dx.doi.org/10.3726/978-3-653-05883-3>
- Durham, Frank (2011) Media Ritual in Catastrophic Time – The populist turn in television coverage of Hurricane Katrina. In: Daniel A. B. (2011 szerk.). *Cultural Meanings of News. A Text-Reader*. USA, SAGE Publications, 99–114.
- Dynes, Russel R. (1994) *Disasters, Collective Behavior, and Social Organization*. Newark, DE: University of Delaware Press.
- Fuller, Jack (1997) *News Values: Ideas for an Information Age*. Chicago, University of Chicago Press.
- Galtung, Johan – Ruge, Mari H. (1965) The Structure of Foreign News. *Journal of Peace Research*, 2. 64–91. <http://dx.doi.org/10.1177/002234336500200104>
- Grünceisz Kata (2015) Gátszakadás: A vörösiszap-katasztrófa tanulságai. A hatóságok és a MAL Zrt. válságstratégiájának elemzése az első közlemények és újságcikkek tükrében. *Jel-Kép* 2015/2 45–60. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.2.45>
- Hofstede, Geert (2010) *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Third Edition, McGraw Hill Professional.
- Kovács András Bálint (2005) *A modern film irányzatai. Az európai művészfilm 1950–1980*. Budapest, Palatinus.
- Moskowitz, Gordon, B. (2013) *Cognitive Social Psychology: The Princeton Symposium on the Legacy and Future of Social Cognition*. Mahwah New Jersey, Psychology Press.
- Uscinski, Joseph E. (2014) *The People's News: Media, Politics, and the Demands of Capitalism*. New York, New York University.
<http://dx.doi.org/10.18574/nyu/9780814760338.001.0001>

FELNŐTT NÉLKÜL

Gyerekek késő esti televíziózása felnőtt kontroll nélkül

Kmetty Zoltán – Baranyai Eszter – Bozsonyi Károly

kmetty@tatk.elte.hu – baranyai.eszter@nmhh.hu – bozsonyi.karoly@kre.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.11

Absztrakt

Tanulmányunkban a gyerekek késő esti televízió-nézési szokásait állítjuk középpontba kiemelten foglalkozva a korhatár jelölések hatásával a nézői viselkedésre. Az Egyesült Államokbeli szabályozással szemben Magyarországon elsősorban a szülők felelőssége a korhatáros tartalmak „elzárása” a gyermekek előtt. A korábbi hazai kutatási eredmények szerint a szülők tíz százaléka engedi, hogy gyermeke rendszeresen korhatáros műsorokat nézzen. Kutatásunkban a Nielsen műszeres nézettség mérés alapján reprodukáltuk a nézési profilokat azokban a háztartásokban, ahol él 15 év alatti kiskorú. Az eredményeink azt mutatják, hogy a gyermekes háztartások közel húsz százalékában tapasztalható rendszeresen korhatáros tartalom nézése, és kilenc százalékban ez a szülő nélkül történik. Elsősorban a rosszabb szociokulturális környezet, és a több otthoni televízió jelent kockázatot a gyermekek problémás televízió nézésének szempontjából.

Kulcsszavak

televízió-nézés, korhatáros tartalom, éjszakai nézés, káros média tartalom, 4–14 évesek

LATE NIGHT TV WATCHING OF CHILDREN WITHOUT ADULT CONTROL

Zoltán Kmetty (ELTE) – Eszter Baranyai (NMHH) – Károly Bozsonyi (KRE)

Abstract

Our study focuses on the late night TV watching habits of children, with special emphasis on the impact of ratings for age appropriateness. Unlike in the United States, in Hungary it is the parents who are primarily responsible for „locking away” content rated as age inappropriate from their children. Results from earlier Hungarian research indicated that 10 percent of parents regularly allowed their children to watch programs rated as age inappropriate for them. We have characterized the viewing habits of families with child(ren) aged 15 or below using the Nielsen Television Audience measurement system. According to our data regular watching of programs rated appropriate for a minimum age of 16 years can be detected in almost 20 percent of these households. In 9 percent of households this takes place in the absence of parents. Low socio-cultural status, and more than one television set in the household are the principal risk factors in the above described problematic viewing habit of children.

Keywords

Television-viewing, age-limited content, late-night watch, harmful media content, age 4–14

Gyerekek késő esti televíziózása felnőtt kontroll nélkül

Kmetty Zoltán – Baranyai Eszter – Bozsonyi Károly

1. Bevezetés

Magyarországon a szabadidő eltöltés egyik leggyakoribb formája a televízió nézés. A Nielsen műszeres nézettségmérésen alapuló statisztikái szerint átlagosan 289 percet néztek TV-t 2014-ben (Nielsen 2015) a 4 évnél idősebb gyermekkel egy háztartásban élők. Ez a szám valamivel alacsonyabb volt a 18 év alattiakkal egy háztartásban élőkénél, de közöttük is bőven meghaladta a 3 órát (198 perc). A nagyon magas televíziózási arány jelzi, hogy egy jelentős szocializációs ágensről beszélünk. A televízió olyan mélyen részt vesz a napi életvitelben, hogy hatása nem megkerülhető. Ez különösen igaz a gyerekekre, akik nem rendelkeznek még kialakult és megszilárdult norma- és értékrendszerrel.

Az erőszakos és szexuális média tartalmak gyerekektől történő elzárása általános média-szabályozási direktívának tekinthető. Az azonban országonként eltérő, hogy milyen eszközökkel kívánunk fellépni ezen problémákkal szemben. A hatályos magyar jogszabályi környezet igyekszik különböző jelölésekkel ellátni a műsorokat, az alapján, hogy milyen „káros” tartalmak láthatóak, hallhatóak bennük. Az viszont már más kérdés, hogy a szülők figyelembe veszik-e ezeket a korhatár ajánlásokat, kiküldik-e a gyereket, vagy esetleg csatornát váltanak-e, ha korhatáros műsor kezdődik. Talán még problémásabb a helyzet, ha a szülő nem is tud róla, hogy a gyermek késő este televíziót néz (akár korhatáros műsört).

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyire jellemző Magyarországon a szülő nélküli TV-zés, illetve a szülővel történő korhatáros műsor nézés. Munkánk elején röviden bemutatjuk a magyar szabályozási környezetet, illetve azokat a hazai elemzéseket, amelyek köthetők a kutatási kérdésünkhöz, majd a Nielsen műszeres nézettségi méréseire támaszkodva megvizsgáljuk, hogy a 15 év alatti gyermekkel rendelkező háztartásokban mennyit néznek problémás tartalmat a gyerekek, és elsősorban milyen háztartásokra jellemző a „problémás” nézés.

2. Szabályozási kérdések

2.1 Nemzetközi gyakorlat

A gyermekek egészséges testi, szellemi és erkölcsi fejlődésének védelme napjainkban is elsősorban az elsődleges szocializációs közeg, a család, a szülők feladata. A média egységesedésével azonban a kiskorúak fejlődésének veszélyeztetése, vagy akár jogaik megsértése egyre könnyebbé és gyakoribbá válhat, ezért a gondviselői felelősségvállalás mellett a jogalkotók és a szabályozó hatóságok igyekeznek aktívabb szerepet vállalni, teszik mindezt különböző jogszabályok lefektetésével, illetve olyan eszközök, készségek megadásával, melyek segítségével a gondviselők a felügyeletükre bízott gyermekeket képesek megóvni a káros tartalmaktól.

A kiskorúak fejlődése szempontjából káros televíziós tartalmakkal szemben legkorábban az USA-ban vezettek be intézkedéseket, melyek kezdetben a műsorszámok kiskorúak számára való alkalmasság szerinti minősítésében nyilvánult meg. A mozifilmek korhatár-besorolásának analógiájára kidolgoztak egy olyan televíziós műsorszámokat minősítő (úgynevezett rating) rendszert¹, mely az életkori megkötésen felül különböző tartalmi elemeket (mint például erőszak, szexualitás, durva nyelvezet) is rögzít. A korhatár-minősítésre épülő műsorok blokkolására alkalmas képfeliratozó rendszert (V-chip technológia²) 1996-ban jogszabállyal³ tették kötelezővé. Minden 2000. január elseje után az USA-ban gyártott vagy az államokban külkereskedelem révén forgalomba hozott minimum 33 cm képernyő átmérőjű készüléknek, vagy saját képernyővel nem rendelkező digitális rendszerű készüléknek (Set-top-box, PVR, DVR) tartalmaznia kell a V-chip tartalomblokkoló rendszert. A V-chip rendszerrel történő szülői irányításához szükség van a V-chip által kezelni képes, megfelelő, szabványos minősítési rendszerre, minden műsorszámhoz tartozóan a konkrét minősítésre, a minősítés kódjának továbbítására, a kód és a szülői programozás egybevetésére, s ennek eredményeként a műsorjel blokkolására vagy átengedésére (Hazay 2010: 6–7). A műholdas, sokcsatornás analóg és digitális kábelbokszonokon keresztül történő, IPTV és VOD szolgáltatások által kínált szülői ellenőrző rendszerek is lehetővé teszik az egyes csatornák, vagy akár műsorszámok minősítés, csatornanév, műsorszám cím szerinti jelszóval védett blokkolását, akár úgy is, hogy a gyermek nem látja, hogy a blokkolt csatorna vagy akár a tiltott műsor egyáltalán elérhető lenne a kínálatból (Hazay 2010: 12). A szolgáltatók és a műsorterjesztők ez utóbbi szűrési módszert hatékonyabbnak és könnyebben kezelhetőnek gondolják a V-chip rendszerénél. A televízióban előforduló durva, trágár nyelvezet kiszűrésére alkalmazzák még Észak-Amerikában a TV Guardian és CC+ rendszert. Mindkét módszer a képaláírás, feliratozás meglétén alapul, oly módon, hogy a feliratozás jeleinek olvasása alapján a figyelő rendszer felismeri, majd blokkolja a nem kívánatos, trágár szavakat úgy, hogy a műsor kísérőhangjában lévő megfelelőjüket kivágja. A CC+ rendszer a TV Guardianhez képest videó tartalom blokkolására is alkalmas, ennek azonban előfeltétele, hogy a blokkolandó jelenetek helyét hordozó információk a feliratozás jeleivel együtt kerüljenek továbbításra (Hazay 2010: 14). Ez utóbbi két módszer V-chippel szembeni előnye, hogy nem teljes műsorszámok kerülnek tiltásra, hanem csak a szülő által problémásnak ítélt jelenetek, kifejezések. A V-chip eljárás kiváltására a szakma a Digitális Vízjelzés módszerét javasolja, melynek újdonsága és egyben előnye, hogy nem a tartalomfogyasztás végpontjához, a vevőkészülékhez fejlesztették ki. Ez a hardvertől, eszköztől, szoftvertől és elosztástól független, kizárólag csak tartalomtól függő szűrőtechnika az elektronikus eszközök számára olvasható kódot (kategorizálást) a tartalom-jelbe ágyazza be, így a jelek másolása, átkódolása nem szünteti meg azt, bármilyen továbbítás és konverzió után is felhasználható (Hazay 2010: 14).

Az Európai Unió – első alkalommal 1989-ben – a „Határokon túllépő televíziózás” irányelv (Directive 89/552/EEC) elfogadásával hozott intézkedést a televízióban közvetített gyermekek számára káros tartalmakkal – elsősorban a reklámozással – összefüggésben. A gyermek jogairól szóló 1990-ben hatályba lépő ENSZ-egyezmény (Egyesült Nemzetek Szervezete

¹ A korhatár-besorolást és az ezeket kiegészítő tartalmi jellemzőket a műsorok kezdetekor a képernyőn, illetve a műsorismertetőben is jelzik, ez alapján dönthetnek a gyermekek szülei, felügyelői, hogy engedélyezik-e gyermekük számára a műsorszám megtekintését.

² A V-chip Tim Collings kanadai professzor fejlesztése (a V-betű a viewer, viewer choice kifejezésre utal). Az 1990-es években terjedő képaláírási rendszert gondolták arra alkalmasnak, hogy a vevőkészülékekhez eljuttassák a tartalom minősítését tartalmazó kódot, melyet aztán fel lehet használni tartalmak blokkolására (Hazay 2010: 6–7).

³ Telecommunications Act of 1996

Egyezmény a gyermek jogairól – UNCRC)⁴ és a kiegészítő eszközök nemzetközi szintre emelik a kiskorúak audiovizuális szolgáltatások igénybevétele során történő kiemelt védelmének kérdéskörét, és elismerik, hogy más szereplőknek – így a szülőknek, a civil társadalomnak, a magánszektorbeli szolgáltatóknak és a vállalkozásoknak – is megvan a maguk erkölcsi felelőssége ezen a téren.⁵ Az UNCRC 5. cikke különösen jelentős, mivel a szülők és a gyermekért jogi értelemben felelős személyek jogaira és kötelezettségeire utal abban a tekintetben, hogy megfelelő útmutatást nyújtsanak a gyermek számára és megóvják őt a jólétükre káros információktól és anyagoktól. Az Európai Bizottság 1996-ban adta ki a zöld könyvet a kiskorúak és az emberi méltóság audiovizuális és információs szolgáltatások terén történő védelméről, melyet 2013-ban már az egységesedő audiovizuális környezetben gondoltak újra. A zöld könyv felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző módon szabályozott lineáris és nem-lineáris továbbítási csatornák közötti tartalmi folytonosság miatt a gyermekek lineáris tartalmakhoz való hozzáférést szabályozó rendszer egyre kevésbé tudja ellátni a feladatát, az életkor ellenőrzése, valamint a serdülők esetében a tartalmakhoz való hozzáférés szabályozása jelenleg is akadályokba ütközik.⁶

Európában a digitális televíziózásra való átállás kidolgozásakor felmerült a V-chip bevezetésének kérdése, azonban az európai gyakorlatban a televízió-jelben adódó adatátviteli kapacitásokat az észak-amerikaitól eltérően más célokra – elsősorban teletext szolgáltatásra – használják (Hazay 2010: 40). Az eredetileg analóg műsorterjesztésben alkalmazott szűrőrendszer helyett a tagállamok egy, a digitális környezetben sokkal megbízhatóbb, biztonságosabb, részletes és többféle minősítési rendszert (különböző minősítő szervezetek adatait) ötvözni képes, továbbá a tiltott (fekete és piros lista) és gyermekek számára kifejezetten ajánlott, pozitív (fehér és zöld lista) tartalmakat leíró „listák” kezelésére is alkalmas módszert szorgalmaztak. További fontos szempont a rendszer kialakításában az is, hogy figyelembe vegye Európa kulturális sokszínűségét, az eltérő hagyományokat, nevelési elveket.

A kiskorúak számára káros tartalmak szűrésének sikere nagyban függ a tartalomminősítő rendszertől, továbbá attól, milyen szigorúan alkalmazzák a minősítési rendszert a szolgáltatók, hatékonyságát pedig jelentősen befolyásolja az is, hogy a szülők milyen mértékben képesek a szűrőrendszerek használatát elsajátítani és alkalmazni.

2. 2 Magyarországi szabályozás és gyakorlat

A magyar jogrendszerben a lineáris és a lekérhető médiaszolgáltatásokban megjelenő kiskorúak fejlődésére káros tartalommal szembeni védelemre vonatkozó szabályokat az 1996. évi Média törvény⁷ nyomán a legutolsó alkalommal, 2010-ben módosított jogszabály az Mttv. 9. §

⁴ United Nations, Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49 (UNCRC), www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf.

⁵ Lásd az UNCRC 12. és 13. cikkét a gyermekek szabad véleménynyilvánításhoz való jogáról; 16. cikkét a gyermekek magánélethez való jogáról; 17. cikkét a gyermekek minőségi tömegmédiához való hozzáférési jogáról.

⁶ Az Európai Bizottság zöld könyve: „Preparing for a Fully Converged Audiovisual World: Growth, Creation és Values” (Az egységes audiovizuális világ felé: növekedés, alkotómunka, értékek), COM(2013) 231 final, 2013. április 24., <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2013:0231:FIN:HU:PDF>.

⁷ 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról

és 10. §-a nevesíti⁸, további rendelkezéseket pedig az Smtv. 19. §-a tartalmaz⁹. Az Mttv. felhatalmazására az NMHH Médiatanácsa által 2011-ben kiadott Klasszifikációs Ajánlás¹⁰ részletezi a differenciált kategóriarendszert, melyben összesen hat korhatár-kategóriát¹¹ különítenek el. Magyarországon a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan a gyermekek pszichológiai érettsége alapján, az egyes életkori szakaszoknak megfelelő értelmi és feldolgozási képességekre tekintettel állapították meg a médiatartalmak minősítésénél, korhatár-besorolásánál irányadó szempontokat és kategóriákat. A minősítő rendszer célja, hogy a kiskorú néző védelmet élvezzen az olyan műsorszámokkal szemben, melyek „az önmagáért felelős és a társadalmi együttélésre alkalmas személyiség kialakulását veszélyeztethetik”.¹² Az Mttv. rendelkezése alapján a lineáris médiaszolgáltatást nyújtó médiaszolgáltatóknak az általuk közzétenni kívánt műsorszámot¹³ a közzétételt megelőzően az I–VI. kategóriák valamelyikébe kötelesek sorolni. A műsorok televíziós közzétételekor pedig a minősítésnek megfelelő jelzést piktogram formájában a képernyő valamelyik sarkában kell feltüntetnie, oly módon, hogy az a műsorszám teljes időtartama alatt jól látható legyen. Ezen túlmenően a csatornák kötelesek a korhatár-köteles műsorszámok minősítését jól látható módon feltüntetni a műsorukat közlő sajtótermékben, internetes honlapján, képújságában és teletextjében, ezzel is segítve a szülők/nézők előzetes tájékozódását. Arra vonatkozóan azonban nincs törvényi előírás, hogy a műsorok minősítését elektronikus adat formájában a televízió-jelfolyamhoz csatolva jelként is tovább-

⁸ A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény

⁹ A sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény

¹⁰ Klasszifikációs Ajánlás. A médiatartalmak korhatár-besorolásánál irányadó szempontokra, az egyes műsorszámok közzététele előtt és közben alkalmazható jelzésekre, illetve a minősítés közlésének módjára vonatkozó jogalkalmazási gyakorlat elvi szempontjai, NMHH Médiatanácsa, 2011.07.19.

¹¹ I. kategória: Korhatárra tekintet nélkül megtekinthető műsorszámok, nem kell jelöléssel ellátni (kivéve kifejezetten gyermekbarát tartalom), bármikor vetíthetők (kivéve II. kategóriás műsorszámok között)

II. kategória: 6 éven aluliak számára nem ajánlott műsorszámok, megfelelő jelzéssel bármikor vetíthető (kivéve III. kategóriás műsorszámok között)

III. kategória: 12 éven aluliak számára nem ajánlott műsorszámok, megfelelő jelzéssel bármikor vetíthetők

IV. kategória: 16 éven aluliak számára nem ajánlott műsorszámok, 21 óra és hajnali 5 óra között vetíthetők

V. kategória: 18 éven aluliak számára nem ajánlott műsorszámok, 22 óra és hajnali 5 óra között vetíthetők

VI. kategória: Kiskorúakra súlyosan ártalmas hatást gyakorló műsorszámok, lineáris médiaszolgáltatásban nem tehető közzé

¹² Klasszifikációs Ajánlás. A médiatartalmak korhatár-besorolásánál irányadó szempontokra, az egyes műsorszámok közzététele előtt és közben alkalmazható jelzésekre, illetve a minősítés közlésének módjára vonatkozó jogalkalmazási gyakorlat elvi szempontjai, NMHH Médiatanácsa, 2011.07.19.

¹³ A hír- és politikai tájékoztató műsor, sportműsor, műsorelőzetes, valamint reklám, politikai reklám, televíziós vásárlás, társadalmi célú reklám és közérdekű közlemény kivételével. A műsorelőzetes nem vetíthető olyan időszakban, amikor az általa bemutatott, ismertített műsorszám sem lenne közzétehető, illetve olyan időszakban sem, amelyben a műsorelőzetes megfelelő kategóriába sorolása esetén közzétételének nem lenne helye. Egy legalább 16 éveseknek szánt műsor előzetese nem tehető közzé a tizenkét éven aluliaknak szánt műsorszámot megszakítva, illetve közvetlenül azok előtt vagy után. A sportműsorszám, kereskedelmi közlemény és társadalmi célú reklám nem tehető közzé olyan időszakban, amelyben tartalmának megfelelő kategóriába sorolása esetén közzétételének nem lenne helye.

bítsák (Hazay 2010: 41). Magyarországon jelenleg a csatornák teletext-szolgáltatása és az elektronikus programújság (EPG) hordozza a műsorok minősítéséről szóló információt, ez utóbbi alapján van lehetősége a szülőknek, hogy bizonyos tartalmakat korlátozzanak. A műsorterjesztő platformok az elektronikus műsorkezelő által szolgáltatnak információt az egyes műsorszámokról (tartalmukról, kezdési idejükről, műsor hosszáról stb.). Ennek a háttérinformációs rendszernek a része a kiskorúak számára a műsorok médiaszolgáltató által megadott korhatár-besorolása is.

Hazánkban a leginkább elterjedt megoldás a digitális műsorszórásban alkalmazott set-top-box-on keresztüli védelem. Az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet 2010-ben publikált, a műsorterjesztők hatékony műszaki megoldásaira irányuló, a vevődekóderek gyermekzár funkcióját feltérképező vizsgálata megállapította, hogy a digitális televízió-platformok mindegyike rendelkezik valamilyen gyermekzár funkcióval (Hazay 2010: 42). A szülők számára a dekóderek kétféle szűrési lehetőséget biztosítanak: egy egyszerű korhatáros tartalomszűrést, vagy akár teljes csatornák blokkolását is. A tanulmány az akkor létező gyakorlati megoldásokat sorra véve arra a következtetésre jutott, hogy teljes csatornák kizárására több műsorterjesztő biztosít lehetőséget, míg a korhatár szerinti műsorszám-blokkolást már kevesebb platform támogatja.¹⁴

Jelen tanulmányunkban a lineáris médiaszolgáltatásban megjelenő és a törvényi lehetőségből hat kategória közül a IV. és V. kategóriában köztett (16 és 18 éven aluliaknak nem ajánlott) műsorok fogyasztását elemeztük. A hazai gyakorlatban a gyermekek számára nem ajánlott, korhatáros tartalmaktól való védelem jegyében a magyar joghatóság alá tartozó médiaszolgáltatások korlátozzák elsődlegesen a káros tartalmakhoz való hozzáférést, oly módon, hogy a műsorokat korhatár-kategóriával látják el és a minősítésnek megfelelő idősávban teszik közzé. A műsor minősítését a médiaszolgáltató a közzététel előtt – amennyiben a műsor kezdési idejének megfelelően szükséges – a képernyőn akusztikai és vizuális módon (piktogram formájában) teszi elérhetővé a nézők számára. Elemzésünkben a műsorszolgáltatók által a Hatóság számára megküldött jegyzőkönyvi adatbázisból (műsortükör) határoztuk meg azon műsorok listáját, melyek 16 illetve 18 éven aluliak számára nem ajánlott televíziós tartalomnak minősültek. A kiskorúak kontroll nélküli esti és éjszakai tévénézése szempontjából e két, a televízióban további technikai korlátozás (műszaki védelem/titkosítás) nélkül sugározható kategória tekinthető a leginkább problematikusnak.

3. Kutatási előzmények

Az elmúlt évtizedekben a gyermekek tévéfogyasztási szokásairól több tanulmány is beszámolt, azonban a tévénézés során érvényesülő szülői kontrollról, a szülők mediációs szerepéről viszonylag kevés szó esett. 2003-ban jelent meg egy a magyar és svéd tinédzserek szűk csoportját fókuszba állító összehasonlító tanulmány, mely bár alapvetően a televízió eltérő kulturális közegben nevelkedő serdülők szocializációjában betöltött szerepét vizsgálta, kitért a tinédzserek médiahasználatában tetten érhető szülői befolyásra is (Kósa 2003: 169). A tanulmány megállapította, hogy a megkérdezett 14-15 évesek a legtöbb esetben szülői felügyelet, illetve explicit kontroll nélkül néztek tévét. Mind a magyar, mind pedig a svéd mintában, a médiahasználatban való szülői részvételt jelentéktelennek ítélték. A serdülők bevallása szerint a szülői jelenlét elsősorban az együttes tévénézésben és a tévéműsorokról folytatott beszélgetésben nyilvánult meg, a szülői befolyás egyéb formái, mint pl. a szülő nem engedi egy műsor megtekintését, vagy véleményük szerint a tinédzser túl sokat néz tévét, nem volt jellemző a mintában, többnyire a „soha”, vagy a „ritkán” előfordulást jelölték meg a gyerekek

¹⁴ A korhatár szerinti műsorszám-blokkolás funkció a UPC Direct műholdas, T-Home SAT és IPTV, Mindig TV, és Enternet IPTV szolgáltatásnál érhető el (Hazay 2010: 29).

(Kósa 2003: 175–176). A tanulmány rámutatott továbbá arra is, hogy a magyar tinik szignifikánsan gyakrabban néznek együtt tévét szüleikkel és beszélgetnek a látottakról, mint svéd kortársaik.

Egy 2013-as, ugyancsak fiatalokú válaszadók megkérdezésével elvégzett kutatás javuló tendenciát vázolt fel a szülői mediáció területén (Kósa 2013: 102). Míg 5-7 évvel ezelőtt a szülők az esetek több mint 70 százalékában nem alkalmaztak semmilyen szabályt a tévézés tartalmára és időbeli korlátozására vonatkozóan, ez 2013-ra már jóval kedvezőbb értéket mutatott. A válaszadók csupán felénél nem érvényesült semmilyen szülői kitétel (Kósa-László 2012: 103–119). A restriktív mediáció területén is emelkedett a szabályok jelenléte: 2009-hez képest egyre több kiskorú válaszolta azt, hogy vannak otthoni előírások arra vonatkozóan, hogy a műsor megtekintésekor a korhatár-karikában jelölt életkori megkötéseket be kell tartania (Kósa 2013: 102).

A szülőknek a gyermekeik védelmében játszott kiemelkedő szerepére a Médiahatóság számára készített 2006-os reprezentatív kutatás (ORTT–GfK 2006) is felhívta a figyelmet. A felmérés eredménye szerint a magyar lakosság elsősorban a szülőket teszi felelőssé azzal összefüggésben, hogy a gyermekek ne nézzenek számukra nem megfelelő tartalmat. E tekintetben a televíziós társaságok, műsorkészítők és az állami szabályozó szervek felelőssége másodlagos. A kiskorúak védelmét érintő jogszabályok változását követően a magyar lakosság véleménye ezen a téren nem változott, 2012-ben (NMHH–Tárki 2012) ismét a szülők felelős szerepét jelölték meg a válaszadók nagyobb súllyal, szemben a csatornák és az állam szerepvállalásával. Bár a klasszifikációs rendszert manapság is számos bíráló érzi, több hazai reprezentatív és online kutatás (ORTT–GfK 2006, NMHH–Tárki 2012, NMHH 2013, 2015) alátámasztja, hogy a szülők egyre fontosabbnak tartják, milyen jellegű tartalmat fogyasztanak gyermekeik. Ismerik, továbbá műsorszámítások figyelembe veszik az érvényben lévő korhatári kategóriákat, ezen túlmenően eredményesnek, hasznosnak találják a minősítő rendszert, és többnyire elfogadhatónak tartják a médiaszolgáltatók besorolását. Mind a korhatár-jelölések, mind a műsorok kezdési időpontjára vonatkozó előírások fontos támpontot jelentenek a szülők számára. A vizsgálatok továbbá rámutatnak arra is, hogy a kiskorúak védelmében a blokkolási technikákkal szemben még mindig a szülők tudatossága bír a legnagyobb jelentőséggel. Elbeszélgetnek gyermekeikkel a látottakról, korlátozzák a tévézési időt, időszávot, vagy egyszerűen nem kapnak a gyermekek saját készüléket, és nem fizetik elő azokat a csatornákat, melyek károsak lehetnek rájuk nézve.

Az NMHH legfrissebb on-line kutatásában (NMHH 2015) a megkérdezettek szinte egyöntetűen (80%) úgy vélték, hogy a szülők feladata a káros médiatartalmaktól való védelem, csupán a válaszadók hatoda gondolta, hogy a gyermekek védelme a médiaszolgáltatók kötelessége.¹⁵ Bár a szülők többsége elégedett gyermeke tévéfogyasztási idejével, hiszen csupán negyedük mondta azt, hogy túl soknak tartja a gyerekek képernyő előtt eltöltött idejét, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a műszeres mérés adataival szemben jóval alacsonyabb nézési időt vallottak be a megkérdezett gondviselők. A legutolsó on-line felmérés szülői válaszai szerint gyermekeik átlagosan 111 percet tévéznek (hétköznap napi átlag 2 órát, hétvégén pedig 3 órát) ezek az értékek azonban jóval elmaradnak a Nielsen műszeres méréseiben (Baranyai 2015) évek óta regisztrált minimum 190 perces átlagtól.

Mindkét felmérésben a televíziót az internettel közel egy szinten említették a leginkább veszélyes médiumként az egyes médiumok kiskorúakra gyakorolt hatásának megítélésekor. Úgy vélték, hogy e két forrással kapcsolatban van leginkább kitéve a kiskorú gyermek a nem megfelelő vagy ártalmas tartalmakkal való találkozásnak. Míg a tengerentúlon a szülők inkább

¹⁵ Az online minta jellemzően magas státuszú kitöltőket ér el, ezért az itt jelzett arányok egy személyes lakossági mintán várhatóan alacsonyabbak lennének.

a szexuális tartalmakkal szemben szenzibilisek, a magyar szülők mindkét alkalommal elsősorban a médiumokban megjelenő erőszak miatt aggódtak. A két legutolsó felmérésben a résztvevők kétharmada említette, hogy a megelőző hónapban találkozott a kiskorúakra nézve káros tartalommal a képernyőn. Ahogy a korábbi vizsgálatok alapján várható volt, a válaszadók az on-line lekérdezés során is az erőszakot (70%) és a félelemkeltést (64%) vélték a legkárosabbnak. A felnőttek több mint háromnegyede (76%) gondolta úgy, hogy a kiskorú nézőnek segítségre, útmutatásra van szüksége ahhoz, hogy a televízióban látottakat értelmezni tudja, többségük (23%) szerint pedig 14 éves korukig kell ezt a támogatást megadni. A válaszadók ötöde (20%) a 16 éves kort találja megfelelőnek, és csak 15%-uk szerint szükséges egészen 18 éves korukig valamiféle útmutatás. A 2015-ben lezárt on-line felmérésben (NMHH 2015) a szülők többsége (68%) nem értett egyet azzal az állítással, hogy felesleges lenne a klasszifikáció, és a szülői kontroll mindenható erejében sem bíznak. A kutatások igazolták, hogy a három felső korhatár ismertsége magas a társadalomban, a felmérések közti hat évben pedig a 18 éves korhatár említése közel 10%-kal nőtt. A 2012-es reprezentatív mérés (NMHH–Tárki 2012) alapján az egyik legfontosabb szempont a tekintetben, hogy a szülők engedélyezik-e egy műsor megtekintését, a műsorszám kezdési időpontja, és csak ezután fontos számukra a jelzett korhatár illetve a műsorszám műfaja. Az utóbbi években készült on-line felmérésekkel a válaszadók azonban már a műfaji jelleget jelölték meg a legfontosabb kiválasztási szempontként.

A 2012-es felvételtkor mért tévénezésben érvényesülő szülői kontrollt tekintve, elmondható, hogy a nevelők válaszai alapján a kiskorúak több mint fele (56%) nézheti gyakran vagy mindig felnőtt jelenléte nélkül a tévét, 10% egyáltalán nem nézheti egyedül a televíziót, és 34%-uknak csak ritkán engedik meg ezt. A 6 évesnél kisebb gyermekek egyharmada csak szülői felügyelettel nézhet tévét, ám az életkor növekedésével a kontroll is enyhül (6–11 évesek 5%, 12-15 évesek 5%) és a közös tévézés rítusa már a 16–18 éves korosztályra egyáltalán nem jellemző. A felnőtt felügyelete nélkül tévéző kiskorúak tizedének nem szabják meg a szülei, hogy este hány óráig ülhetnek a képernyő előtt. A legtöbben (37%) azonban az úgynevezett „vízváltó” előtt, este 8 óráig tévézhetnek, de jelentős az este 9 óráig egyedüli tévézésre engedélyt kapók aránya is (31%). Korcsoportokra bontva elmondható, hogy este 9 után legnagyobb arányban a 16–18 éves korosztálynak engedélyezett a felügyelet nélküli tévézés, ez pedig összhangban van a törvény által a 16 éven felülieknek ajánlott műsorok sugárzásának időpontjával.

Megnyugtató eredmény, hogy a kiskorú gyermekekkel rendelkező szülők viszonylag alacsony hányada, mindösszesen tizedük nyilatkozott úgy, hogy gyermekeik gyakran néznek az életkoruknál magasabb korhatárral minősített tévéműsorokat. A válaszadók felénél (51%) ez csak néha fordul elő, míg több mint harmaduknál (35%) a gyerekek soha nem néznek életkoruknál magasabb korhatárú műsort. E tekintetben 2012-ben legszigorúbbnak a fővárosban élő, 18–39 éves, felsőfokú végzettségű és 6 évesnél fiatalabb gyermekkel rendelkező szülők voltak, 51–53 százalékuk mondta, hogy gyermeke soha nem szokott olyan műsort nézni, aminek a korhatára magasabb, mint az életkora.

4. Adatok és módszerek

Az eddig bemutatott kutatási eredmények elsősorban szülői önbevalláson alapultak a gyermekek televízió-nézésével kapcsolatban. Saját elemzésünkben a Nielsen műszeres televíziós közönségmérésének adataira támaszkodunk. A minta közel 4 millió televízióval rendelkező háztartást, és több mint 9 millió 4 évesnél idősebb TV nézőt reprezentál¹⁶. Az adatokat a Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság bocsátotta rendelkezésünkre. A kutatásunk a 2014-es

¹⁶ <http://www.nielsentam.tv/whereweare/dynPage.asp?lang=local&id=319&country=Hungary>

évre koncentrálnak, a feldolgozhatóság miatt¹⁷ azonban nem szerepel az év összes napja az elemzésünkben. Mivel a televíziós adatokban nagyfokú szezonális ingadozás figyelhető meg, ezért úgy döntöttünk, hogy nem hónapokat választunk ki az évből, hanem minden hónap első hetét vizsgáljuk (praktikusan ez azt jelenti, hogy minden hónapban megkerestük az első hétfőt, és az ezt követő hét került bele az elemzésünkbe). Összesen tehát 84 nap adatait vizsgáltuk meg (a pontos napokat lásd a mellékletben – 7. táblázat).

A Nielsen panel hivatalos mérete 1040 háztartás és 2400 fő – mivel azonban egy rotációs panel vizsgálatról van szó, ezért a vizsgált egy évben volt cserélődés a panel tagjai között. A 84 elemzési napunkon összesen **1284** háztartás és **3142** személy került be a mintába. A panelcsere, illetve egyéb technikai kiesések miatt¹⁸, nem az összes mintába kerültről van adat minden produkciós napra. Elemzésünkben csak azokat a háztartásokat hagytuk bent, akik legalább a produkciós napok kilencven százalékában, tehát legalább 76 napot szerepelnek a mintában. Ezen szűkítés után a mintaméret lecsökkent 882 háztartásra és 2101 személyre.

A háztartások nyolcvankét százalékában nem volt 14 év alatti gyermek, öt százalékában 4–7 év közötti gyermek él, kilenc százalékában 8–14 év közötti gyermek, és további közel négy százalékában 4–7 valamint 8–14 év közötti gyermek is. Utóbbi három csoport összesen 153 háztartást jelentett, a kutatásunkban erre a csoportra koncentrálnak.

Tanulmányunkban két módon azonosítottuk a problémás nézést. Az egyik a késő esti televíziózás, ahol az éjszakai 11 és a hajnali 2 óra közötti nézést elemeztük. Ebben az esetben az összes nézett percet vizsgáltuk, nem néztük meg, hogy mely csatornákon néznek éjszakai tartalmat¹⁹. A második módszerrel a korhatáros tartalmakat vizsgáltuk, konkrétan a 16-os és a 18-as²⁰ karika alatt futott műsorokat. Az NMHH-től 4 televízióra kaptuk meg ezen műsorok listáját: M1/M2/RTL Klub/TV2. A választás azért esett ezen csatornákra, mert a gyermeknézők körében 2014-ben a teljes napi közönségarányokat tekintve e négy magyar joghatóság alá tartozó médium számított a legnépszerűbbnek (Baranyai 2015) és lefedettségük a háztartásokban száz százalék, vagy azt közelíti. Az NMHH az említett médiaszolgáltatóktól rendszeres adatszolgáltatás keretében jegyzőkönyv formátumú műsortükröt kap, melyben feltüntetik a műorszámok korhatári besorolását. A vizsgálat során a médiaszolgáltató által megállapított életkori megkötéseket kritika nélkül elfogadtuk.

A 2014-es évben vizsgált 84 teljes nap alatt a 4 csatornán valamivel több mint 500 olyan műsor futott, amin legalább 16-os karika volt, ebből húsz százalék volt 18 karikás. A műsorok tizenhárom százaléka volt az M1-en, 26 százaléka pedig az M2-n. A két közszolgálati csatornán jellemző módon inkább 16-os karikás műsorok voltak. A vizsgált műsorok huszonöt százaléka volt a TV2-n, és harminchat százaléka az RTL Klubon. Az RTL esetén volt a legmagasabb a 18 karikás tartalmak aránya: harminc százalék.

¹⁷ Az elemzéshez az adatokat perces bontásban kellett feldolgozni, ami már napi szinten is több millió rekordos adatbázist jelent, ami több nap, vagy hónap esetén értelemeszerűen kumulálódik.

¹⁸ Ilyen lehet például az, ha az adott háztartástól technikai hiba miatt nem kap adatot a Nielsen.

¹⁹ A csatornák részesedésére az éjszakai nézésből, viszont ki fogunk még térni.

²⁰ Az adatbázis tartalmazta a 6-os és 12-es karikás műsorokat is, de ebben az esetben a célcsoportot is tovább kellett vonal bontanunk, ami további mintaméret csökkenést eredményezett volna. Ezért úgy döntöttünk, hogy csak a kiskorúak fejlődése szempontjából fokozottan ártalmas 16 és 18-as karikás műsorokat vizsgáljuk meg részletesen.

5. Eredmények

5.1 Éjszakai nézés

Éjszakai nézésnek az este 11 és a hajnal 2 óra közötti nézést azonosítottuk. A vizsgált időszakban 843352 nézett perc volt az éjszakai sávban, és ebből tizenhárom százalék volt olyan nézés, ahol 15 év alatti gyermek felnőtt jelenléte nélkül nézett televíziót (lásd 1. Táblázat). Ezen belül a leggyakoribb az volt, hogy 8-14 év közötti gyermek nézett TV-t felnőtt nélkül (9 százalék), de a nézett percek két százalékában 8 év alatti gyermek(ek) tévéztek felnőtt nélkül, és további két százaléknyi időben, pedig volt 8 év alatti és 8-14 év közötti néző is, de nem volt mellettük felnőtt.

1. táblázat

Az éjszakai nézett percek megoszlása a nézők kora alapján

4–7 éves gyerek(ek)	2.1%
8–14 éves gyerek(ek)	9%
4–7 éves és 8–14 év közötti gyerek(ek)	1.8%
7 év alatti gyerek(ek) felnőttel	2.5%
8–14 éves gyerek(ek) felnőttel	4.7%
8 év alatti és 8–14 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.4%
15–17 év közötti gyerek(ek)	1.1%
15–17 év közötti gyerek(ek) felnőttel	1.5%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek)	0.2%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.8%
csak felnőtt	75.8%

A nézett percek további 7,5 százalékában 15 év alatti gyerekek felnőttel néztek televíziót éjszaka. Ebből közel 5 százalék volt olyan nézés, ahol 8–14 év közötti gyerek(ek) néztek felnőttel, és további 2,5 százalék, ahol 4–7 évesek tévéztek felnőttel. Összesen tehát az összes nézett perc húsz százalékában volt 15 év alatti televízió néző. A nyers számoknál azonban többet mond az, ha részletesen megvizsgáljuk, hogy mely csatornákat nézték a gyerekek (2. táblázat).

2. táblázat

Az éjszaka nézett percek csatorna részesezése az egyes nézői típusokban

15 év alatti gyermek felnőtt nélkül		15 év alatti gyermek felnőttel		Felnőttek, egyéb csoportok	
NICKELODEON	25.2%	RTL KLUB	19.4%	RTL KLUB	15.5%
RTL KLUB	18.0%	DISNEY CHANNEL	9.1%	COOL	9.0%
DISNEY CHANNEL	14.7%	TV2	7.0%	F PLUSZ	8.8%
EGYÉB	6.3%	MUZSIKA TV	6.8%	TV2	8.3%
TV2	4.9%	EGYÉB	5.2%	EGYÉB MAGYAR	7.4%
EGYÉB MAGYAR	4.4%	F PLUSZ	5.1%	EGYÉB	5.7%
MUSIC CHANNEL	2.8%	M1	5.1%	M1	4.2%
DVD, VIDEO	2.7%	EGYÉB MAGYAR	4.7%	VIASAT3	2.7%
PRIZMA TV	2.6%	COOL	4.4%	AXN	2.7%
F+	2.3%	COMEDY CENTRAL	4.2%	DVD VIDEO	2.4%
COOL	2.1%	DVD VIDEO	4.0%	RTL II	2.4%
RTL II	2.0%	RTL_II	2.9%	COMEDY CENTRAL	1.8%
MUZSIKA TV	1.8%	NICKELODEON	2.7%	DISCOVERY CHANNEL	1.8%
M1	1.5%	NAT GEO WILD	2.6%	MUZSIKA TV	1.7%
DISCOVERY CHANNEL	0.9%	VIASAT3	1.9%	M2	1.7%

A felnőtt nélküli nézés negyven százaléka két mesecsatornára korlátozódott, elsősorban a Nickleodeonra, másodsorban a Disney mese csatornára. A gyerek csatorna nézési arány feltehetően ennél még magasabb, mert az „Egyéb” és az „egyéb magyar” csatornák között is vannak még meseadók²¹. A két nagy kereskedelmi csatorna a felnőtt nélküli nézési idő közel negyedét „vitte el”, az RTL sokkal népszerűbb volt ebben az időszámban a gyerekek között, mint a TV2. Két százalék feletti részesezése volt még az MTV zenecsatornának, a Prizma TV-nek, az F Plusznak, a Cool-nak, és az RTL II-nek. Szintén két százalék felett volt a DVD/Video csatorna nézés (beleértve a videojátékot, és a PC-t is)²².

A felnőttel közös nézés más adó sorrendet mutatott, ebben már jobban érvényesülni látszódott a szülői preferencia is. A Nickleodon nagyon visszaesett, viszont a Disney csatorna előkelő helye megmaradt, igaz valamivel alacsonyabb közönségaránnyal. Összességében nagyobb volt a két nagy kereskedelmi csatorna aránya, ami elsősorban abból következett, hogy

²¹ Az Egyéb és Egyéb magyar csoportok, több médiaszolgáltató adatát magában foglaló csatornamegnevezés. Egyéb magyar csatornacsoporthoz szereplő gyermekcsatornák: Animax, Boomerang, JimJam, KidsCo, Megamax.

²² DVD/Video-csatorna alatt értjük a tévéműsörtől független, alternatív képernyő-használatot: DVD, videó, videó játék, házimozsi, Blu-ray, Media Center.

a TV2-t nagyobb aránnyal nézték együtt a szülőkkel a gyerekek, mint magukban. A negyedik legnézettebb csatorna a „felnőtt-gyerek együttnézés” során a Muzsika TV volt.

A fenti adatok mutatják, hogy a gyerekek éjszakai tévzéséért részben a mesecsatornák felelnek. Ha a Nickleodeon, a Disney és a Cartoon Network nélkül vizsgáljuk meg a nézési tipológiánkat, akkor valamivel mérséklődik a felnőttek nélküli nézési arány, de messze nem tűnik el (3. Táblázat).

3. táblázat

Az éjszakai nézett percek megoszlása a nézők kora alapján a 3 mesecsatorna nélkül

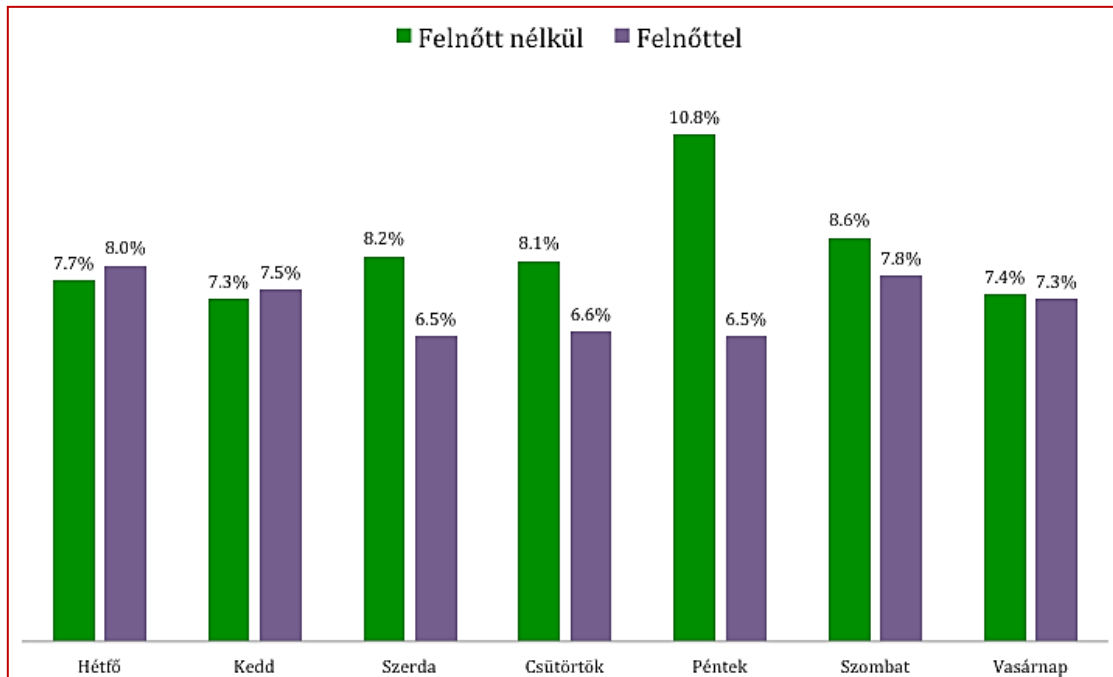
4–7 éves gyerek(ek)	1.6%
8–14 éves gyerek(ek)	6.2%
4–7 éves és 8–14 év közötti gyerek(ek)	0.6%
7 év alatti gyerek(ek) felnőttel	2.4%
8–14 éves gyerek(ek) felnőttel	4.3%
8 év alatti és 8–14 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.4%
15–17 év közötti gyerek(ek)	1.1%
15–17 év közötti gyerek(k) felnőttel	1.7%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek)	0.3%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.8%
csak felnőtt	80.7%

Az összes nézés több mint nyolc százalékában 15 év alatti gyerekek néznek felnőtt nélkül TV-t, és további hét százalékában pedig felnőttek, ami együtt tizenöt százalék. Ahogy korábban már jeleztük, ez részben jelenthet egyébként még mesecsatorna nézést, mivel nincs az összes gyerek csatorna „kibontva” a nézettségi adatbázisban, de többségében ez már nem feltétlen gyerekeknek szánt tartalom. Az éjszakai nézést vizsgáló elemzés további részében a gyerek csatornák nélküli adatokra koncentrálunk, mivel ezt inkább gondoljuk problémás nézésnek, mint azt, ha mese csatornát néz a gyerek.

A gyerekek éjszakai nézésével kapcsolatban megvizsgáltuk a hétköznap/hétvége bontást, és a hónap hatást is. Előbbi kapcsán azt vártuk, hogy hétvégén magasabb lesz a gyerekek nézési aránya, mivel ilyenkor talán megengedőbbek a szülők. Ez a hipotézisünk azonban nem igazolódott be, se a felnőtt nélküli, se a felnőttel együtt nézett percek aránya nem volt számottevően eltérő hétköznap és hétvégén. Eredményünket azonban azzal árnyalnunk kell, hogy bár arányaiban valóban nem néznek nagyobb részben egyedül, vagy felnőttel televíziót a gyerekek, ha a nézési idő hosszát vizsgáljuk már más a helyzet. Akárcsak a felnőttek, a gyerekek is több időt töltenek TV előtt hétvégén, mint hétköznap az éjszakai sávban.

1. ábra

A felnőtt nélküli és felnőttel közös éjszakai nézés megoszlása a hét napjai mentén

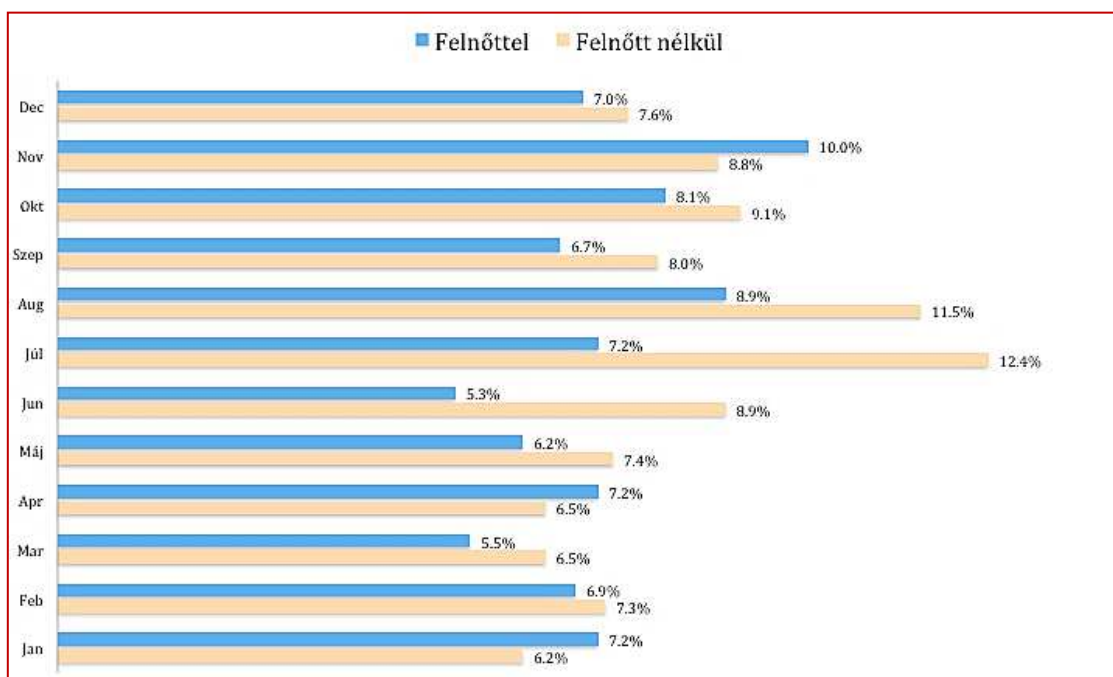

A legtöbbet arányaiban egyébként pénteken tévéztek a 15 év alattiak felnőtt nélkül (10,8 százalék), a legkevesebbet pedig kedden.

A másik vizsgált szempontunk a hónap hatás volt. Itt valamivel nagyobb volt már a variabilitás, és az eredmények is a hipotéziseink alakultak, miszerint nyáron (július, augusztus) inkább néznek szülők nélkül TV-t a gyerekek.

2. ábra

A felnőtt nélküli és felnőttel közös éjszakai nézés megoszlása az év hónapjai szerint

Januárban a legalacsonyabb a gyerekek felnőtt nélküli éjszakai nézési aránya, összesen 6,2 százalék. Ez a hosszabb nappalokkal, és az iskola végével párhuzamosan elkezd növekedni és júliusban felmegy tizenkét százalék fölé, és augusztusban is 11,5 százalékot ér el. A gyerekek felnőttel közös nézése viszont nem követ ilyen egyértelmű tendenciát, ott érdekes módon november a csúcspont.

A felnőtt nélküli nézés lehetőségét nyilvánvalóan jelentősen megnöveli, ha több televíziókészülék is van a háztartásban, esetleg a gyerek szobában van is külön készülék. Azt, hogy melyik készülék melyik szobában van, nem tudjuk beazonosítani, azt viszont meg tudjuk vizsgálni, hogy hányas számú TV szetten mekkora az éjszakai gyerek nézés aránya.

4. táblázat

A TV szett száma és az éjszakai nézés aránya felnőtt nélkül és felnőttel

TV szett száma	TV szett részesedése az összes nézésből	Felnőtt nélkül	Felnőttel
1	59.8%	3.2%	7%
2	29.5%	13.7%	7.3%
3+	10.7%	26.2%	7.5%
Átlag		8.4%	7.1%

Az összes éjszakai nézés közel hatvan százaléka az 1-es számú TV szetten keresztül megy. Feltételezhetően ez a nappaliban található készülék. Ezen viszonylag alacsony a felnőtt nélküli gyerek nézés aránya, alig több mint három százalék. A második szetten már jóval magasabb az arány, közel tizennégy százalék. Részben ez már lehet olyan készülék, ami a gyerekek szobájában van. Ott, ahol viszont már három vagy több készülék van, nagy valószínűséggel a gyerekeknek külön TV-jük is van. Ezt alátámasztja, hogy a harmadik vagy esetleg negyedik TV szetten, a teljes éjszakai nézés több mint negyede már felnőtt nélkül valósult meg. A gyerekek felnőttel közös nézése viszont nem mutatott jelentős variabilitást, mindegyik szetten 7–8 százalék között valósult meg.

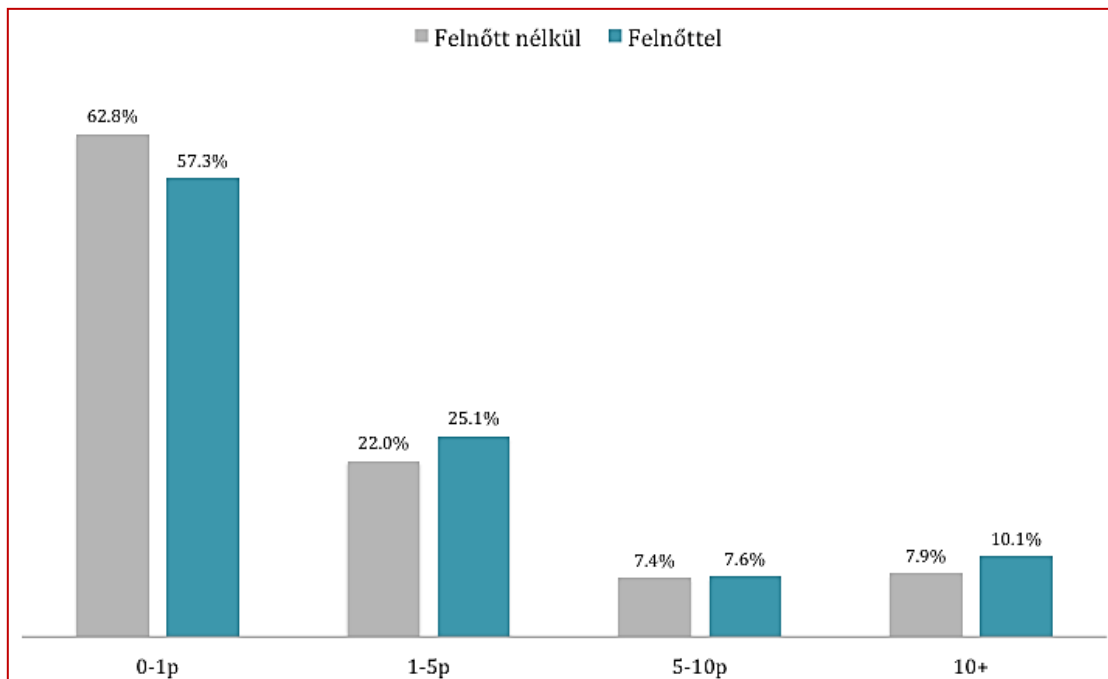
Elemzésünk eddigi részében a nézett perceket vizsgáltuk. A következőkben áttérünk az adatok háztartás²³ szintű elemzésére. A vizsgált háztartásokban egy átlagos nap egy 15 éven aluli gyermek átlagban 3,2 perc televíziót néz szülő nélkül éjjel 11 és hajnal 2 óra között²⁴, és 3,1 percet pedig szülővel. Ez az adat természetesen háztartásonként jelentős különbségeket mutat.

²³ A nézett percek esetében a nyers adatokkal dolgoztunk, nem súlyoztuk azokat. A háztartási adatok esetében azonban már a súlyozott adatbázisból indulunk ki. Minden háztartás súlyának a napi háztartási súlyok átlagát vettük, és ezt balanszíroztuk ki a megfelelő mintanagysággal (utóbbira azért volt szükség, mert a Nielsen projektált súlyokat használ az adatbázisában).

²⁴ Ahogy korábban már jeleztük, ezekben az adatokban már nem szerepel a korábban kivett három mesecsatorna.

3. ábra

Éjszakai nézés kategorizált átlagos hossza a 15 év alatti személyek számával normálva

Viszonylag magas azoknak a háztartásoknak az aránya (62.8%), ahol gyakorlatilag nincsen felnőtt nélküli televíziózás, vagy egy perc alatt marad. A háztartások huszonegy százalékában néznek 1–5 percet felnőtt nélkül a gyerekek, 7,4 százalékában 5–10 percet, és további közel nyolc százalékában 10 percnél többet. Utóbbi kettő közel 15 százalék nagyságú csoport az, ahol mindennaposnak mondhatjuk a felnőtt nélküli tévézést éjszaka. A felnőttel közös éjszakai nézés hasonló arányokat mutat, valamivel alacsonyabb azon háztartások aránya (57.3%), ahol egy perc alatt volt átlagban az ilyen típusú nézés, és picivel tíz százalék felett, ahol tíz perc felett. Bár az arányok hasonlóak, a két nézési típus nem feltétlen esik egybe. Ezt támasztja alá az is, hogy a felnőttel és a felnőtt nélkül nézett percek közötti korreláció 0,23, tehát gyenge-közepes.

A viszonylag alacsony számú mintában lévő háztartás miatt nehéz olyan szegmenseket meghatározni, ahol átlag feletti, vagy átlag alatti a gyerek nélküli nézés. Ha az 5 perc alatti és 5 perc feletti felnőtt nélküli nézést vizsgáljuk, mindössze két szempont mentén lehet egyértelmű összefüggést azonosítani. Azokban a háztartásokban, ahol van diplomás, a felnőtt nélküli nézés szignifikánsan alacsonyabb, a háztartások kevesebb, mint három százalékában fordul elő öt perc feletti felnőtt nélkül történő éjszakai nézés. Ez az eredmény egybecseng a korábbi reprezentatív kutatások eredményeivel. A másik szempont pedig az, hogy van-e otthon több televízió. Ennek a hatása jóval erősebb, mint az iskolai végzettségnek. Azokban a háztartásokban, ahol csak egy készülék van otthon, a mintában nem volt olyan háztartás azonosítható, ahol néztek a gyerekek felnőtt nélkül TV-t.

A felnőttel közös éjszakai nézés több demográfiai háttérváltozóval mutat kapcsolatot. A diplomás háztartásokban a tizenhét százalékos átlaghoz képest hat százalék alatti az öt perc feletti nézés. Az ESOMAR besorolással is összefüggést mutat a felnőttel közös éjszakai nézés, a D és E státuszúaknál 25 százalék feletti, az A státuszú háztartásokban 5 százalék alatti. A magasabb társadalmi elhelyezkedés hatását mutatja az is, hogy azon háztartásokban, ahol volt valamelyik háztartástag az elmúlt két évben külföldön, alacsonyabb a felnőttel közös nézés aránya, mint azokban a háztartásokban, ahol nem volt ilyen személy. A település típus hatása

szintén szignifikáns. Budapesten nyolc, a megyeszékhelyeken három százalék a legalább öt percet felnőttel közösen tévő gyerekes háztartások aránya, a városokban huszonkettő, a községekben pedig huszonhat százalék. Az, hogy több televízió van a háztartásban, viszont nem függ össze ezzel a nézési típussal.

5.2 Korhatáros műsorok

Elemzésünk második részében a korhatáros tartalmakat vizsgáljuk, azokat a műsorokat, amik legalább 16-os karikát kaptak. Mivel az adatgyűjtés az NMHH-ban nem terjed ki minden csatornára, és az itthon fogható csatornák egy része nem a magyar médiahatóság felügyelete alatt működik, ezért a vizsgált csatornák száma korlátos, az M1 az M2, az RTL és a TV2. A 2014-es év vizsgált 84 napjában összesen 167224 olyan perc volt, amiben korhatáros tartalmat néztek a panel tagjai, és ebből 10,4 százalék volt olyan nézés, ahol 14 év alatti gyerek felnőtt nélkül nézett korhatáros tartalmat. A nézett percek 9,5 százalékában pedig a 14 év alatti gyerekek felnőttel néztek legalább 16-os korhatáros műsort, tehát összességben a nézett percek közel húsz százalékában volt jelen gyerek, és ennek felében felnőtt nélkül.

5. táblázat

A korhatáros nézett percek megoszlása a nézők kora alapján

4–7 éves gyerek(ek)	1%
8–14 éves gyerek(ek)	8.8%
4–7 éves és 8–14 év közötti gyerek(ek)	0.6%
7 év alatti gyerek(ek) felnőttel	3.6%
8–14 éves gyerek(ek) felnőttel	5.1%
8 év alatti és 8–14 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.8%
15–17 év közötti gyerek(ek)	1.5%
15–17 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.9%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek)	0.2%
15 év alatti és 15–17 év közötti gyerek(ek) felnőttel	0.8%
csak felnőtt	76.7%

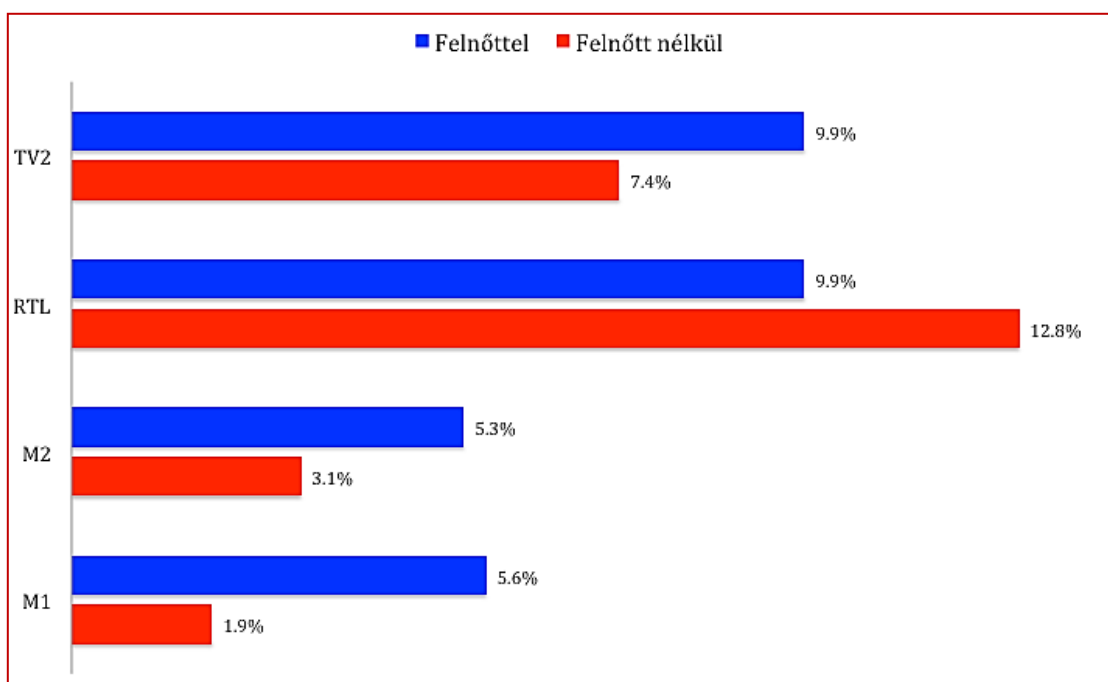
A felnőtt nélkül nézett korhatáros műsorok nézett perceiből a 8–14 éves gyerek(ek) felnőtt nélküli nézése „viszi el” a legnagyobb arányt, közel kilenc százalékot, de az is jellemző, hogy 15 év alattiak felnőttel néznek korhatáros tartalmat. A nézett percek további egy százalékában 15 év alatti gyerek vagy 15–17 évessel, vagy kiegészülve felnőttel nézett 16+-os tartalmat, ezzel együtt valóban 20 százalék felé kerül a problémás nézés aránya.

Az alapadatok ismertetésénél jeleztük, hogy a vizsgált műsorok húsz százaléka volt 18-as karikával ellátva (ez egyébként műsor percekben sem tért el ettől). A gyerekes háztartás által nézett percek esetében is húsz százalék volt a 18 karikás műsorok aránya, és a várttól ellentétesen hatott a felnőtt nélküli nézésre, valamivel növelte azt.

A 16-os műsorok esetében 10,1 százalék volt a felnőtt nélküli nézés aránya, a 18-as műsor esetében pedig már 11,8 százalék, és a felnőttel közös nézés is valamivel magasabb volt a 18-as műsorok esetében (9.9% vs 9.4%). A magasabb arány a 18-as karikás műsoroknál összefügg a nézett csatornákkal. Ahogy korábban már bemutattuk az RTL-en a legmagasabb a 18 korhatáros műsorok aránya (30 százalék), és ha megvizsgáljuk a nézési profilt, akkor jelentős RTL dominanciát tapasztalhatunk. Az M1-nek 6,8, az M2-nek 3,3, az RTL-nek 66,5 a TV2-nek pedig 23,4 százalék részesedése volt a nézett percekből. Tehát bár a korhatáros műsoroknak „csak” 36 százaléka volt az RTL Klubban, a nézett perceknek már a kétharmada.

4. ábra

A négy vizsgált csatornán a felnőtt nélküli és a felnőttel közös korhatáros műsorpercek nézettségi aránya

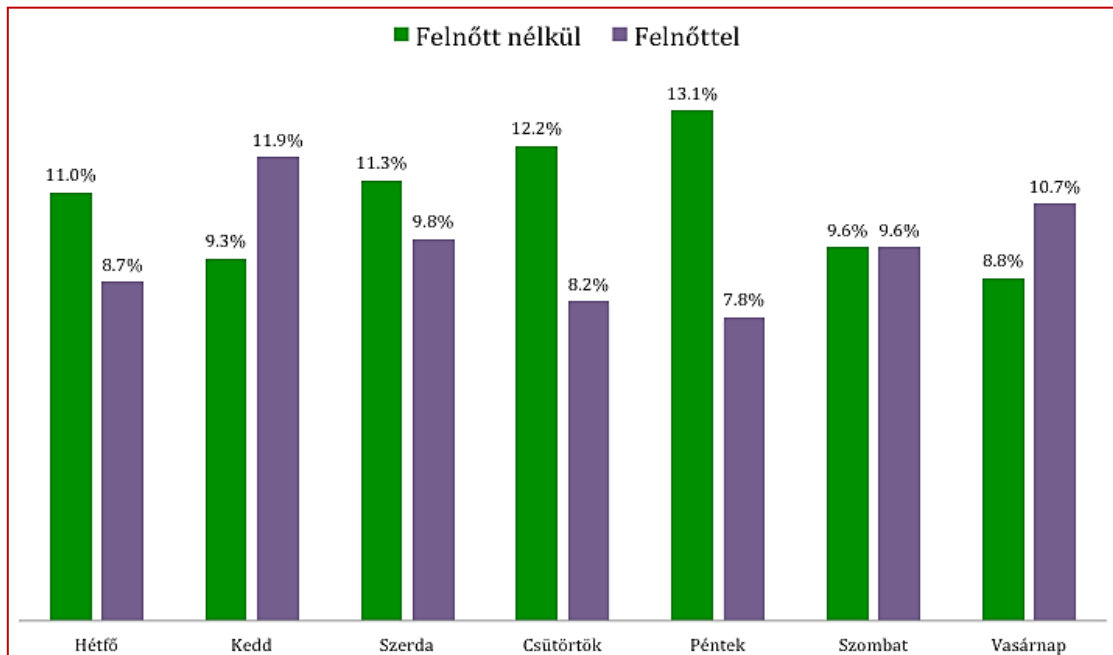

Az M1-en volt a legalacsonyabb a gyerekek részesedése a korhatáros műsorok nézéséből, összesen 7,6 százalék, és mindössze 1,9 százalék volt felnőtt nélküli nézés. Az M2-n már összesen 8,4 százalék gyerek nézés volt, a TV2-n pedig 17,4 százalék, amiből 7,4 százalék volt felnőtt nélkül. A legmagasabb arány az RTL Klubban volt, összesen több mint húsz százalék, és ennek nagyobbik része, 12,8 százalék volt felnőtt nélkül. Ez az adat is azt támasztja alá, hogy elsősorban az RTL kapcsán tapasztalható magas affinitás a „felelős” azért, hogy a 18-as karika esetén magasabb a gyerek nézés, mint amit a 16-os karikánál tapasztalunk.

Az éjszakai nézéshez hasonlóan megvizsgáltuk a hét napjainak, és az év hónapjainak hatását a korhatáros műsorok nézésére.

5. ábra

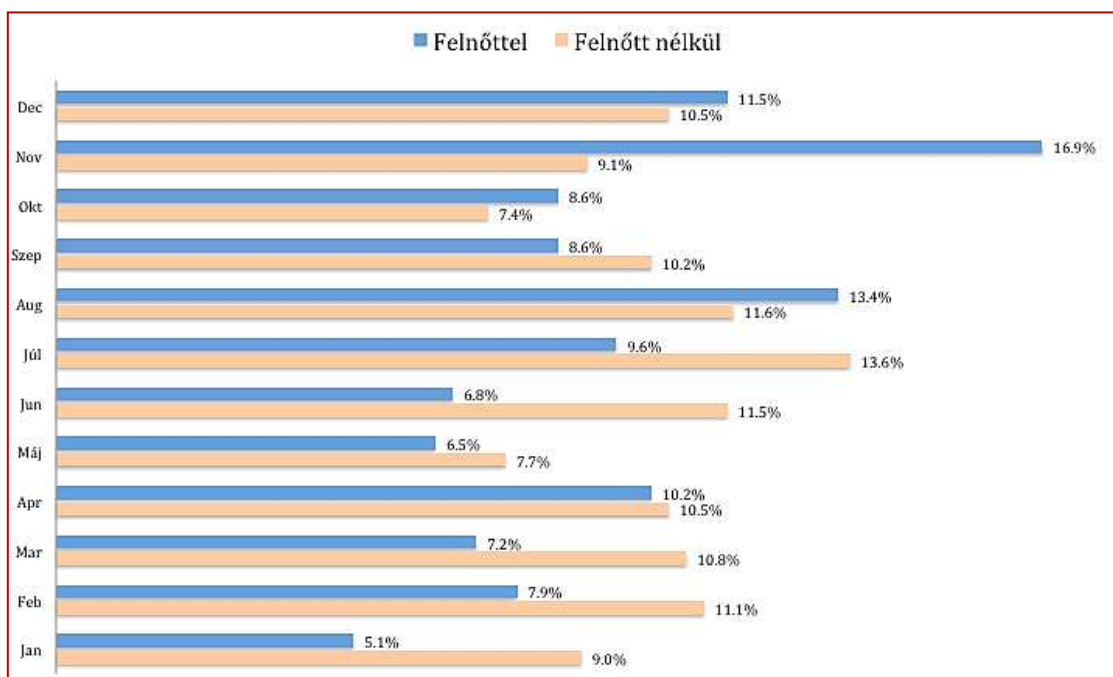
A felnőtt nélküli és felnőttel közös korhatáros műsorperc nézés megoszlása a hét napjai mentén

A hét napjai nem mutatnak nagy volatilitást a vizsgált nézettségi szempontból. A hétvégéhez közeledve látható egy enyhe növekedése a felnőtt nélküli nézésnek, leginkább a felnőttel közös nézés kárára. A teljes nézett korhatáros műsor percnak azonban megközelítőleg húsz százalékában volt 15 év alatti néző naptól függetlenül.

6. ábra

A felnőtt nélküli és felnőttel közös korhatáros műsorperc nézés megoszlása az év hónapjai mentén

A hónapok esetében már nagyobb különbségek tapasztalhatók, mint a hét napjainak esetében, és jól látható ugyanaz a mozzanat, ami az éjszakai nézésnél is azonosítható volt, miszerint a 15 év alatti gyerekek nézettségi részesedése nyáron, elsősorban júliusban, felugrik. A korhatáros műsorok esetében viszont nem válik el olyan élesen a két nyári hónap a többi hónaptól ebben a tekintetben az éjszakai nézéssel összehasonlítva.

A nézett percek esetében az utolsó vizsgálati szempont az volt, hogy hányas sorszámú TV szetten néznek televíziót a mintába kerülők. Az éjszakai nézéshez hasonlóan ez bizonyult leginkább döntőnek abban, hogy a korhatáros műsorpercek hány százalékát nézték 14 év alattiak.

6. táblázat

A TV szett száma és a korhatáros nézés aránya felnőtt nélkül és felnőttel

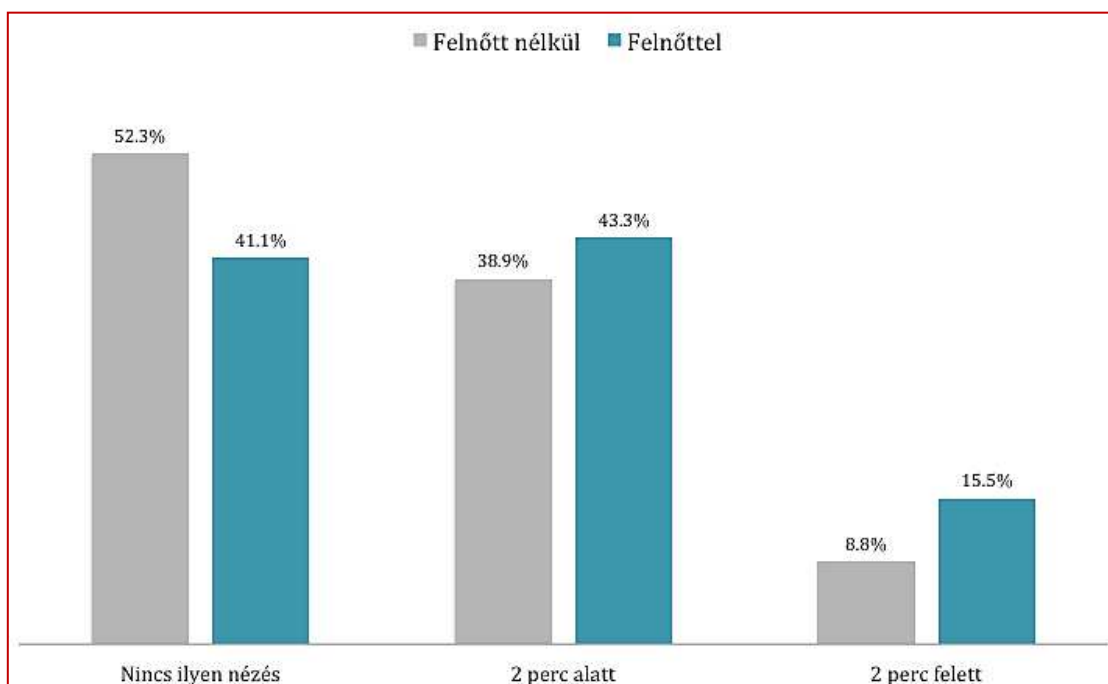
TV szett száma	TV szett részesedése az összes nézésből	Felnőtt nélkül	Felnőttel
1	64.5%	4.4%	11.4%
2	25.8%	14.8%	6%
3+	9.7%	39.3%	6.3%
Átlag		10.4%	9.5%

Az első számú készüléken (ami az összes nézés közel kétharmadért felelt), mindössze 4,4 százalék volt a felnőtt nélküli nézés aránya, viszont 11,4 a felnőttel közös korhatáros műsor nézés. A felnőttel közös korhatáros nézés a második és további televíziós készülékeken hat százalék volt. A felnőtt nélküli nézés a második szetten viszont már tizenöt százalék volt, a harmadik (és további) készüléken pedig közel negyven százalék, igaz utóbbi készülékek csak a teljes nézés kevesebb mint tíz százalékáért felelnek. Ezek az adatok alátámasztják az éjszakai nézésnél tapasztaltakat, miszerint a harmadik készülék az igazi rizikó faktor a problémás nézés kapcsán.

Az éjszakai nézéshez hasonlóan a 16 és 18-as karikával ellátott műsorok nézettségét is megvizsgáltuk háztartási szinten. A napi átlagban egy 14 év alattira jutó átlagos felnőtt nélküli illetve felnőttel közös korhatáros műsor nézés 1 perc alatt van, azonban ebben az esetben is nagy különbségek találhatók a mintában.

7. ábra

Korhatáros műsor nézés kategorizált átlagos hossza a 15 év alatti személyek számával normálva

A háztartások több mint ötven százalékában egyáltalán nem fordult elő, hogy 15 év alatti gyerekek felnőtt nélkül nézett volna 16-os vagy 18-as karikás tartalmat. A minta további több mint egyharmadánál két perc alatt volt a napi átlag, ami szintén a nem rendszeres, sokkal inkább véletlenszerű rákapcsolásra utal. Napi két perc felett mindössze a háztartások 8.8 százalékában néztek korhatáros tartalmat, ez tekinthetjük valamennyire rendszeres nézésnek. Azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol ez a szám napi 5 perc feletti volt, elenyésző a mintában. A felnőttel közös nézés jellemzőbb háztartási szinten, bár a családok 41 százalékában nem volt ilyen típusú nézés sem. A két perc feletti napi átlagos nézés viszont a háztartások közel tizenhat százalékára volt jellemző. A felnőtt nélküli és felnőttel közös nézés nem ugyanazokra a háztartásokra jellemző, amit jól mutat a két változó között gyenge-közepes 0,27-es korreláció.

A gyenge korreláció ellenére a leginkább érintett háztartások esetében hasonló demográfiai háttérrel lehet azonosítani. A napi két perc feletti felnőtt nélküli nézés egyértelműen az alacsonyabb státuszú háztartásokra jellemző. Iskolai végzettség szerint a nyolc általánost végzett szülők, vásárlóerő szerint az alsó D csoportba tartozók, települési bontásban pedig a községben élők azok, akikre legalább húsz százalékban jellemző ez a nézési magatartás. A felnőttel közös nézésnél hasonló tendenciák azonosíthatók, bár valamivel gyengébb erősségű összefüggés mellett. Alapvetően a nyolc általánost végzett szülőkkel élők, és a községben lakók azok, akik leginkább veszélyeztetettek a gyakoribb felnőttel közös korhatáros műsor nézés kapcsán.

5.3 Különbségek és hasonlóságok az éjszakai és korhatáros műsornézés esetében

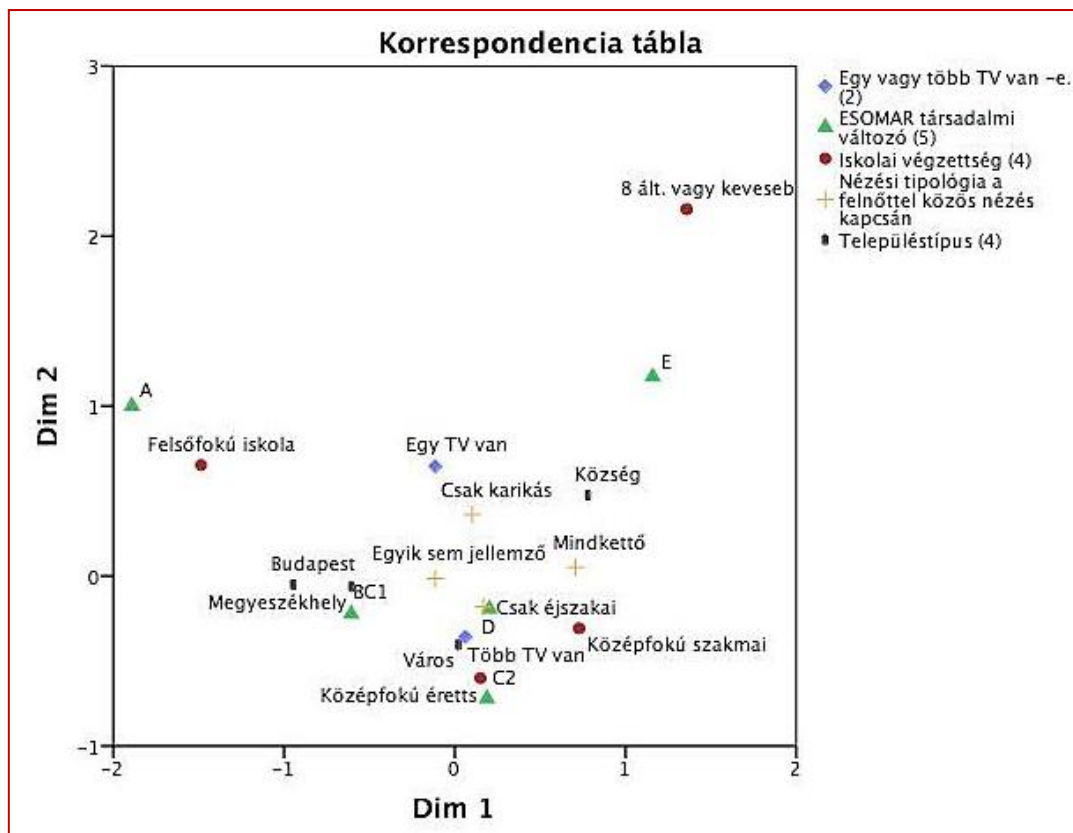
A felnőtt nélküli nézésen belül a két problémás nézési típusból az éjszakai TV nézés jellemzőbb inkább a vizsgált háztartásokban – a gyerekes háztartások esetében 15 százalék felett van az öt perc feletti napi nézés. A két felnőtt nélküli nézési típus háztartásonként nézett átlagos percei között 0,7 feletti a korreláció, ami nagyon magas. Gyakorlatilag azt mond-

a másik három típustól, ahogy korábban is bemutattuk, alapvetően a rosszabb helyzetű, községben lakó családokra jellemző ez a nézési típus. Anyagi/iskolai szempontból a másik 3 dimenzió nem válik el egymástól jelentősen. A felnőtt nélkül problémás tartalmat nem néző, és minimálisan néző csoport a második dimenzió mentén se tér el egymástól. Itt viszont jól elkülönül a felnőtt nélkül csak éjszakai tartalmat gyakran néző háztartások csoportja. A második dimenzió interpretálása már jóval problematikusabb, az azonban jól azonosítható, hogy az egy tévével rendelkező háztartások fent, a több TV-s háztartások pedig lent találhatók, és az éjszakai problémás nézés utóbbihoz van nagyon közel. Ez a nézési típus, tehát sokkal inkább már azokra a közepes (közepes alsó) helyzetű családokra jellemző, akik megengedhetik maguknak, hogy több TV legyen a háztartásban (és több szoba ahol lehet is TV-t nézni), és a több televízióra „kulturális igényük” is van.

Ugyanezen elemzési séma mentén megvizsgáltuk a felnőttel közös problémás nézést is. Ebben az aspektusban nem olyan erős a korhatáros és éjszakai nézés összefüggése, ebből következően a négy elemű tipológiát némileg eltérő logika mentén építettük fel. A legnagyobb csoportot a problémás tartalmat nem vagy csak minimálisan nézők alkották, a minta 77 százalékát.²⁷ A háztartások hat százalékára volt jellemző csak korhatáros felnőttel közös 15 év alatti gyakori nézés, nyolc százalékra csak éjszakai, és tíz százalékra mindkettő. A felnőtt nélküli nézéshez hasonlóan ebben az aspektusban is egy korrespondencia elemzést futtatunk, ahol a felnőttel közös problémás nézést bemutató tipológia kiegészítő változóként szerepelt.

9. ábra

Többszemontú korrespondencia analízis a vizsgált háztartások körében, a felnőttel közös nézési tipológiát kiegészítő változóként használva

²⁷ Elméletileg a két csoport természetesen szétválasztható egymástól, de az előzetes számítások azt mutatták, hogy a korrespondencia ábrán nem különül el egymástól a két csoport, ezért nem érdemes őket külön ábrázolni.

Mivel a dimenzió alkotó változók nem változtak, ezért az értelmezési keret megegyezik a korábban bemutatott ábrával. A jövedelmi/iskolai végzettségi lejtőn a legrosszabb helyzetben azok a háztartások találhatóak, ahol mindkét problémás nézési típus azonosítható. Ennél jobb helyzetben vannak azok a háztartások, ahol egyik vagy másik probléma azonosítható, és még jobb helyzetben azok a családok ahol nem, vagy csak minimálisan van jelen a felnőttel közös éjszakai valamint korhatáros műsor nézés. Ebben a vizsgálati aspektusban is az látható, hogy a csak éjszakai nézés jobban kidomborodik azokban a háztartásokban, ahol több televízió van. Ez azért is érdekes eredmény, mert itt nem arról van szó, hogy nincs jelen felnőtt a nézés során, hanem pont arról, hogy felnőttel közösen néznek éjszaka is televíziót ezek a fiatalok. Feltehetőleg egy ilyen szempontból megengedőbb kulturális attitűd van ezekben a családokban az éjszakai nézéssel kapcsolatban. Ezzel ellentétben azok a háztartások, ahol csak gyakoribb korhatáros műsor nézés azonosítható felnőttel közösen, inkább egy TV-s háztartások. Az alacsony esetszámok és a bevonható változók szűk köre nem engedi a probléma mélyebb körüljárását, az azonban ennyi adatból is jól látható, hogy a korhatáros és éjszakai problémás nézés valószínűségét egyaránt befolyásolják háztartásonként eltérő strukturális/anyagi lehetőségek, és a különféle kulturális mintázatok.

6. Megbeszélés

Tanulmányunkban a 14 éven aluli gyermekek televízió-nézési szokásait állítottuk a középpontba abból az aspektusból, hogy mennyire jellemző a problémás éjszakai és korhatáros műsor nézés. A televízió továbbra is az egyik vezető szabadidő-eltöltési forma, a vizsgált korosztály több mint három órát néz televíziót naponta, bár az internet, és az online tartalomfogyasztás kétségkívül egyre erősebb versenytársként jelenik meg²⁸. A nemzetközi és hazai szabályozás egyértelműen azt tekinti célnak, hogy a kiskorúak minél kevesebb káros tartalomhoz „jussanak” hozzá. Az USA-ban a szabályozás a tartalomblokkolás irányába mozdult el, Európában (és Magyarországon) a korhatáros jelöléseket alkalmazzák, ami egy megengedőbb szabályozásnak tekinthető, hiszen inkább a szülői felelősségre épül, és kevésbé a szolgáltatókra. Utóbbi szabályozás megfelel a magyar gyermekes háztartások elvárásainak olyan szempontból, hogy elsősorban a családokban a szülői felelősséget tartják ebben a kérdésben fontosnak. A hazai kutatási eredmények alapján a szülők egytizede mondta azt, hogy a gyermeke rendszeresen néz olyan tartalmat, ahol magasabb a korhatár besorolás, mint a gyermek életkora. A Nielsen műszeres mérését feldolgozó kutatási eredményeink összességében alátámasztották ezt az adatot, bár valamivel azért magasabb arányt mutattak, a családok 9 százalékában volt rendszeresnek mondható felnőtt nélküli korhatáros nézés, ha ezt kiegészítjük a felnőttel közös nézéssel már a **húsz** százalékot is eléri ez a szám. A felnőttel közös nézésben elsősorban a felnőtt preferenciák érvényesülését láttuk, tehát a gyermek ebben az esetben inkább „bekapcsolódó” szereplő, és nem maga választja ki az adást. A korhatáros tartalom mellett az éjszakai nézést is vizsgáltuk az elemzésünkben, a háztartások 15 százalékában volt rendszeres a felnőtt nélküli éjszakai nézés, és 18 százalékban a felnőttel közös nézés, a két nézési forma közös metszete 29 százalék volt. A problémás nézés valószínűsége elsősorban a rosszabb szocio-kulturális környezetből érkező gyermekek esetében volt magasabb, illetve a több otthoni készülék jelent magas rizikó-faktort ebből a szempontból. Előbbi esetben fontos kihangsúlyoznunk, hogy ezekben a családokban feltehetően nem is tartják sok esetben problémásnak a korhatáros tartalom éjszakai nézést, a mediáció részleges vagy teljes hiánya jellemző náluk.

²⁸ Az online tartalomfogyasztás vizsgálata jóval túlmutat jelen dolgozat keretein, ezért itt most csak említés szinten foglalkoztunk vele.

A kutatási eredményeink azt implikálják, hogy egy esetlegesen szigorúbb szabályozás valamivel talán tudná csökkenteni a problémás nézést, de megszüntetni képtelen lenne, hiszen a gyermekkel közös éjszakai és korhatáros nézés azt mutatja, hogy a szülők egyes részénél egyáltalán nem okoz problémát az, ha a gyermek olyan műsort néz, aminek magasabb a korhatár besorolása, mint a gyermek kora. Tehát a korlátozással szemben érdemes elmozdulni a minél szélesebb körű tájékoztatás és oktatás irányába. Utóbbi célok a magyar szabályozó hatóság munkájában már elkezdtek kirajzódni²⁹.

Irodalom

- Baranyai Eszter (2015): *A tinik a valóságshow-kat kedvelik a legjobban*. NMHH Média-tanács, Budapest. http://mediatanacs.hu/dokumentum/166692/gyerekTV_2014_2.pdf (utoljára megnyitva: 2016 01. 13.)
- Hazay István (2010): *A hozzáférés korlátozására alkalmas megoldások a televíziós műsor-szolgáltatásokban a kiskorúak egészséges fejlődésének védelmében*. AKTI füzetek. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Budapest, 2010. február/44. szám.
- Kósa Éva (2003): Televíziós hatások a serdülőkorúak szocializációjában. *Pszichológia*, (23), 2, 163–191.
- Kósa Éva (2014): Médiapolisz lakói I. Közvetítő faktorok. In: Gabos, E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra. VII. Nemzetközi Médiakonferencia*. Balatonalmádi. Kobak Könyvsorozat. 99–104.
- Kósa Éva – László Miklós (2012): Együtt-egyedül. In: Gabos, E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra. VI. Nemzetközi Médiakonferencia*. Balatonalmádi. Kobak Könyvsorozat. 103–119.
- Nielsen (2015): TV piaci körkép 2014. http://www.nielsenam.tv/Uploads/Hungary/res_Snapshot_2014_HUN.pdf (utoljára megnyitva: 2016 01. 12.)
- NMHH 2013: *Szülői vélemények gyermekeik tévénézési szokásairól. Online közvélemény-kutatás* (2013. augusztus–szeptember). Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság Média-tanácsa, Műsorfigyelő és elemző főosztály, Budapest. http://mediatanacs.hu/dokumentum/160957/gyermekek_tevenezesi_szokasai.pdf (utoljára megnyitva: 2016 01. 13.)
- NMHH 2015: *Online felmérés a kiskorúak médiafogyasztási szokásairól* (2014. december – 2015. február). NMHH Média-tanács, Budapest, 2015. április 16. http://mediatanacs.hu/dokumentum/166332/kiskoruak_mediafogyasztasi_szokasai_2014dec_2015feb.pdf (utoljára megnyitva: 2016 01. 13.)
- NMHH–Tárki (2012): *A korhatár-jelölések és a kiskorúakra ártalmas tartalmak szabályozásának lakossági megítélése*. Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság Média-tanácsa. Budapest, 2012. szeptember 8. http://mediatanacs.hu/dokumentum/153456/tarki_felmeres_korhatar_jelolesek_kiskorukra_artalmas_tartalmak_megitelese.pdf (utoljára megnyitva: 2016 01. 13.)
- ORTT–GFK (2006): *A korhatár-jelölések és a kiskorúakra ártalmas tartalmak szabályozásának lakossági megítélése*. Különlenyomat.

²⁹ Lásd: <http://gyermekbarat.nmhh.hu/>

Szabályozások, közlemények

Ajánlás a kiskorúak védelmében a lineáris és lekérhető médiaszolgáltatások esetén alkalmazandó hatékony műszaki megoldásokra. Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság Média-tanácsának közleménye. 2014. március 6.

Klasszifikációs Ajánlás. A médiatartalmak korhatár-besorolásánál irányadó szempontokra, az egyes műsorszámok közzététele előtt és közben alkalmazható jelzésekre, illetve a minősítés közzétételének módjára vonatkozó jogalkalmazási gyakorlat elvi szempontjai, NMHH Média-tanácsa, 2011.07.19.

Európai Bizottság zöld könyve: „Preparing for a Fully Converged Audiovisual World: Growth, Creation és Values” (Az egységes audiovizuális világ felé: növekedés, alkotómunka, értékek), COM(2013) 231 final, 2013. április 24.,
<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2013:0231:FIN:HU:PDF>.

United Nations, Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49 (UNCRC),
<http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>.
(utoljára megnyitva: 2016. 01. 12.)

Melléklet

7. táblázat
Elemzési napok

Hónap első elemzési napja	Hónap utolsó elemzési napja
01.06	01.12
02.03	02.09
03.03	03.09
04.07	04.13
05.05	05.11
06.02	06.08
07.07	07.13
08.04	08.10
09.01	09.07
10.06	10.12
11.03	11.09
12.01	12.07

A VÁLLALAT FELELŐSSÉGVÁLLALÁSÁTÓL AZ ÉRDEKGAZDÁK ÉSZLELÉSÉIG

A Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet és a Kommunikációs Keretezés Elmélet kapcsolatai

Pintér Dániel Gergő

pinter.daniel.gergo@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.35

Absztrakt

A tanulmány kifejti, hogy a Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet (SCCT) és a Kommunikációs Keretezés Elmélet (FT) messzemenően kompatibilisek egymással. A szerző elgondolása szerint a két elmélet közötti kapcsolat elemzése nem csak további teoretikus és gyakorlati fejlesztési lehetőségekhez vezetheti a Public Relations szakembereket, de nagymértékben gazdagíthatja az intézményi kármentés módszertanát is. A bemutatásra kerül, hogy az egyik oldalon az SCCT válaszstratégiái abban segítik a krízismenedzsereket, hogy egy adott válság specifikumainak figyelembe vételével kiválasszák a brand számára lehető legegényesebb krízisreakciós hozzáállást, a másik oldalon az FT ennek a hozzáállásnak a konkrét elemeit dolgozza ki és formálja hatékony üzenetté a posztkrízis fázisra jellemző kommunikációs gyakorlatban.

Kulcsszavak

válság, kríziskommunikáció, public relation, keretezés, SCCT, FT

FROM THE INSTITUTIONAL RESPONSIBILITY TO THE STAKEHOLDERS' PERCEPTIONS

Dániel Gergő Pintér

Abstract

The paper points out that Situational Crisis Communication Theory (SCCT) and Framing Theory (FT) are highly compatible to each other. According to the author's thesis, the analysis of the possible connections between these two theories can not only lead public relation experts to further theoretical and practical improvements, but it can develop significantly the methodology of crisis communication and reputation defense. It is demonstrated that, on the one hand, the response strategies of SCCT reflecting the special features of a given crisis help crisis managers to choose the most effective responsive approach concerning the brand's interests, and, on the other hand, FT elaborates the particular elements of this approach and converts it into an appropriate message in the communication of the postcrisis phase.

Keywords

crisis, crisis communication, public relation, framing, SCCT, Framing Theory

A VÁLLALAT FELELŐSSÉGVÁLLALÁSÁTÓL AZ ÉRDEKGAZDÁK ÉSZLELÉSÉIG¹

A Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet és a Kommunikációs Keretezés Elmélet kapcsolódási pontjainak feltárása a válságkommunikáció módszertanának fejlesztése céljából

Pintér Dániel Gergő

Bevezetés az intézményi válságkommunikációba

Annak ellenére, hogy a szakirodalomban számtalan definíciót találhatunk, a *vállalati krízis* fogalma egy váratlanul bekövetkező, nem rutinszerű eseménysorozatként értelmezhető leginkább, mely veszélyezteti a szervezeti célok megvalósulását. (Seeger et al. 1998: 233) Erre a gondolatra épít a kommunikációkutató Timothy Coombs is, aki szerint a sikeres kríziskommunikáció zérus pontja tulajdonképpen a kiszámíthatatlan, az érdekgazdák elvárásainak teljesítését és a szervezet teljesítményét veszélyeztető eseménysorozat majdani bekövetkeztének minél korábbi felismerése. (Coombs 2007a: 2–3) A fenyegetés észlelésének e megfelelő idejéből következik a krízismenedzsment egyik legnagyobb paradoxona, miszerint a sikeres válságkommunikációs hozzáállás olyan szinten problémaérzékeny, hogy a lehetséges reputációt² vagy integritást fenyegető tényezők közül minél többet igyekszik korai szakaszban felismerni és csírájában elfojtani, következésképpen azok nem is fejlődnek igazi krízissé. Ahogy a gyakorlati problémát több kutató is megfogalmazta már (Flin 2001, Mitroff 2004): a krízishelyzet specifikumainak megállapítására ténylegesen csak akkor nyílik lehetőség, amikor már a megnövekedett veszély, a gazdasági mutatók romlása, a szokásos üzletmenet akadozása, a vállalati imázs veszélyeztetettsége, a teljesítmény hanyatlása, stb. tipikus kísérőjelenségeknek tekinthetők.

Fink korai meghatározása szerint a különböző diszfunkcionális szervezeti folyamatok együttállása akár olyan kritikus helyzethez is vezethet, amely egyrésztől magában hordozza a rendkívüli gyorsasággal történő felerősödés lehetőségét, másrésztől pedig alapos és széles-

¹ Jelen tanulmány az Integrált érvelés OTKA K-109456. sz. pályázat keretében készült.

² A kríziskommunikáció szakértői szerint egy szervezet *reputációja* gyakran a legfontosabb hírértéke, vagyis a média- és közönségkapcsolatok alappillére, mely nagymértékben meghatározza a nyilvánosság percepcióját, bizalmát és a brand felé irányuló egyéb attitűdjeit. (Stigler 1962) Amennyiben tehát ezt a reputációt támadás éri, annak megvédése kell, hogy kapja a legfőbb prioritást és a legtöbb anyagi- és humán erőforrást az adott branden belül.

körü vizsgálat nyilvános igényét váltja ki, tehát drasztikusan befolyásolja az intézmény normális menedzsment folyamatait, valamilyen formában akadályozva a külső tevékenységet vagy a belső ügymenetet. (Fink 1986: 15) Ugyanakkor természetesen az is krízishelyzetet idézhet elő, amikor a média vagy a környezete értékelése szerint a szervezet nem az elvárt módon reagál a már korábban eszkalálódott, vagy a brandhez egyéb módon kapcsolódó helyzetre. (Pintér 2016: 46)

Az így kialakult kockázatos helyzet jelentős negatív hatást fejthet ki egy adott társadalmi, gazdasági, politikai vagy civil szervezet nyilvános megítélésére, érdekeinek érvényesítésére, üzleti, stratégiai és kommunikációs céljainak elérésére, vagyis meghatározó fordulópontot hozhat a korábbi, menetrendszerű működésben. (Seeger et al 1998: 233) Egy instabil, hektikusan és permanensen változó szervezeti életszakasz akár az érdekgazdák elfordulását is eredményezheti, ami végső soron az intézmény fennmaradását is megkérdőjelezi. (Coombs 2010: 18) Mivel a válságok bizonytalanságot, stresszt és aggodalmat okozhatnak az intézményen belül és kívül, ezért gyors és körültekintő reakciót igényelnek (Coombs 2010: 19), ami érthetően kihívások elé állítja a szervezet humán, fizikai és anyagi erőforrásait. (Ulmer et al. 2007: 7) Ez egyben magával hozza annak a belátását is, hogy a korábbi rendszer a jelenlegi keretek között fenntarthatatlan, vagyis a krízisszituáció tulajdonképpen nem más, mint egy váratlanul fellépő igény és tényleges szükség a szervezeti átalakítások megtervezésére, előkészítésére, menedzselésére és kommunikálására.³ (Venette 2003: 43)

Bár nincs két egyforma krízis és a válsághelyzetek jellemzői akár márkánként, intézményenként változhatnak, a kommunikációs és menedzsment szakirodalom mégis azonosít olyan átfogó szempontokat, amelyek nagyban megkönnyítik az egyes válságtípusok leírását és kezelését.⁴ (Nyárádi–Szeles 1999: 284–289) Ezekre a szempontokra az elmúlt évtizedekben számos, konkrét krízisválasz stratégiákat is kínáló modellt építettek a több diszciplína irányából építkező kutatók, akik felismerték: a hasonló specifikumokkal bíró esetek gyakorlatban történő koordinálása jóval effektívebb. (Tanács–Zemplén 2015: 1–4)

Jelen tanulmány a különböző kríziskommunikációs válaszstratégiák kidolgozását támogató lehetséges elméletek közül az egyik legjelentősebbnek a részletes bemutatására és egy általános, de effektív gyakorlati kommunikációs technikával való összekapcsolására tesz kísérletet. A cikk tézise szerint a *Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet* (Situational Crisis Communication Theory, a továbbiakban SCCT) és a *Kommunikációs Keretezés Elmélet* (Fra-

³ Bár a válságesemények – mivel rendre megbontják a szervezet rutinját és teljesítőkéességét – jellemzően negatív értelmezésben kerülnek feldolgozásra a szakirodalomban, azt mégis fel kell ismernünk, hogy a „válság” és a „változás” fogalma rendkívül szorosan összekapcsolódik. Krízis esetén a brand számára elengedhetetlen, hogy valamilyen mértékben változtasson a működésén és a szervezeti kommunikáción, hogy sikeresen túljusson az akadályokon, amennyiben pedig ezt profeszszionálisan, összehangoltan és körültekintően teszi, akár egy fejlődési folyamaton is keresztül mehet a vállalat. A menedzsereknek tehát érdemes tudatosítaniuk, hogy a szakszerű és optimális működést vagy akár a szervezet fennmaradását veszélyeztető események megállításának sürgető kényszere mellett a válságkommunikáció egyben lehetőség is a brand pozícionálására (Tanács–Zemplén 2015:2): nemcsak kiváló alkalom az intézmény pozitív színben való nyilvános feltüntetésére és a piaci és versenyképesség fenntartására, de a média- és ügyfélkapcsolatok erősítésére is alkalmat ad.

⁴ A vállalati krízisek konceptualizálásánál alapvetésnek számít, hogy a fogalom tág értelmezéséből adódóan a válságokat több szinten értelmezhetjük. Emellett a különböző veszélyes szituációkat az érdekelték köre, kiváltó okaik, jellegzetességeik, súlyosságuk, valamint menedzselhetőségük alapján is lehet még homogénebb csoportokra osztani. (Nyárádi–Szeles 1999: 284–289) Az ezekre épülő forgatókönyvek az egy kategóriába tartozó, megegyező specifikumokkal leírható esetek menedzseléséhez adnak iránymutatást és az érdekgazdák különböző elvárásaira is gyakran kidolgozott formában, meghatározott csatornán, üzenet-vázlatok segítségével kínálnak megoldást.

ming Theory, a továbbiakban FT) egymással gazdagon kompatibilis koncepciók; a kettejük közötti korreláció feltárása pedig nemcsak teoretikus és gyakorlati fejlesztési lehetőségekhez vezetheti a Public Relations szakembereket, de nagymértékben gazdagíthatja az intézményi kármentés módszertanát is.

A következő fejezetekben azt mutatom be, hogy míg az SSCT szerint a célcsoport észlelését, attitűdjeit, cselekedeteit, és a nyilvánosság diskurzusát leginkább a reputációs fenyegetettségben⁵ lévő szervezet adott válsággal kapcsolatos felelősségvállalásának mértéke, valamint a válságot kiváltó okok azonosítása és ezen információk együttes nyilvános felvállalása befolyásolja (Coombs 2007b: 166), addig a meggyőzési technikaként is alkalmazható FT abban segítheti a krízismenedzsereket, hogy a válságeseményt egy, az adott brand számára kedvező kontextusban ábrázolják. (Pintér 2015: 77) Mivel egy sikeres krízisválasz kidolgozásakor a PR-menedzserek valamilyen mértékben biztosan beépítik döntéshozatali folyamataikba az érdekeltek adott krízissel kapcsolatos kiindulási percepcióit, ezeket a percepciókat pedig nagymértékben meghatározza a válság típusa és az intézmény adott szituációban betöltött szerepe, ezért amellett érvelek, hogy a különböző válságkommunikációs keretező technikák és az SCCT-kutatások befogadói attitűdökre vonatkozó eredményei hatékonyan kapcsolhatóak össze, ráadásul további kutatási irányokat is nyithatnak a területen.

A tanulmány az SCCT elméletéből az FT gyakorlatáig tartó folyamat specifikumait tárgyalja: kiemelt hangsúlyt fektet a különböző krízishelyzetek és az azokra adott válaszok között lévő elméleti kapcsolatra, valamint részletesen tárgyalja a vállalat felelősségvállalásának hatását a célcsoport észlelésére vonatkoztatva. Mielőtt bővebben kifejtem a fenti tézisállítást és összefoglalom a két elmélet dinamikus összekapcsolásának háttéréül szolgáló legfontosabb vizsgálatokat, a következő fejezetben kísérletet teszek annak bemutatására, hogy minden válságkommunikáció értelmezhető ún. *naiv keretesként* is, amelynek során a krízismenedzserek egy intézményközpontú nézőpontból, valamilyen szakmai megfontolások alapján igyekeznek megoldani a felmerülő problémákat, viszont mellőzik a befogadók krízissel kapcsolatos kiindulási percepcióinak szisztematikus integrálását a stratégiájukba. Ez a fókusztesztés a naiv válságkommunikációs keretezés egyik legnagyobb problémája, amit a két elmélet összekapcsolása esetén az SCCT empirikusan tesztelt módszertana sikerrel képes megoldani.

A naiv válságkommunikációs keretezésről

A válságkommunikációt tulajdonképpen a Public Relations szakma szub-diszciplínájaként azonosítják művelői, melynek legfőbb oka a terület definíciójában keresendő. A krízis során történő, valamilyen mértékben tervezett információátadásnak ugyanis kiemelt célja, hogy egy veszélyes helyzettel szembenező szervezeti brand vagy én-márka (ahogy korábban nevezték) PR-eszközökkel felépített reputációját sikerrel védje meg vagy akár növelje. (Barrera 2014) Krízis esetén a résztvevő felek kommunikációjának minősége, az adekvált krízisreakciós

⁵ Krízishelyzetben a fenyegetettség szubjektív, szervezeti nézőpontból történő detektálása nem triviális és korántsem egyszerű feladat, mivel a veszély hatása nyomán gyakran olyan paradox helyzet áll elő, hogy miközben már jelen van és kifejti hatását az intézményre, aközben gátolja az érintett brandet, hogy teljes intenzitással szembe tudjon nézni az akadályokkal. (Tanács–Zemplén 2015: 9) Ez az ellentmondás segít megérteni a krízis fogalmának olyan meghatározásaira vonatkozó igényt, amely egyrészt az észlelési problémát helyezi előtérbe – akárcsak a jelen cikk fókuszában lévő SCCT vagy az FT –, másrészt kivonja a szervezet perspektíváját a definícióból. E felfogás szerint a krízis alapvetően perceptuális, következésképpen a szervezet teljesítményét és üzleti vagy médiakapcsolatait befolyásoló tulajdonsága mellett az válik kiemelten fontossá, hogy a célcsoport tagjai hogyan észlelik a válságeseményt, vagyis „ha az érdekgazdák szerint krízis van, akkor a szervezet számára is krízis van”. (Heath 2010: 6)

hozzállás, valamint a megfelelően kiválasztott krízisválaszok és üzenetek döntően befolyásolják a nyilvánosság szervezettel kapcsolatos percepcióját. (Coombs 2007b) Ennek tudatában a válságmenedzserek az adott szituációval kapcsolatos információkat először összegyűjtik, majd feldolgozzák, végül pedig *valamilyen*, az intézmény érdekeinek megfelelő szempontok alapján szűrik, súlyozzák, disszeminálják és nyilvánosságra hozzák. (Coombs 2010: 20)

A szűrési folyamatnak és az arra épülő továbbításnak a háttérében az a szociálpszichológiai szempont áll, hogy a jelentés társadalmi konstrukció (Maines 2000: 577), ennek következtében az, hogy a vállalat érdekgazdái pozitívan, semlegesen vagy negatívan értékeli az adott brand válságban betöltött szerepét, tudatosan alakítható aszerint, hogy a külső kommunikációban milyen megvilágításba helyezzük az eseményeket. (Coombs 2010: 19) Massey gondolatával összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a válságkommunikáció megfelelően időzített, tényekből és szubjektív intézményi megfontolásokból egyaránt építkező üzenetek összessége, amely a célcsoport szervezeti imázssal kapcsolatos észlelésének befolyásolására törekszik. (Massey 2001)

Ahogy korábbi kutatásaimban rámutattam, a válságkommunikáció során elengedhetetlen az eseményeket proaktívan értelmezni és körülhatárolni, hogy ne adjunk teret a spekulációnak és mihamarabb vissza tudjuk állítani a normál szervezeti működés feltételeit. (Pintér 2015b: 73) Erre a körülhatárolásra és az előző bekezdésben említett jelentés-társításra az egyik legalkalmasabb általános befolyásoló technika a kommunikációs keretezés. Bár az FT elmélet számos diszciplína irányából megközelíthető⁶, ráadásul a területet kutató tanulmányokban nagyfokú fogalmi tisztázatlanság és a konzisztencia hiánya tapasztalható, általánosságban véve azt mondhatjuk, hogy a keretezés-vizsgálatok az információátadó-kereteknek a közösség egyes témák iránt érzett felelősségére gyakorolt hatásával foglalkoznak. (Iyengar–Simon 2007: 501) Entman klasszikus definíciója szerint a kommunikációs keretek olyan absztrakt kognitív entitások, amelyek segítenek közös társadalmi jelenségek kialakításában, strukturálásában és reprezentálásában, azáltal, hogy specifikus szempontok alapján kiemelnek egyes információs tartalmakat, míg másokat háttérbe szorítanak. (Entman 1993: 52) Nemcsak alakítják az egyének eseményekkel kapcsolatos percepcióit, de arra is hatással vannak, hogy egyes kifejezéseknek, vagy cselekedeteknek milyen jelentést tulajdonítanak az emberek. (Druckman 2001)

Amennyiben a kommunikáció és a menedzsment oldaláról közelítjük meg a fogalmat, akkor a keretezés hatása leginkább az egyének, társadalmi csoportok valósággal kapcsolatos érzékelésében, információcseréjében és a valóság rendszerbe foglalására irányuló szervezési tevékenységében érhető tetten. Ha ezt a perspektívát tovább fókuszáljuk a kommunikáción belül a retorikai hagyományra, meggyőzés- és tárgyalástechnikára – ezek a válságkommunikáció alappilléreinek tekinthetők –, akkor tipikusan a célcsoport megítélésében bekövetkezett változásként érhetjük tetten a kommunikációs keretek hatását. (Tewksbury–Scheufele 2009: 19)

Minden válságesemény ugyanis különböző perspektívából vizsgálható és ezeket a perspektívákat a kommunikáció során résztvevő aktorok konstruálják. (Chong–Druckman 2007). A különböző nézőpontoknak jelentős és változatos implikációi vannak egymásra vonatkoztatva, vagyis egy veszélyes esemény, természeti katasztrófa, technikai vagy gazdasági vészhelyzet intézményi reprezentációja egyaránt befolyásolhatja az érdekgazdák gondolkodását, értékítéletét, jelentéstársító és információ-feldolgozó folyamatait, véleményét

⁶ Az utóbbi évtizedekben a Framing koncepcióját több, igen változatos teoretikus perspektívából építette az akadémiai közösség: a területet vizsgáló szakemberek egyaránt kiemelt figyelmet fordítottak a kommunikációs keretezés közgazdaságtani (Tversky-Kahneman 1981), politikai (Lewis et al. 2009; Lakoff 2006), szociológiai (Gitlin 1980), szociálpszichológiai (Iyengar 1991), tömegkommunikációs (Scheufele 2000), kognitív (Fiske–Taylor 1991), jogi (Zelinsky 2005), valamint kulturális (Goffman 1974) aspektusaira.

és reakcióit. (Chong–Druckman 2007, Higgins 1996). Ennek következtében tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy a kommunikációs keretek kvázi permanensen újraírják a valóságot (McQuail 2010: 521), legalábbis a válsággal kapcsolatos szeptét. Mivel egy veszélyes helyzet nyomán a különböző érdekgazdai csoportok szubjektív interpretációi folyton konfliktusban állnak egymással és nyilvánosan versengenek az intézmény interpretációjával is, így a válságkommunikáció elsődleges célja ezeket egymáshoz közelíteni⁷, de leginkább az érdekgazdák percepcióit a szervezet valóságértelmezéséhez igazítani. Ebben a kontextusban a keretezés hatása tulajdonképpen egy adott diskurzus határaiért és sarokpontjainak kijelöléséért folytatott hatalmi harcokban és versengésben tükröződik. (van der Meer 2013)

A kríziskommunikáció szempontjából az ún. *értékelő keretek* használatának vannak gyakorlati implikációi, mivel azok segítenek leginkább a veszélyes helyzetek nyomán felmerülő, szervezeti szerepvállalással kapcsolatos kérdéseket pozitívan vagy negatívan értékelni. (Schuck–de Vreese 2006) A válságkommunikációs gyakorlatban ezek a keretek szavak, képek, interpretációk és reprezentálási mechanizmusok kiválasztásából; a menedzsment gyakorlatban pedig a közlés körülményeinek⁸ szelektálásából állnak, amelyek együttese komplex meggyőzési technikát alkot. (Leydesdorff–Welbers 2011) Egy jól kiválasztott keret a válság egy sor kedvező aspektusának explicite nagyobb hangsúlyt ad, miközben a szervezetre vonatkozó negatív információkat a háttérbe szorítja.⁹ (Pintér 2015: 81) Ennek a

⁷ A válságokat meghatározó egyedi tényezők mellőzésével megkaphatjuk, hogy alapvetően arra vezethető vissza egy adott helyzet súlyosságának gyors eszkalálódása és kommunikációs krízissé alakulása, hogy a veszélyes szituációk során kétféle valóság létezik. (Fekete–Sándor 1997: 25) Az első, *primer valóság*, az a kép, ami a szervezetben él, míg a *szekunder valóság* a tényleges helyzet fogyasztók általi érzékeléséből és a válságkommunikáció során küldött üzenetek részbeni átvételéből, illetve az egyéb forrásokból származó információk alapján áll össze. Ennek a szekunder valóságnak fontos jellemzője, hogy felnagyítja a történéseket és veszélyeket, valamint időbeli szinkronkülönbséggel jelenik meg és ér véget. A primer és a szekunder valóság között helyezkedik el az a *kritikus mező*, amelyet a válságkommunikációval a lehető legszűkebbre kell csökkentenie az adott brand képviselőinek. (Fenyvesi 2005: 1) Ha normatívan és kissé *idealista*n értelmezzük mindezt, akkor a válságkommunikáció egyik legfontosabb célja az egyéb menedzsment szintű feltételek teljesítése mellett az kell, hogy legyen, hogy a szervezet saját kommunikációs csatornáin és a média felületein keresztül közvetíteni tudja, hogy pontosan mi történt, mi a valóságos helyzet, azaz a célközönség által észlelt látszat a lehető legközelebb kerüljön a valósághoz. A célközönségnek ez a minél realisabb esemény-észlelése az alapja és előfeltétele a brand által kiadott további üzenetek, értelmezési keretek, valamint a válság megoldásával kapcsolatos alternatívák befogadásának. (Barlai–Kövágó 2004) Amennyiben viszont az idealista megközelítést *pragmatistára* váltjuk, akkor a válságkommunikációs keretezésnek nincs más célja, minthogy az intézmény olvasatát ültesse el az érdekgazdák fejében, és ez az olvasat kvázi valóság-független és gyakorlatilag tisztán intézményi központú perspektíva. (Az már más kérdés, hogy az intézménynek természetesen jól felfogott érdeke, hogy a valóságba illesztesse a saját értelmezési keretét.)

⁸ A közlés körülményeinek megválasztása alapvetően csak egy tágran értelmezett kommunikációs keret definícióba férhet bele, de mivel számtalan szervezési részlet alakíthatja az érdekgazdák percepcióit és hordhat magában válságkommunikációs üzenet, így a válság és az arra adott reakció között eltelt idő hossza, a krízisválasz csatornája, vagy akár a sajtósóvivő öltözködése, ezért elengedhetetlen mindezt is tudatosítani a krízismenedzserekben. Például ha egy cég másfél hónap késéssel reagál az őt ért vádakra, a képviselője nem kifogástalan eleganciával jelenik meg, a sajtótájékoztatót pedig egy kávézóban tartja, akkor a célcsoport joggal gondolhatja, hogy a brand érzéketlen, nemtörődöm és tiszteletlen a károsultakkal szemben.

⁹ Természetesen azt, hogy egy adott válságkommunikációs keret mit szoríthat háttérbe, és mi az, amiről mindenképpen informálnia kell a krízisnyilvánosságot, mind a szakirodalom, mind a gyakor-

folyamatnak köszönhetően egyes információk kvázi kiugranak egy nyilatkozatból vagy közleményből, így a krízis bizonyos tényezői nagyobb hangsúlyt kapva jobban megjegyezhetővé, emlékezetesebbé vagy jelentősebbé válnak a többi tényezőnél. (Fiske–Taylor 1991, Chong–Druckman 2007)

A kríziskommunikációs keret valamilyen intézményi megfontolások és szakmai szempontok alapján kialakított forgatókönyvnek, vagyis egy narratív értelmezési sémának¹⁰ megfelelően mutatja be a kialakult helyzetet: azt a válságaspektust hozza előtérbe, melyre a kommunikátor szándékozik irányítani a figyelmet, a kritikus pontokat pedig következetesen elfedi. Ez a megvilágítás az intézményi válságüzenet meghatározott előadásánál, becsomogolásánál és média felé történő továbbításánál, illetve az intézmény válságban betöltött szerepéről szóló vélemény propagálásánál segít. (Pintér 2015: 77) Amennyiben az adott válságkommunikációs menedzser korai szakaszban felismeri a veszélyeket, magához ragadja a kezdeményezést és a szituáció irányítását, úgy – számos közvetítő csatorna segítségével – az általa kialakított keretet veszi át majd a krízisnyilvánosság. Természetesen e reprezentálás során fontos figyelembe venni azt, akinek épül maga a keret, vagyis a közönség attitűdjeit, a forrás, vagyis a kibocsátó, nehézségekkel küzdő szervezet specifikumait és azt a kontextust, amiben elhangzik az üzenet.

A *válságkommunikációs keretekre* érdemes tehát cselekvésorientált (Snow–Benford 2000) interpretációs sémaként tekinteni (Goffman 1974), amely abban segíti a krízismenedzsereket, hogy az érdekgazdák számára értelmezni tudják a kiváltó okokat, képesek legyenek bemutatni a potenciális veszélyek elhárítására vonatkozó erőfeszítéseket, megjelölni, hogy kinek mi a szerepe és feladata az elhárításban és a lehető legelőnyösebb módon ábrázolni az adott brandet. Tulajdonképpen egyfajta jelentéskörnyezetet hoznak létre maguk számára, amelyben lehetővé válik a PR-szakemberek céljainak eléréséhez szükséges nyilvános mobilizáció, a szervezettel kapcsolatos attitűd-transzformáció és a kollektív cselekvés a befogadók oldaláról.

Mivel tulajdonképpen a válságkommunikáció során sem történik más, mint hogy a krízismenedzserek igyekeznek közleményeik, megszólalásaik során a válságnak a szervezet számára hasznos aspektusaira irányítani a nyilvánosság figyelmét, befolyásolni az érdekgazdák észlelését és meggyőzni őket arról, hogy a krízis során megfelelően járt el az általuk képviselt szervezet, így jelen cikk alapvetésként kezeli azt a megközelítést, hogy minden krízissel kapcsolatos intézményi információátadás tulajdonképpen értelmezhető kommunikációs keretesként is. Ezt a továbbiakban *naiv kommunikációs keretezésnek* fogom hívni, hiszen a brand képviselői ilyenkor egy intézményközpontú, nagymértékben szubjektív nézőpontból, valamilyen szakmai megfontolások alapján igyekeznek megoldani a felmerülő problémákat és nem integrálják stratégiájukba a befogadók krízissel kapcsolatos kiindulási percepcióit. Nélkülözik a Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet objektív, szisztematikusan építkező szempontrendszerét és empirikusan tesztelt útmutatásait, így komplexitásában képtelenek átfogni a vállalat felelősségvállalásától az érdekgazdák észleléséig tartó teljes kríziskommunikációs folyamatot, hanem annak csupán egy végső, rövidebb szakaszán próbálják maximalizálni a krízisválaszok befogadókra gyakorolt hatását. Mielőtt kísérletet teszek a két elmélet kapcsolódási pontjainak feltárására és bemutatom, hogy a nem *naiv*, hanem *irányított* válságkommunikációs keretezés mennyivel hatékonyabb kármentő eszköz tud lenni, a következő fejezetben az SCCT koncepcióját vázolom.

lati módszertan reflexíven kezeli: az etikai, biztonsági, jogi, pénzügyi és egyéb szempontok alapján kiválasztott kötelező elemek válságoként változnak.

¹⁰ Az ún. *narratív séma* a tudás olyan szerveződése, mellyel a befogadó előzetesen rendelkezik, és amely döntő szerepet játszik a narratív mintázatok felismerésében, elrendezésében és emlékezetben tartásában. (Ryan 2005: 344)

Bevezetés a Szituációs Kríziskommunikációs Elméletbe

A Public Relations területére vonatkozó legjelentősebb átfogó vizsgálat (An–Cheng 2010) szerint számos válságkommunikációs elméletet ismer el a tudományos közösség és alkalmaz a szakma. Ezek közül kiemelkedik a Timothy Coombs nevéhez köthető SCCT, mellyel a diszciplínát tanulmányozó cikkek csaknem 20%-a foglalkozik. (An–Cheng 2010:76) Az SCCT a különböző típusú krízishelyzetek és az azokra adott válaszok között teremti meg az elméleti kapcsolatot az adott válságesemény néhány tényezőjének kiemelésével és tudatosításával. (Coombs 2007b: 166) Ez a módszertani összekapcsolás az eddigi legfontosabb tudományos kísérlet azzal a céllal, hogy a különböző okokból kialakuló válságok sikeres kezeléséhez a gyakorlatban hasznosítható útmutatóhoz jussanak a területen dolgozó szakemberek. (Coombs 2007b: 163)

Az SCCT közvetlenül a befogadókra, a válságban érdekelt célcsoportra koncentrálna: a krízissel kapcsolatos kiindulási percepcióikat és reakcióikat vizsgálja, valamint azt, hogyan befolyásolják a különböző krízisválaszok e percepciókat és reakciókat. (Coombs 2010a: 37) A megközelítési módnak két nagy előnye is van a közlő-centrikus modellekkel szemben: egyrészt nem valamilyen retorikai és menedzsment megfontolások révén létrehozott intézményi üzenetek önmagában vett sikerességét vizsgálja, hanem egyenesen az érdekgazdák veszélyészleléséből eredezteti a krízisválasz megformálásához szükséges szempontokat, ezért a válsággal kapcsolatos attitűdök változásának jóval részletgazdagabb megragadására képes. (Tanács–Zemplén 2015: 3) Másrészt a koncepció tudományosan igazolt empirikus hátteret biztosít a krízismenedzserek számára a veszélyes helyzetben felmerülő kommunikációs és menedzsment döntésekhez, hangsúlyozva, hogy az egyes szervezetek poszt-krízis reakcióját az adott szituáció specifikumai határozzák meg. (Coombs 2007b: 166) Az *Attribúció-elméleten*¹¹ alapuló megközelítés szerint a leghatékonyabb és legadekvátabb krízisreakciós stratégia kidolgozásához ugyanis elengedhetetlen megtalálni egy komplex válságszituáció legfontosabb karakterjegyeit, felmérni a reputációs fenyegetettség mértékét és építeni az érdekgazdák kiindulási percepcióira. (Coombs 2007b: 166)¹²

Kutatásában *Coombs* sikeresen rávilágított: ahogy a válaszstratégiák egyre alkalmazkodóbbá válnak, a vállalatok növekvő érdeklődést mutatnak a válság áldozatai iránt, az érintettek pedig jellemzően úgy érzékelik, hogy a vállalat nagyobb felelősséget vállal a kialakult helyzetért (Coombs–Holladay 2004), ez pedig közvetlenül kihat a brand nyilvános

¹¹ Az SCCT alapjául szolgáló *Attribúció Elmélet* (AT) szerint a társadalmi szereplők folyamatosan keresik a bekövetkezett események kiváltó okait, kiváltóképpen, ha ezen események váratlanok, esetleg részben vagy egészben negatív kimenetelűek. (Weiner 1986) Ha egy szervezet a válság kiváltójaként kerül azonosításra, akkor az érdekgazdák hajlamosak negatív érzelmeket, attitűdöket táplálni irányába és ez pedig hosszútávon határozhatja meg a brand és a nyilvánosság közötti interakciót. (Coombs 2007b: 166)

¹² Az elméletnek három előfeltételezése van: egyrészt, hogy a felelősség megállapításához elszámoltathatóság szükséges: mivel a vállalatok valamilyen mértékű társadalmi ellenőrzés alatt állnak, így kötelező választ adniuk a működésük során felmerülő kérdésekre; másrészt ennek a válasznak a jellemzői nagymértékben befolyásolják a szervezet nyilvános megítélését; harmadrészt pedig, hogy a válságok hatással vannak a brand hírnevére, így közvetve az érdekgazdák viselkedésére is. (Barton 2001, Dowling 2002) A jól megtervezett, poszt-krízis fázisban megvalósuló intézményi kommunikáció éppen ezért nélkülözhetetlen a veszélyben lévő brand számára, hiszen az érdekgazdák nemcsak az érzelmeit, de a szervezet felé irányuló cselekedeteit is befolyásolják. (Fagerli et al. 2003) Ez a befolyásolás – itt kommunikációs keretezés – súlyos negatív, de akár hosszútávú pozitív következményekkel járhat: a csorbult hírnév emelésére és a reputációs károk megelőzésére, enyhítésére is alkalmas. (Coombs–Holladay 2004)

megítélésére is. Az SCCT szerint a válságkommunikáció sikerességének egyik előfeltétele, hogy a krízismenedzserek a reakcióikat egyrészt a bekövetkezett válsággal kapcsolatos szervezeti felelősségvállalás mértékéhez, vagyis az intézményi szándékhoz, másrészt pedig a reputációs fenyegetettség mértékéhez illesszék. (Coombs 2007b)

Coombs amellet érvel, hogy egy válságban lévő szervezet reputációs fenyegetettségét három központi elem együttese befolyásolja: 1. *a krízissel kapcsolatos kezdeti felelősségtulajdonítás mértéke*, 2. *a szervezet és a válság előtörténete*, valamint 3. *az előzetes kapcsolatok minősége, vagyis a szervezet hírneve*. (Coombs 2007b: 166) Az egyes pont azt mutatja meg, hogy az érdekgazdák és a nyilvánosság milyen mértékben teszik felelőssé a szervezetet a bekövetkezett eseményekért. (Coombs 1995) A kettes és hármas pont pedig azt térképezi fel, hogy az adott intézménynek volt-e már korábban szerepe hasonló szituáció kialakulásában, és ha igen, akkor ezt az érdekgazdák megítélése szerint mennyire kezelte jól vagy rosszul. (Kelley–Michela 1980, Martinko et al. 2004, Porritt 2005)

Az SCCT szerint ahhoz, hogy a krízismenedzserek fel tudják becsülni a válságban lévő szervezet reputációs fenyegetettségét, egy kétlépcsős folyamaton át kell mérlegelniük a fenti faktorokat. Először azt célszerű felmérni, hogy az érdekgazdák a krízis kirobbanásakor milyen mértékben teszik felelőssé az adott szervezetet. Coombs szerint ez azért elmaradhatatlanul fontos, mert a különböző típusú válságok egymástól élesen elváló, specifikus és kalkulálható attribúciókat váltanak ki a célcsoportban (Coombs 2007: 168), tehát leginkább az érdekgazdák kategorizációs keretei fogják meghatározni, hogy hova helyezhető a felelősség a befogadó nézőpontjából. (Tanács–Zemplén 2015: 4) A célcsoport attitűdváltásai, reakciói és cselekedetei merőben eltérőek lehetnek attól függően, hogy egy adott válságot emberi mulasztás eredményeként, természeti katasztrófaként vagy technológiai hiba következményeként érzékel a szélesebb nyilvánosság. (Coombs 2007: 168) Ahogy az SCCT-kutatások bizonyítják: az emberi mulasztás nyomán keletkező válságok nagyobb felelősségvállalást igényelnek a brand részéről és nagyobb reputációs fenyegetettséget is jelentenek, mint a technikai problémák következtében bekövetkező válságok.¹³ A nagyobb reputációs veszélyek miatt a krízismenedzsereknek ilyen esetben olyan, jóval drágábban finanszírozható krízisválaszt és kármentő stratégiákat kell választaniuk, amelyek nagyobb hangsúlyt fektetnek az áldozatokra, károsultakra. (Coombs 2007b, Coombs–Holladay 2004)

A *reputációs fenyegetettség* mértékének felmérése során a második lépés a két ún. *fokozó* faktor bevonása a folyamatba: a válság előtörténete és a kedvezőtlen nyilvános kapcsolatok egyaránt növelhetik az elégedetlen érdekgazdáknak a számát, ami végső soron a brand homlokzatának a sérüléséhez vezet. (Coombs 2007b: 169) Természetesen a szervezet reputációs fenyegetettségét alkotó három alapelem akár kumulatív hatást is kifejthet a célcsoport benyomásaira vonatkoztatva: például ha egy szervezet a válságot megelőző időszakban már többször negatívan jelent meg a médiában, rendszeresen rosszul bánt az érdekgazdákkal, akkor a reputációs veszély, valamint a válság kapcsán nyilvánosan a brandnek tulajdonított felelősség is magasabb.

Miután a fenti komponensek segítségével a válságmenedzserek hozzávetőlegesen felmérték a krízisnyilvánosság attribúcióit a szervezet válságban betöltött szerepével kapcsol-

¹³ Természetesen az etikusság érdekében a válságmenedzseri szerepekkel kapcsolatban elvárt nyilvános igény, hogy egy baleset valós okát közöljék, tehát például nem célszerű az emberi mulasztás nyomán fellépő helyzeteket technikai meghibásodásként bemutatni és így rövidtávú hasznot szerezni. Mivel a krízisek a társadalom koncentrált érdeklődésére tartanak számot, ráadásul egy válság bekövetkezőkor számos vélemény és spekuláció is helyet kap a médiában az egyes aktivistacsoportok, egyesületek, közösségi szervezetek oldaláról, így az igazság előbb-utóbb úgyis felszínre kerül, ha pedig felszínre kerül, akkor az eltusolás hosszútávon jóval többet rombol, mint az azonnali beismerés.

latban, az SCCT három alapvető kategóriába rendezi ezeket az attribúciókat. A krízisnyilvánosság érzékelése alapján megkülönböztethetünk olyan esetet, amikor 1. a szervezet is *áldozat*, 2. a válság *baleset* következtében vagy 3. *szándékos* esemény következtében fejlődött ki. (Coombs 2010: 39) Az első esetben a szervezet elszenvedője az eseménynek, ezért alacsony szintű a felelőssége és hasonló az esemény reputációt fenyegető hatása. Alapvetően a válságot kiváltó okok közül ide tartoznak a természeti katasztrófák, a rosszindulatú pletykák, a különböző munkahelyen belüli erőszakos megnyilvánulások és a céges termékek rosszindulatú manipulálása. Amennyiben az érdekgazdák úgy érzékelik, hogy baleset történt, akkor a szervezet végtelennek tekinthető: mivel nem szándékosan okozott válságot, így közepes szintű a felelőssége és mérsékelt a reputációját fenyegető veszély. Ebbe a klaszterbe tartoznak a technikai okokra visszavezethető ipari balesetek, az ezek következményeként történő termék-visszahívások és az érdekgazdák kifogásai a brand nem megfelelő működésével kapcsolatban. Ha azonban a befogadó szándékos eseményként könyveli el a történeteket, akkor magas szintű felelősséget tulajdonít a szervezetnek, és ezzel együtt magas szintű a hírnév fenyegetettsége is. (Coombs 2010: 39) Ebbe a klaszterbe az emberi mulasztás nyomán fellépő ipari balesetek, termékvisszahívások, szervezeten belüli jogi visszaélések és menedzsment-szintű kötelezettségzegések tartoznak.¹⁴ (Coombs 2007b: 168)

Miután a krízismenedzserek a fennálló információk alapján besorolták a szervezetet ezen klaszterek valamelyikébe – vagyis meghatározták a felmerülő válság okát, áttekintették a kommunikációs előzményeket és azok hatását a szervezet megítélésre –, hozzávetőlegesen képessé válnak megbecsülni a reputációs veszély mértékét és azt, hogy az érdekelteknek milyen percepciói vannak a brand felelősségét illetően. Coombs szerint ebben segíthet az SCCT, mely egy adott krízisszituáció nyilvános megítélését és az érdekgazdák krízissel kapcsolatos viselkedését leginkább befolyásoló tényezőket azonosítja. (Coombs 2007b: 166) A válságok ugyanis nemcsak a brandhez fűződő érzelmeket, de a kapcsolódó attitűdöket és viselkedési mintázatokat is aktívan befolyásolják: ha például a célcsoport nagymértékben felelőssé teszi a vállalatot a kialakult veszélyes helyzetért, akkor a tagjai hajlamosak haragot ápolni a brand irányába és a szervezet szempontjából negatívan cselekedni.

A fenti folyamatra építve az SCCT megkülönböztet *elsődleges* és *másodlagos* krízisreakciós stratégiákat is, amelyeket a válságmenedzserek, intézményi PR-szakemberek a különböző klaszterekhez illesztenek. A következő fejezetben ezeket a krízisreakciós stratégiákat vázolom, a stratégiákon belül részletesen bemutatom a legfontosabb krízisválaszok-típusokat, valamint azonosítom azt a pontot, amikor az SCCT és az FT találkozik egymással, hogy a *naiv keretezés* helyét egy jóval komplexebb és hatékonyabban működő *irányított keretezés* vegye át.

Coombs elsődleges és másodlagos krízisreakciós stratégiái: az irányított válságkommunikációs keretezés

A szituációs kríziskommunikációs elmélet (SCCT) a katasztrófákat és válságokat három időintervallumra, így a veszély-észlelés, a felkészülés és a prevenció jegyében zajló a) *elő-krízis fázisra*¹⁵, magára a b) *krízis fázisra*, melyet leginkább a krízistől valamilyen mértékű

¹⁴ Természetesen az egyes esetek időben sem feltétlenül stabilak, így könnyen elképzelhető, hogy egy vállalat a krízis kitörésekor egy adott kategóriába tartozik, ugyanakkor idővel egy teljesen más kategóriájú helyzetbe kerül. (Coombs 2007c) Például egy baleset vagy termékvisszahívás egyaránt keretezhető akár technikai hiba, akár emberi mulasztás következményeként, márpedig utóbbit az emberek jóval kontrollálhatóbbnak és könnyebben helyrehozhatóknak gondolják, miközben ilyen esetben nagyobb felelősséget tulajdonítanak a szervezetnek, mint az előbbi során. (Coombs 2007b)

elhatárolódás határoz meg, valamint a probléma helyrehozását és tanulságok levonását szolgáló c) *poszt-krízis fázisra* tagolja. (Grünceisz 2015: 48) Az elő-krízis fázisban a naprakész válságkommunikációs terv kidolgozása¹⁶, a krízismenedzsment csapat felállítása¹⁷, a lehetséges általános intézményi üzenetek előválogatása és mindezek együttes tesztelése jellemző.

A krízis-fázisban zajlik le az előző fejezetben leírt folyamat, melynek a végén megállapításra kerül a válság kiváltó oka, a vállalat felelősségvállalásának, valamint a reputációs fenyegetettségnek a mértéke, aminek alapján a szervezet besorolhatóvá válik az SCCT által meghatározott klaszterek valamelyikébe. Az SCCT ugyanis megkülönböztet *elsődleges* és *másodlagos* krízisreakciós stratégiákat is, amelyeket a válságmenedzsment, intézményi PR-szakemberek a korábban bemutatott szakmai szempontok és a válságban lévő szervezet specifikus céljai alapján szintén a krízis-fázisban illesztenek a különböző klaszterekhez. Az elsődleges stratégiák közé a 1. *tagadás*, a 2. *mérséklés* és a 3. *újraépítés* tartozik, míg másodlagos stratégiának a 4. *megerősítést* tekinthetjük. (Coombs 2007b:170) A stratégiákat Coombs tulajdonképpen krízisreakciós hozzáállásnak tekinti és azokon belül javaslatot tesz alternatív krízisválasz-vázakra is.

Mielőtt részletesen tárgyalnám ezeket a válaszstratégiákat, elengedhetetlenül fontos nyomatékosítani, hogy ez az a pont, ahol az SCCT egyértelműen találkozik az FT-vel. Ahogy korábban bemutatam, Coombs érvelésének központi eleme, hogy egy válságesemény a specifikus kiváltó okok alapján különböző típusú válságokként reprezentálható. (Coombs 2007b: 168) Ezt a reprezentálást az SCCT folyamatának utolsó fázisában már ő maga is keretezésnek hívja és kifejti, hogy a krízismenedzsmentnek egyértelmű célja a krízisválaszstratégiák kidolgozásával és felhasználásával, hogy 1. *létrehozzanak egy új*, vagy 2. *megerősítsenek egy már meglévő* értelmezési keretet (Coombs 2007b: 171), melynek segítségével olyan olvasatot tárnak a krízisnyilvánosság elé, amely a szervezet számára legelőnyösebb válságtípusba sorolva mutatja be a felmerült veszélyes helyzetet.

Természetesen ennek a folyamatnak a sikerességét a média döntően befolyásolja, a hírekben megjelent, tömegesen terjesztett keretek lesznek ugyanis zömében azok, amelyeket az érdekgazdák végül magukéiknak vallanak. Éppen ezért elengedhetetlenül fontos, hogy intézményi oldalról felkészült, tudatos válságkommunikáció történjen, hiszen így lesz a szervezet által felállított, az SCCT megfontolásait tartalmazó kommunikációs keret először *media frame*, majd a célcsoport által érzékelt, nyilvános olvasat. A két elmélet közötti kapcsolódási pontokat összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy míg az SCCT válaszstratégiái abban segítik a krízismenedzsmentet, hogy a válság specifikumainak figyelembe vételével kiválasszák a szervezet számára a lehető legelőnyösebb krízisreakciós hozzáállást, addig az FT ennek a hozzáállásnak a konkrét elemeit „csomagolja be” a gyakorlatban: a brand válságban betöltött szerepének nemcsak pozitív olvasatot ad, de ezt a szelektív megvilágítást a média közvetítésével igyekszik elültetni az érdekgazdák fejében is.

Coombs szerint tehát a megfelelő krízisstratégia kiválasztása a krízis fázisban zajlik, míg a konkrét krízisválasz kidolgozása és nyilvánossá tétele a poszt-krízis fázisban történik.

¹⁶ Az előkészületi válságkommunikációs terv forgatókönyvszerűen modellezi a krízis lehetséges kimeneteleit. Tartalmát tekintve része lehet az adott cég áttekintése, menedzsment-térkép, célcsoportanalízis, potenciális szövetségeselek és ellenfelek felmérése, lehetséges kommunikációs stratégiák kialakítása, titkos kommunikációs csatornák és sajtó-veszélyek feltárása, a kulcs üzenetek azonosítása és még számos, szervezet-specifikus elem. (Watters 2013)

¹⁷ A válságtáb roppant változatos összetételű lehet, melyet a veszélyben lévő szervezet specifikumai, érdekei, anyagi háttere és humán erőforrás képessége határoznak meg. Leggyakrabban a tulajdonosi, döntéshozói körből valaki, személyzeti és/vagy termelési vezető, pénzügyi vezető, az adott szakterület külső szakértője (ügyvéd, pszichológus, statikus, stb.), biztonsági főnök, koordinátor, dokumentátor, PR-szakemberek és médiaszóvivők alkotják a krízismenedzsment csoportot. (Watters 2013)

Általánosságban véve elmondható, hogy az SCCT szerint a krízisstratégiáknak – amellet, hogy létrehozzanak új, vagy megerősítsenek már meglévő értelmezési kereteket – három fő célkitűzésük van a szervezet hírnevének védelme érdekében: 1. *formálni a válsággal kapcsolatos attribúciókat*, 2. *alakítani az érdekgazdák percepcióját* és így 3. *jelentősen csökkenteni a krízis negatív hatását*. (Coombs 2007b: 171)

Ennek jegyében a *tagadó* stratégiák célja, hogy a vádak cáfolatán keresztül valamilyen mértékben megszüntessék a kapcsolatot a vállalat és a krízis között. Coombs a stratégia érvényesítéséhez három különböző értelmezési keretet javasol a felmerülő problémákra válaszként: a menedzser a stratégiát alkalmazva 1. konfrontáltathatja a vádlókat, 2. tagadhatja a válság létezését, valamint 3. a válsággal kapcsolatos felelősséget a szervezeten kívülre helyezheti azáltal, hogy egy független bűnbakot hibáztat. (Coombs 2007b: 171)

A *mérséklő* stratégiák lényege, hogy hangsúlyozzák: a válság nem olyan súlyos, ahogy azt a közönség érzékeli, a vállalat pedig részben sem veszítette el a kontrollt az események felett. (Jakab 2012: 28) Ha a válságkezelők a médiának eljuttatott nyilatkozataik segítségével csökkentik a vállalat észlelt szerepét a válságban, és/vagy bizonyítékok felmutatásával elérik, hogy az érintettek kevésbé negatívan érzékeljék a történéseket, a vállalatot érő kárt is nagy valószínűséggel sikerül mérsékelniük. Ezt a külső kommunikáció során két különböző speciális kerettel tehetik meg a menedzserek: 1. egy *kifogás* hangsúlyozásával, amellyel tagadják a krízissel kapcsolatos szándékoltságot és/vagy sikeresen bemutatják, hogy nem lehetett szabályozni a válság kirobbanásáig vezető eseményeket; valamint 2. *indoklással*, aminek segítségével csökkentik a krízis okozta észlelt károkat. (Coombs 2007b: 171)

Újraépítő (rebuild) stratégiákról beszélünk, amikor a vállalat a róla kialakult kép javítása érdekében új, pozitív információt közöl magáról, vagy a korábbi, általános megalégedést kiváltó, menetrendszerű működésre utal vissza nyilvánosan. A stratégiára épülő kommunikációs keretek lényege, hogy eltereljék a negatív részletekről és a nagymértékű felelősségről a figyelmet a pozitív cselekedetekre való utalással, és új hírnévalapot teremtsenek. (Jakab 2012: 29) Legfontosabb formáik a 1. *kompenzáció*, más néven *kártérítés*, mikor a vállalat szimbolikus vagy gyakorlati segítséget, támogatást nyújt az áldozatoknak, érintetteknek, és a 2. *bocsánatkérés*, melynek során a hibák elismerése mellett a menedzserek megpróbálják visszanyerni az érintettek bizalmát és ezáltal javítani a szervezet megítélését. (Coombs 2007b: 172)

Végezetül érdemes megemlíteni az *erősítő* stratégiákat, melyek valójában *másodlagos*, kríziskommunikációs keretek: használatuk nem önmagukban, hanem csak másik stratégiával együtt lehet sikeres. Lényegük éppen ebben rejlik: rajtuk keresztül az elsődleges stratégiák hatását erősítheti fel a vállalat. Az erre a szemléletre építő krízisválaszok megkövetelik az előzetes jó viszonyt az érintettekkel, vagyis a válságkommunikációs terv kivitelezése jóval a krízis kirobbanása előtt kezdődik. (Jakab 2012: 29) A menedzserek így építhetnek a már fennálló jó közönségkapcsolatokra és a korábban kiépített hitelességre, vagyis élhetnek az 1. *emlékeztetés* eszközével, melynek segítségével tudatosíthatják az érdekgazdákban a korábbi sikeres közös munkát; 2. *discsérhetnek*, azaz a célcsoport szimpátiáját hízelgés útján próbálják visszaszerezni; és hangsúlyozhatják 3. az *áldozattá* válást, ami segít emlékeztetni az érdekelteket arra, hogy az adott brand szintén a válság károsultja, áldozata. (Coombs 2007b: 172)

Az imént felsorolt csoportokon belül található, különböző szempontok szerint alkalmazott keretek a nyilatkozatok konkrét szavainak megválasztásától kezdve, a tárgyalási pozíciók elfoglalásán át a kompenzációs folyamatokig gyakorlatilag minden részletükben áthatják a válsággal kapcsolatos Public Relations tevékenységet. Ez elsősorban abban segíti a szervezetet, hogy a

brand érdekeinek megfelelő krízisolvast kerüljön be a mainstream médiába, így a menedzserek a média közvetítésével a nyilvánosság megítélését is jó hatásfokkal determinálhatják.¹⁸

Ez a folyamat már nem tekinthető *naiv válságkommunikációs keretezésnek*, hiszen a krízismenedzserek nem egy intézményközpontú nézőpontból, nem valamilyen kvázi szubjektív és ösztönös szakmai megfontolások alapján igyekeznek megoldani a felmerülő problémákat és érdekeik alapján befolyásolni a krízisnyilvánosságot, hanem az SCCT útmutatásai alapján *irányított válságkommunikációs keretezés* zajlik. A *Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet* tehát egyrészt objektív, empirikusan tesztelt szempontokat ad a válságmenedzsereknek az adott szituáció specifikumaira szabott, lehető legsikeresebb krízisreakciós hozzáállás kiválasztásához és legmeggyőzőbb válságkommunikációs értelmezési keret kidolgozásához; másrészt pedig mindezt úgy teszi, hogy az intézményközpontú olvasatot kiterjeszti és szisztematikusan építkező módszertanában integrálja a befogadók krízissel kapcsolatos kiindulási percepcióit.

A befogadó-központú nézőpont beemelése mellett az SCCT és FT összekapcsolása mellett másik fontos érv, hogy – miként a tanulmány korábbi fejezeteiben láttuk – a *Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet* jóval fókuszáltabban és nagyobb mértékben fogja át a válságkommunikációs folyamatot, mintha a *Kommunikációs Keretezés Elméletet* önmagában alkalmaznánk a poszt-krízis fázisban felmerülő kommunikációs feladatok megoldására. Az SCCT komplex – a vállalat felelősségvállalását, az érdekgazdák észlelését, a reputációs fenyegetettség mértékét és a krízis kiváltó okát egyaránt figyelembevevő – szempontrendszerre ugyanis már a tervezési fázisban is megjelenik, ezáltal is maximálva a sikeres válságkommunikáció lehetőségét.

Összefoglalva tehát az SCCT sikere szofisztikált módszertanában keresendő: nemcsak amellet foglalt meggyőzően állást, hogy bizonyos szituációkban, egy adott válság specifikumainak ismeretében milyen meghatározott módon keretezzük az információkat az érdekgazdák számára reputációvédelem céljából, de azt is egyértelművé teszi, hogy mi módon biztosan *ne*. Míg a naiv kommunikációs keretezés azzal az előfeltevéssel él, hogy az érdekgazdák percepciói és attribúciói szabadon alakíthatók, addig Coombs amellet érvel, hogy vannak olyan esetek, amikor a célcsoport percepciói nem hogy nem alakíthatók, de akár vissza is hatnak a szervezetre. Éppen ezért elméletében kökemény kritériumokkal *irányítja* a válságkommunikációs keretek alkalmazását és élesen elhatárolódik a krízisválaszok naiv, a befogadó-központú nézőpontot és az SCCT megfontolásait nélkülöző alkalmazásától.

Konklúzió: az SCCT határa és további kutatási irányok

Jelen tanulmány a Szituációs Kríziskommunikációs Elmélet és a Kommunikációs Keretezés Elmélet dinamikus összekapcsolásának módszertani lehetőségeit és az SCCT elméletéből az FT gyakorlatáig tartó folyamat specifikumait tárgyalta. A cikkben részletesen bemutattam, hogy a válság specifikumai, az érdekgazdák észlelése, a brand kommunikációs előzményei, valamint a bekövetkezett, nem kívánt esemény típusa milyen hatással van a vállalat krízisszituációval kapcsolatos felelősségvállalására. Az SCCT módszertana segítségével vázoltam azokat a kritikus pontokat, ahol az intézményi felelősségvállalás eltérő mértéke megszabhatja

¹⁸ A kommunikációs üzenetek kialakításának, a közvetítő csatornák és eszközök kiválasztásának, valamint a média válság esetén történő kezelésének számos alapeleme van a gyakorlatban (Zaremba 2010, Fearn-Banks 2011), melyeket jelen tanulmány – teoretikus célkitűzései miatt – csak érintőlegesen ismertett. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a média saját működési mechanizmusainak, szelekciós szempontjainak megfelelően torzíthatja a szervezet krízismenedzserei által közzétett keretet. Éppen ezért elengedhetetlenül fontos, hogy a veszélyes helyzet során alkalmazott PR szakemberek alaposan ismerjék a média hírközvetítő, véleményformáló szerepét és képesek legyenek minimalizálni e torzításokat, hogy lehetőség szerint hangsúlyeltolódások nélkül jusson el a brand által preferált olvasat a krízisnyilvánossághoz, ezáltal determinálva az érdekgazdák egyéni percepcióit.

a PR-menedzserek konkrét krízisstratégia kidolgozására vonatkozó tevékenységét, majd ismertettem a különböző krízisstratégiák által felkínált lehetséges válaszok legfontosabb elemeit. Bemutattam a célcsoport észlelését, a szervezet válságban betöltött szerepéről való véleményét és attitűdjeit legjobban befolyásoló tényezőket és azonosítottam azokat az elméleti szempontokat, melyekre a válságüzenetek nyilvánossá tételekor a krízismenedzserek, szövegek támaszkodhatnak.

A írásban azt is illusztráltam, hogy míg az SCCT válaszstratégiái abban segítik a krízismenedzsereket, hogy kiválasszák a szervezet számára a lehető legelőnyösebb krízisreakciós hozzáállást, addig az FT ennek a hozzáállásnak a konkrét elemeit „csomagolja” be a gyakorlatban: a brand válságban betöltött szerepének nemcsak pozitív olvasatot ad, de a krízisválaszok szelektív megvilágítását a média közvetítésével igyekszik elültetni az érdekgazdák fejében is. Ebből következően egyfelől a *naiv*, intézményközpontú nézőpontból, valamilyen kvázi szubjektív szakmai megfontolások alapján felépített válságkommunikációs keretek elvetése, másfelől az *irányított*, az SCCT-kutatások objektív, empirikusan tesztelt szempontjaival kombinált, az érdekgazdákra egyaránt fókuszáló keretek hatékonysága mellett érveltem.

Mindazonáltal érdemes megjegyezni: annak ellenére, hogy Coombs elmélete vitathatatlanul egyedülálló a tekintetben, hogy empirikusan tesztelt szempontokat ad a válságmenedzsereknek az adott szituáció specifikumaira szabott, lehető legadekvátabb kríziskommunikációs keret kiválasztásához, az SCCT-nek mégis akad egy jelentős korlátja és néhány apróbb ellentmondása, melyek kiküszöbölésével hatékonyabbá tehető a válságkommunikáció módszertana. Bár eredeti célkitűzése és a gyakorlatban is helytálló eredményei alapján ez nem kérhető számon a kutatón, fontos látni, hogy Coombs elmélete nem fogja át a teljes, a vállalat felelősségvállalásától egészen az érdekgazdák észleléséig tartó folyamatot. Az SCCT ugyanis egy sikeres szervezeti stratégia központi célmeghatározásáig és a lehető legadekvátabb krízisreakciós hozzáállás alapjainak lefektetéséhez vezet csupán a válságmenedzsereket, de a szempontjai által kiválasztott üzenet-központú válságkommunikációs keret konkrét tartalmi elemeire már nem tesz javaslatot. Ebben a tekintetben a Coombs által használt kommunikációs keret fogalom is kissé elnagyoltnak hat, hiszen tulajdonképpen a különböző típusú krízisekhez illesztett kereteket a krízisválasz-stratégiák alegységeiként definiálja (Coombs 2007b: 171), de konkrét tartalmi javaslatokat már nem tesz és az SCCT szempontjai által irányított válságkommunikációs keretek részletes kidolgozásához sem ad instrukciókat.

Ez a megközelítés két esetben bizonyosan problémás. Egyrészt arról ahogyan a Kohn és Grün összeveszéséről szóló szakállas vicc¹⁹ is tartja: mindenkinek mást jelent a bocsánatkérés, adott esetben egyéni szociálpszichológiai szűrők és kulturális faktorok alapján mást jelenthet a kompenzáció, a kártérítés, a konfrontálódás, azaz bármelyik elsődleges vagy másodlagos krízisreakciós stratégia.²⁰ Másrészt az elmélet nem fektet elég hangsúlyt a médiára, mint a

¹⁹ Kohn és Grün összevesznek. Kohnt azonban bántja a lelkiismeret. Elmegy a rabbihoz, elmeséli a konfliktust és megkérdi, mit lehetne tenni. A rabbi azt mondja, hogy bocsánatot kell kérni. Kohn ebbe nem megy bele, inkább hazatér. Otthon újra furdalni kezdi a lelkiismeret, emiatt újra felkeresi a rabbiját és megkérdi: biztos, hogy bocsánatot kell kérni? „Teljesen biztos” – válaszolja a rabbi. „De lehet telefonon is?” – kérdezi vissza Kohn. „Lehet” – mondja a rabbi. Erre Kohn otthon feltárcsázza Grün lakását. A túldalton beleszólnak: „Halló?” Mire Kohn: „Halló, Kovács lakás?” „Nem, Grün lakás.” „Akkor bocsánat.”

²⁰ Erre számos olyan, a közelmúltban történt hazai válságkommunikációs esetet tudnánk példaként felhozni, amelyeknél a krízissituáció eltérő értelmezése csak tovább mélyítette a problémát, rontotta a szervezet megítélését és kapcsolatait. A Magyar Kommunikációtudományi Társaság folyóirata, a *Jel-Kép* 2015-ben megjelentetett egy külön tematikus számot (*Jel-Kép* 2015/2), melyben olyan népszerű témák kríziskommunikációs feldolgozása jelent meg, mint a Gyermekrák Alapítvány hűtlen kezeléssel kapcsolatos médiabotránya (Pintér 2015a), az Ajkai vörösiszap-katasztrófáról megjelent

válságkommunikációs keretek legfőbb disztribútorára, így nem foglalkozik azzal sem, hogy a média saját működési mechanizmusai alapján szelektálhatja az intézményi krízisválaszokat. Mindebből következik, hogy érdemes lehet az SCCT-kutatóknak még egy lépéssel kiterjeszteni az elméletet és akár válságkommunikációs sajtóközlemények, médianyilatkozatok szövegeinek elemzése során, kvantitatív módszerek segítségével azonosítani a legfontosabb, a sikeres reputációvédelem érdekében előírható szakmai kritériumokat, tartalmi egységeket, akár konkrét tétel-szavakat is, amelyeknek a siker maximalizálása érdekében feltétlenül szükséges megjelennie a válságkommunikációs keretben.

Természetesen nemcsak az SCCT oldaláról, de az FT oldaláról is felmerülhetnek érdekes további kutatási irányok. Mivel a kommunikációs keretezés hatásai sem mindenhatók és számos tényező mérsékelheti a sikerességüket, a területet kutatóknak – abbéli erőfeszítéseik mellett, hogy a multidiszciplináris alapokon nyugvó elmélettel kapcsolatos fogalmi tisztázatlanságokat és inkonzisztenciákat rendbe rakják – talán hasznos lehet a jelen cikk tízedik lábjegyzetében felvetett problémával is behatóbban foglalkozni. Bár a válságkommunikáció körülményeinek megválasztása alapvetően csak egy tágon értelmezett kommunikációs keret definícióba férhet bele, izgalmas és mindenképpen a módszertant gazdagító vállalkozásnak tűnik a különböző frame-eket alkotó tartalmi vagy kommunikációs komponensek mellett a keretek alkalmazásával kapcsolatos menedzsment-szemponthoz is azonosítani. Utóbbiak ugyanis szintén jelentős kommunikációs üzenetet hordoznak, és akár nagymértékben is gyengíthetik vagy erősíthetik a krízisválasz befogadókra tett hatását.

Ahogy korábbi kutatásaimban (Pintér 2015) rámutattam, a jól megválasztott válságkommunikációs keretnek nemcsak elméleti, de gyakorlati kritériumai is vannak. A krízisnek a szervezet szempontjából hatékony definiálása, lehatárolása és az intézmény olvasatának érdek-gazdák fejében történő elültetése akkor működik, „ha a keret nem tágítja, hanem szűkíti a vádak hatókörét, megfelelően értelmezi a válságszituációt, a támadási felületet pedig csökkenti, nem pedig növeli. A krízismenedzsereknek ilyenkor érdemes a megértést segítő körülményeket kialakítani; az általuk irányított frame-mel pedig mind bevonni a válságban érdekeltet. Ennek alapfeltétele, hogy az adott frame képes legyen kezelni az eltérő célcsoportokra megfelelően szegmentált üzeneteket; a fókusz pedig a kritikus pontok háttérbe szorításával a negatív tartalomról a pozitívra irányítsa át és úgy tematizálja a problémakört, hogy közben minimalizálja a reputációs veszteséget.”²¹ (Pintér 2015: 81) Amennyiben az ezekhez hasonló általános iránymutatások empirikusan tesztelt válságkommunikációs tartalmi egységekkel és akár határozott menedzsment szabályokkal is kiegészülnek, az SCCT szempontjai már nemcsak a legfőbb értelmezési vázak kiválasztásában lesznek képesek támogatni a válságmenedzsereket, de azok gyakorlati becsomagolásában, a krízisválaszok konkrét megformálásában is nélkülözhetetlenné válnak.

sajtóközlemények elemzése (Grünceisz 2015, Szabó 2015), vagy egy budapesti székhelyű ingatlanfejlesztő által indított és megnyert kártérítési per következtében kialakuló válság története. (Neuman 2015)

²¹ Természetesen a sikeres keretezés mellett a válságkommunikáció hatékonyságát számos egyéb kritérium is támogathatja, melyek alapfeltétele egyrészt a kellő mennyiségű és minőségű információ a biztonságérzet javítására és a spekulációk ellensúlyozására, másrészt a pontos helyzet- és folyamatfelmérés a szervezet belső és külső viszonyait illetően, harmadrészt pedig a megfelelő mennyiségben allokkált erőforrás. E három mellett fontos tényezők továbbá a szervezeti magatartásban megjelenő kompromisszumra, konszenzusra és szinergiára törekvés, az odafigyelés, a felmerült probléma iránti elkötelezettség.

Irodalom

- An, Seon-Kyoung – Cheng, Ing-Haw (2010) Crisis Communication Research in Public Relations Journals: Tracking Research Trends Over Thirty Years. In: Coombs, W. Timothy, Holladay, Sherry J., (eds.) *The Handbook of Crisis Communication*. Oxford, UK., Wiley–Blackwell. 65–89. <http://dx.doi.org/10.1002/9781444314885.ch3>
- Barlai Róbert – Kővágó György (2004) *Krízismenedzsment, kríziskommunikáció*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Barrera, Andria (2014) When Public Scrutiny Requires Crisis Communications. *Gutenberg Communications Blog*. [Online] Elérhető: <http://gutenbergpr.com/blog/?p=1170> [Letöltve: 2016.06.06.]
- Barton, Laurence (2001) *Crisis in Organizations II*. 2nd edn. College Divisions South-Western, Cincinnati, OH.
- Chong, Dennis – James N. Druckman (2007) Framing Theory. *Annual Review of Political Science*. Vol 10, No 1. 103–126. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054>
- Coombs, W. T. (2007a) Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding (2nd ed.). Los Angeles: Sage. 2–3.
- Coombs, W. Timothy (1995) Choosing the right words: The development of guidelines for the selection of the „appropriate” crisis response strategies. *Management Communication Quarterly*, Vol 8, No 4. 447–476. <http://dx.doi.org/10.1177/0893318995008004003>
- Coombs, W. Timothy (2007b) Protecting organization reputations during a crisis: The development and application of situational crisis communication theory. *Corporate Reputation Review* Vol 10, No 3, 163–176. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.crr.1550049>
- Coombs, W. Timothy (2007c) Crisis management and communications. [Online] Elérhető: <http://www.instituteforpr.org/topics/crisis-management-and-communications/> [Letöltve: 2016.06.06.]
- Coombs, W. Timothy (2010) Parameters for Crisis Communication. In: Coombs, W. Timothy – Holladay, Sherry J. (szerk.) *The Handbook of Crisis Communication*. Oxford, UK, Wiley–Blackwell. 17–53. <http://dx.doi.org/10.1002/9781444314885.ch1>
- Coombs, W. Timothy – Sherry J. Holladay (2004) Reasoned action in crisis communication: An attribution theory-based approach to crisis management. In: Dan P. Millar – Robert L. Heath (szerk.) *Responding to a crisis: A rhetorical approach to crisis communication*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates. 5–115.
- Dowling, Graham (2002) *Creating Corporate Reputations: Identity, Image, and Performance*. New York, Oxford University Press.
- Druckman, James N. (2001) The Implications of Framing Effects for Citizen Competence. *Political Behavior*. Vol. 23. No. 3. 225–256. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1015006907312>
- Entman, Robert M. (1993) Framing: Toward Clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*. Vol 43, No. 4. 51–58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb.01304.x>
- Fearn-Banks, Kathleen (2011) *Crisis Communications: A case Book Approach*. New York/London, Taylor&Francis Group/Routledge. 214–252.
- Fekete Ferenc – Sándor Imre (1997) *Válságkezelés és kríziskommunikáció*. Budapest, Budapesti Közgazdasági Egyetem.

- Fenyvesi Éva (2005) A hatékony válságkommunikáció. *Vezetéstudomány*. Vol 38, No 1, 23–28. [Online] Elérhető: <http://avf.hu/tanarok/fenyvesi-eva/?download=ahatekonyvalsakommunikacio.pdf> [Letöltve: 2016.06.06.]
- Fink, Steven (1986) *Crisis management: Planning for the inevitable*. New York, AMACOM.
- Fiske, S. T. – Taylor, S. E. (1991) *Social cognition*. (2nd ed.) New York, McGraw–Hill.
- Flin, Rhona (2001) Decision making in crises: The Piper Alpha disaster. In: Rosenthal, Uriel – Boin, Arjen R. – Comfort, Louise K. (szerk.) *Managing crises: Threats, dilemmas, opportunities*. Springfield. 103–118.
- Gitlin, T. (1980) *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley, CA, University of California Press.
- Goffman, E. (1974) *Frame analysis: An easy on the organization of experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grünczeisz Kata (2015) Gátszakadás: A vörösiszap-katasztrófa tanulságai – A hatóságok és a MAL Zrt. válságstratégiájának elemzése az első közlemények és újságcikkek tükrében. *JelKép* No 2, 45–60. o. [Online] Elérhető: http://communicatio.hu/jelkep/2015/2/JelKep_2015_2_Grunczeisz_Kata.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Heath, Robert L. (2010) Introduction. Crisis Communication: Defining the Beast and Demarginalizing Key Publics. In: Coombs, W.T. – Holladay, S. J. (szerk.) *The Handbook of Crisis Communication*. Oxford, Wiley–Blackwell, 1–13.
<http://dx.doi.org/10.1002/9781444314885.ch>
- Higgins, E. Tory (1996) Knowledge activation: Accessibility, applicability, and salience. In: Higgins, E. T. – Arie W. Kruglanski (szerk.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principle*. New York, The Guilford Press. 133–168.
- Iyengar, Shanto – Simon Adam (2007) Az öbölválságról szóló hírek és a közvélemény. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás: Média, nyilvánosság, közvélemény. Budapest, Gondolat kiadó. 501–502.
- Iyengar, Shanto (1991) *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*. Chicago: University of Chicago Press.
<http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226388533.001.0001>
- Jakab Árpád Gergő (2012) *A válságkommunikáció elméletben és gyakorlatban: a krízisek kezelésének bemutatása a Malév leállításának esetén keresztül*. [Online] Elérhető: http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/szd/Jakab_Arpád_Gergo.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Kelley, Harold H. – Jhon L. Michela (1980) Attribution theory and research. *Annual Review Psychology*. Vol 31. No 1. 457–501. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.ps.31.020180.002325>
- Lakoff George (2006) Simple Framing: An introduction to framing and its uses in politics. [Online] Elérhető: <http://www.cognitivepolicyworks.com/resource-center/frame-analysis-simple-framing-tutorials/simple-framing/> [Letöltve: 2016.06.06.]
- Lewis, Stephen – Reese, D. – Seth C. (2009) Framing the War on Terror The internalization of policy in the US press. *Journalism*. 777–797.
- Leydesdorff, Loet – Kasper Welbers (2011). The semantic mapping of words and co-words in contexts. *Journal of Informetrics*. Vol 5, No 3. 469–475.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.joi.2011.01.008>

- Maines, David R. (2000) The Social Construction of Meaning. *Contemporary Sociology*. Vol. 29, No. 4.577. <http://dx.doi.org/10.2307/2654557>
- Martinko, Mark J. – Scott C. Douglas – Robert C. Ford – Michael J. Gundlach (2004) Dues paying: A theoretical explication and conceptual model. *Journal of Management*. Vol 30. No. 1. 49–69. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jm.2002.12.002>
- Massey, Joseph Eric (2001) Managing organizational legitimacy: Communication strategies for organizations in crisis. *Journal of Business Communication*. Vol 38, No 2. 153–183. <http://dx.doi.org/10.1177/0021943601038002>
- McQuail, Denis (2010) *McQuail's Mass Communication Theory*. 6th ed. London, Sage. 521.
- Mitroff, Ian I. (2004) *Crisis Leadership: Planning for the Unthinkable*. New York, John Wiley and Sons.
- Neuman Péter (2015) Dávid, Góliát és a Krízismenedzsment: Ha túl jók a hírek, nem árt óvatosnak lenni – ingatlanpiaci esettanulmány. *JelKép* No 2. 61–72. [Online] Elérhető: http://communicatio.hu/jelkep/2015/2/JelKep_2015_2_Neuman_Peter.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Nyárádi Gáborné – Szeles Péter (1999) *Public Relations I*. Budapest, Perfekt Kiadó. 284–289.
- Pintér Dániel Gergő (2015) Nyilvános önmegsemmisítés a gyakorlatban – A Gyermekrák Alapítvány válságkommunikációjának PR-tanulságai. *JelKép* No 2. 73–85. [Online] Elérhető: http://communicatio.hu/jelkep/2015/2/JelKep_2015_2_Pinter_Daniel_Gergo.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Pintér Dániel Gergő (2015b) Civil szervezet krízisben: a kommunikációs keret jelentősége a válságmenedzsmentben. *Civil Szemle/Civil Review* Vol 12, No 3. 35–57.
- Pintér Dániel Gergő (2016) Public Self-Demolition in Practise: The Conclusions of the Crisis Communication of the Children Cancer Foundation from the Perspective of Public Relations. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, Vol 24, No 1. 41–51. <http://dx.doi.org/10.3311/PPso.8472>
- Porritt, Don (2005). The reputational failure of financial success: The 'bottom line backlash' effect. *Corporate Reputation Review*. Vol 8. No. 3. 198–213. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.crr.1540250>
- Robert R. Ulmer – Timothy L. Sellnow – Matthew W. Seeger (2007) *Effective Crisis Communication: Moving From Crisis to Opportunity*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ryan, Marie-Laure (2005) Narrative. In: David Herman – Manfred Jahn – Marie-Laure Ryan (szerk.) *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London & New York: Routledge. 344–348.
- Scheufele, Dietram A. (2000) Agenda-setting, priming, and framing revisited: Another look at cognitive effects of political communication. *Mass Communication & Society*. Vol. 3. No. 2&3. 297–316. http://dx.doi.org/10.1207/S15327825MCS0323_07.
- Schuck, Andreas R. T. – Claes H. de Vreese (2006) Between risk and opportunity: News framing and its effects on public support for EU enlargement. *European Journal of Communication* Vol 21, No 1. 5–32. <http://dx.doi.org/10.1177/0267323106060987>
- Seeger, Matthew W. – Timothy L. Sellnow – Robert R. Ulmer (1998) Communication, organization, and crisis. In: Michael E. Roloff (szerk.) *Communication Yearbook* Vol 21, No 1, 231–275. Thousand Oaks, SA: Sage.

- Snow, David A. – Robert D. Benford (2000) Framing Processes and Social Movements: an overview and assessment. *Annual Review of Sociology*. Vol 26, No 1. 611–639.
- Stigler, G. J. (1962) Information in the labor market. *Journal of Political Economy*, Vol. 70. 49–73. <http://dx.doi.org/10.1086/258727>
- Szabó Krisztina (2015) A szavak hatalma – A 2010-es vörösiszap-katasztrófa az üzenet-befogadási folyamatok szemszögéből. *JelKép* No 2. 25–44. [Online] Elérhető: http://communicatio.hu/jelkep/2015/2/JelKep_2015_2_Szabo_Krisztina.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Tanács János – Zemplén Gábor (2015) Válság, kommunikáció, érvelés: Kríziskommunikáció argumentáció-elméleti nézőpontból. *JelKép* No. 2, 1–14. o. [Online] Elérhető: http://communicatio.hu/jelkep/2015/2/JelKep_2015_2_Tanacs_Janos_Zemplen_Gabor.pdf [Letöltve: 2016.06.06.]
- Tewksbury, David – Dietram A. Scheufele (2009) News framing theory and research. In: Bryant J. Bryant – M. B. Oliver (szerk.) *Media effects: Advances in theory and research*. New York, Routledge. 17–33.
- Tversky, Amos – Kahneman, Daniel (1981) The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science*. Vol. 211. No. 4481. 453–458.
- van der Meer, Tony G. L. A. (2013) Public framing organizational crisis situations: social media versus news media. *Public Relations Review* Vol 39, No 3, 229–231. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pubrev.2012.12.001>
- Venette, Steven James (2003) Risk communication in a High Reliability Organization: APHIS PPQ's inclusion of risk in decision making. A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the North Dakota State University of Agriculture and Applied Science. Fargo, North Dakota. [Online] Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/35945622_Risk_communication_in_a_high_reliability_organization_APHIS_PPQ's_inclusion_of_risk_in_decision_making [Letöltve: 2016.06.06.]
- Watters, Jamie (2013) *Disaster Recovery, Crisis Response, and Business Continuity: A Management Desk Reference*. Apress.
- Weiner, B. (1986) *An Attributional Theory of Motivation and Emotion*. Springer Verlag, New York. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4612-4948-1>
- Zaremba, Alan Jay (2010) *Crisis Communication: Theory and Practice*. New York, M. E. Sharpe.
- Zelinsky, Edward A. (2005) Do Tax Expenditures Create Framing Effects? Volunteer Firefighters, Property Tax Exemptions, and the Paradox of Tax Expenditure Analysis. *Virginia Tax Review*. Vol. 24. No. 2. 797–798.

Pintér Dániel Gergő, PR-stratéga és válságkommunikációs szakértő; a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézetének (MTA SZTAKI) kommunikációs vezetője, a BME GTK Filozófia és Tudománytörténet tanszék abszolvált doktorandusza és oktatója, a Budapesti Metropolitan Egyetem vendégelőadója, a Média 2.0 stratégiai vezetője, a Magyar Kommunikációtudományi Társaság tagja.

ÖNREFLEXIÓ A FILMMŰVÉSZEZETBEN

Az önreprezentáció mélyrétegei Wim Wenders filmjeiben

Boda Székedi Eszter

szekedieszter@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.53

Absztrakt

Jelen tanulmány az önreflexió és a hetedik művészet kapcsolatát vizsgálja Wim Wenders német filmrendező filmjeivel példázva, feltérképezi a tudatos alkotói és befogadói attitűd mibenlétét, és a verbalitás és vizualitás egymástól nem távol eső, hanem egymást kiegészítő fogalmait. A valóság és művészet egymásra hatása kapcsán körüljárja a dokumentumalapú filmesztétika egyeztetésének lehetőségét az önreflektáltság által a nézőben is tudatosított műviség elfogadásával, rávilágít a köztes helyzetbe hozott médiumok és a nézői aktivitás kölcsönhatására. Nyomon követ narratív sémák alapjául szolgáló reprezentációs szerveződéseket, Európa és Amerika közötti kapcsolódási lehetőségeket és a technika fejlődésének megkerülhetetlen hatását. Teszi mindezt az intermedialis dialógusok szükségességét figyelembe véve: az önreflexió, a választott médiumhoz való tudatos oda-fordulás megközelítéséhez elengedhetetlen ugyanis a mediális határátlépéseknek is az újragondolása.

Kulcsszavak

narráció, intermedialitás, mozgókép, önreflexió, vizualitás, verbalitás, Wim Wenders

SELF REFLECTION IN CINEMATOGRAPHY

The Deep Strata of the Self Representation in Wim Wenders' Movies

Eszter Boda Székedi

Abstract

The present study examines the connection between self-reflection and the “seventh art” using films of the German director Wim Wenders as examples. It aims to map the attributes of the filmmaker’s conscious creative and receptive attitude, and the complementary – not far-flung – notions of verballity and visuality. With the interdependence of reality and art in mind the paper examines the potential compatibility of document-based film aesthetics with the acceptance of artificiality by an audience made aware of that through reflexivity. We also point out the interaction between viewer activity and the intermediary media. We follow the representational constructs serving as basis for the narrative schemes, the potential liaisons between Europe and America, and the inevitable effect of technological development. To accomplish the aforementioned objectives one must accept the necessity of intermedial dialogues, for an approach to reflexivity – a conscious turning toward the preferred medium – requires rethinking of crossing between media.

Keywords

narration, intermediality, motion picture, self-reflection, visuality, verballity, Wim Wenders

ÖNREFLEXIÓ A FILMMŰVÉSZETBEN

Az önreprezentáció mélyrétegei Wim Wenders filmjeiben

Boda Székedi Eszter

Bevezető

Az önreflexió és a hetedik művészet sajátos kommunikáción alapuló párbeszédének látványos példái Wim Wenders mozgóképei. Nem csupán a valóság rögzítésének az igénye találkozik itt a narráció szervezőelvével, de a vizualitás lehetőségei a verbális megközelítési módokkal, a szerzői szubjektívizmus és az ettől való eltávolodás céltudatossága a befogadói nyitottsággal, értelmezési lehetőségeinek sokszínűségével, vagy éppen Európa Amerikával, a különböző alkotási módok minden előzményével és konnotációjával együtt. Jelen tanulmány nem kísérel meg az önreflexió fogalomkörének teljességét szemrevételezni, vagy akár Wim Wenders műveinek átfogó elemzését nyújtani. Csupán néhány, a téma okán hangsúlyosnak ítélt alkotás példázza majd az önreprezentáció mélyrétegeinek a sajátos vetületeit, körvonalazva nem csupán a hetedik művészetről való tudatos gondolkodás szerepét, de az értő odafordulás jellemezte filmnézés létjogosultságát is. Egyetlen szempont indokolja a filmek önkényesnek tűnő kiválasztását: a címben is megfogalmazott problémakör látványos példázása. Nem esik viszont szó viszont Wenders újabb, a századforduló után készült filmjeiről. A soron következő elemzés nem egy tárgyalt motívuma ugyan a későbbi műveknél is szembeötlő, mégis egészen más megközelítési módokkal kell számolni ezekben a dokumentumfilm és játékfilm közötti határt már egyre kevésbé átlépő filmekben. Az említésre kerülő műveket viszont alapjaiban határozza meg a töprengés a hetedik művészet alapvető tulajdonsága, miszerint már előzőleg meglévő dolgok képét rögzíti valamint az ezzel számot vető, ezt felülíró vagy éppen ezen túllépni képtelen alkotói hozzáállás fölött. Wenders művei ilyen módon a dokumentarista valóságtükrözés és a film műviségét leleplező önreflexív fogalmazásmód produktív feszültség forrásaként aposztrofálható együttes jelenlétének a lenyomatai.

A külvilág megragadásának, objektív rögzítésének vágya nem egyszer explicit módon, vizuálisan vagy akár verbálisan megfogalmazva tűnik fel a jelenetekben, a művészetté való alakulás reményével párhuzamosan. Erre az ambivalens viszonyra való reflektálás pedig nem csupán Wenders alkotásainak a megközelítéséhez ad fogodzót, hanem alapjaiban szól hetedik művészetről is. Rudolf Arnheim kijelentéséhez hasonlóan, miszerint annak a vádnak a megcáfolása, amely szerint a fényképezés és a film pusztán mechanikus reprodukció kiváló módszer arra, hogy megértsük a filmművészet természetét. (Arnheim 1985: 17)

Intermedialitás. Képek és szavak

„Végezni kell a szavakkal” – jelentette ki René Clair egykoron – „A filmet nem lehet elmesélni”. (Hegedűs 1981) A francia filmrendező ugyan a hangosfilm megjelenése kapcsán fogalmaz, mégis – bár kiragadva a kontextusból – egyértelműnek látszik, hogy ennek a látszólag egyszerű, sőt kézenfekvő kijelentésnek az igazságértékével küzd mindenki, aki képről ír és beszél. Egyértelmű a vállalkozás sikertelensége: a nyelv és a kép nem fejezheti ki ugyanazt, még akkor sem, ha egymással értelmezői viszonyban állnak. Intermediális dialógusok sorozata viszont születhet a film és írott nyelv kapcsolatából, és így, miközben a jelentés egy másik médiumban kontextualizálódik, a médiumok közötti oda-visszacsatolások az áthághatatlan mediális különbségek adta torzítások következtében belső interpretációvá válhatnak. Pethő Ágnes a filmek „átersztő” képességéről szól, amely a más szövegek, médiumok irányába való nyitottságot jelzi és valójában egy mediális tükörként nyilvánul meg, amelyben a másik művészetnek valamiféle „visszaverődése” látható. (Pethő 2003) A művészetek bizonyos vonatkozása, mediális lenyomata jelenik meg a filmben és ezek a tükröződések viszonyhálót aktualizálnak, miközben a médiumok egymás érzékelését módosíthatják: egymást átfedhetik vagy éppen felfedhetik.

A hetedik művészet – valamint a róla szóló értekezés – természetesen nem csupán az írott vagy beszélt nyelvvel való viszony kapcsán felmerülő intermedialitásnak biztosít színteret, hiszen a filmképben a legkülönbözőbb médiumok kölcsönhatása, egymás általi értelmezése is megtörténik. Egyértelmű, hogy az egyik (mint festészet, zene, színház vagy fotográfia, de beszélhetünk akár táncművészetről vagy szobrászatról is) szervező modellje nem tekinthető teljes mértékben érvényesnek a többi médiumra és nem is biztosítja a médiumok közös nevezőre hozását. Feszültségforrásként aktualizálódik ilyen módon bármilyen erre irányuló próbálkozás, így a vizuális információknak a nyelvi értelmezéssé való alakítása is. Ez a produktív feszültség maga után vonja a nyitottságot feltételező mediális dialógusokat, amelyek révén átláthatóvá, megfogalmazhatóvá válik. Ennek elsődleges feltétele, hogy a film mint médium megragadhatóvá váljon: az önreflexió résnyi átjárhatósága pedig éppen ezt biztosítja. Az egyetlen tisztességesnek tekinthető film az, amelyben a kamera önmagát filmezi egy tükörben” – hangzik Jean-Luc Godard számos alkalommal idézett gondolata.¹ Ugyanakkor ez a filmtípus, a „tisztes film” felé közelítés igényli a nyelvi értelmezést, az önreflektív elemek pedig fogódzót nyújtanak a már kezdetektől a technikai fejlődés, a tömegszórakoztatás igényei és művészetként való meghatározottság között egyensúlyozó film verbális megközelítése számára.

Wim Wenders mozgóképei, bár különböző tartalmúak és stílusúak, a jövő szuperfikciójától a dokumentum-portréfilmig, bűnügyi történettől irodalmi klasszikusok adaptációjáig, európai filmtől hollywoodi detektívtörténetig minden esetben a mozgókép ugyanazon tartalmi és technikai problémáiról való töprengéssel járnak együtt: mi a film, hol vannak a határai, hogyan egyeztethető az európai szerzői film a klasszikus (elsősorban az amerikai) filmek kollektív tapasztalásával, mennyiben hivatott a hetedik művészet a valóság rögzítésére, megismerésére és megismertetésére, hogyan lehet szólni a filmnyelv eszközeivel a kultúra alapkérdéseiről. Wenders jó ideig felváltva készített úgynevezett fikciós filmeket és irodalmi művek adaptációját (többek között Johann Wolfgang Goethe, Nathaniel Hawthorne, Patricia Highsmith és Peter Handke műveit adaptálta). A kitalált (és gyakran éppen az önreflexió, a választott médiumra való tudatos odafordulás és hivatkozás által meghatározott) események sajátosságai és az adaptációk többszörösen önreflektív narratív megközelítéséhez elengedhetetlen a mediális határátlépéseknek az újragondolása.

¹ Többek között: <http://www.korunk.org/?q=node/6806>

A filmkép jelentése állandó mozgásban levő jelentés. Ez természetesen több, mint az intermediális kapcsolatok függvénye, ahogyan valamennyi film is több, mint a részek mechanikus összegzése. A köztes helyzetbe hozott médiumok és a dialógushelyzetbe állítás maga után vonja a nézői aktivitást, ugyanakkor előfeltételként is igényli azt, hiszen ilyen módon „megmutatkozik és napvilágra kerül benne az, ami egyébként mindig rejtve van és láthatatlan.” (Gadamer 1984: 95) A film művészetté válását meghatározza azon képessége, hogy a maga sajátos nyelvén dialógust kezdeményez a nézővel. Kovács András Bálint a film időbelisége kapcsán idézi Robbe-Grillet gondolatát, miszerint a film egyetlen fontos szereplője nem más, mint a néző, hiszen a néző fejében jön létre az a történet, amelyet a néző képzel. (Kovács 2008: 253). A kapcsolatok sokrétűsége által jellemzett mozgókép viszonyhálózata ezért nem tekinthető egyszer és mindenkorra rögzített szerkezetnek.

Ennek a képlékeny szerkezetnek biztosít körülhatárolható vázat az önreflexió. A művészeti formák közül a legvalóságghűbb mimézist látszólag a film kínálja, és – bár némileg ellentmondásos módon – minél fejlettebb a mimézist biztosító technikai apparátus, annál közvetlenebbül képes a valóságábrázolásra. A filmélmény csökkenti vagy ideiglenesen felfüggeszti a közvetítő közeg érzékelését, a médium az önreflektív alakzatok révén azonban hangsúlyosan megmutatkozik.

Ezért lép előtérbe a technikai jelenlét Wenders filmjeiben, ez határolja el ugyanis a valóságot a filmtől, bizonyítékot nyújtva ez utóbbi megalkotottságára. Wenders alkotásaiban gyakran látunk filmforgatást, fényképezést, a hanganyag hozzámontírozásának a folyamatát az előzőleg felvett képekhez, vagy éppen fordítva, amikor a hanghoz keres az alkotó vizuális megerősítést. A *Lisszaboni történet* ((Lisbon Story, 1994) jeleneteiben látszólag egy hangmérnök keresi a filmrendezőt, miközben járja a „fehér város” utcáit azonban tulajdonképpen a hang keresi a hozzátartozó képet. Fritz, a hátán viselt, visszafelé rögzítő videokamerával bók-lászó rendező (aki tulajdon helyzetére is reflektál: „a kiskamera mindent automatikusan felvesz, bármerre is járok, maga fényképez, lassan megszokom, hogy nem ellenőrzöm magam, hadd vándoroljon szabadon a szemem és a lábam”) mintha az eszközeinek technikai adottságában és a valóság objektív feltételeiben bízó Dziga Vertov filmszem-elméletéből indulna ki: a vizuális jelenségek káoszában az emberi szem nem tud kiigazodni, de a nem emberi szem látásmódját tükröző filmszem viszont igen.

„Az alternatív világ felépítése feltételezi a létezés alapszerkezetének valamilyen felfogását” – fogalmaz Nánay Bence (1999) Jean-Luc Godard munkássága kapcsán, hangsúlyozva, hogy nincsen fikció reflexió nélkül. Ilyen módon a már kezdetektől (bár a mai technikához szokott szemmel nézve ugyancsak visszafogottan) a realitás illúzióját nyújtó filmes ábrázolásban (hiszen az ábrázolással a rögzített egykoron jelenlevőségéről tanúskodik, még akkor is, ha „teremtett” a világ) tetten érhető az ábrázolás illuzorikus voltának lelepleződése is, legyen bár ez a lelepleződés kihangsúlyozott, előtérbe állított vagy sem. A néző számára ugyanis a film mint médium érzékelhetlenné válik, ha elért célként az illúzió teljességét biztosítja. Az önreflexió segítségével viszont a film médiumként lesz megragadható, ennek a folyamata pedig visszairódik magába a filmbe, miközben látványként hangsúlyozza önmagát. Ennek kapcsán kézenfekvő módon a mediális különbségekre is reflektál. A film intermediálitása reflektív egymásratalálásokat is jelent, ez pedig a tudatos önreflexió lehetőségét is hordozza. A mediális különbségek meghatározzák a filmet, hiszen annak ellenére, hogy már a film mint művészet kialakulásakor elsősorban a többi médiumhoz való hasonlóságai kapcsán írták le, Rudolf Arnheim már a harmincas években a mozgókép lehetőségeit a kifejezés korlátaitól teszi függővé: szerinte a film olyan mértékben válik művészetté, amennyiben sikerül kompenzálnia ezeket a hiányosságokat. Vagyis nem csak az által határozódik meg, ami sajátosan filmszerűvé teszi, hanem mindaz révén is, aminek a nyelvén nem képes megszólalni.

Önreflexió. Keretek között

Mindez pedig az önreflexió által konstituálódik. Bíró Yvette a posztmodern filmtípusról szólva (amely a kíméletlen valóságfeltárás és az ehhez járulékosan adott pszichológiai, filozófiai mélységek megmutatása után alaptémává tette a művészi önvizsgálatot) jelenti ki: „A szerzők választása nemcsak az operáció lefolyását bemutatni, hanem a varratokét, a beavatkozás nyomát viselő hegeket is. Sőt a szerkezet szándékos kinyilvánításán túlmenően, egyszerűen nincs tisztességes ábrázolás az ábrázolás mechanizmusainak ábrázolása nélkül.(...) Minden műviség bevallásra köteles.” (Bíró 1997: 101)

Az önreflektív elemek olykor szervesen illeszkednek a cselekményszálba és csak a tudatos néző által lepleződnek le, máskor – mint Wenders jó pár műve esetében – éppen ez válik a történet stabilitását is biztosító szervezőerővé. Ilyen *A dolgok állása* (Der Stand der Dinge, 1982) vagy a *Lisszaboni történet*, ugyanis mindkettőben jórészt nincs is egyéb történet, mint ami felfűzhető az önreflexió motívumaira: csak ezeket figyelembe véve lehetünk részesei a film egészét kialakító folyamatnak. Kovács András Bálint a művészi önreflexiót a műalkotás műviségének a leleplezéseként körvonalazza és rávilágít, hogy „a reflexív eljárások végső célja egy közvetlen diszkurzív viszony létrehozása a szerző és a közönség között, melynek segítségével a szerző nemcsak a műfaj esztétikai szabályain keresztül közölhet valamit, hanem magukról ezekről a szabályokról is tudósíthat, amelyek szerint a mű létrejött.” Mindezek pedig a befogadót az aktív részvételre sarkallják, így pedig nemcsak a valóságként érzékelt reprezentáció meghatározottságai konkretizálódnak, de hangsúly kerül az alkotás mentális folyamataira is.

Wim Wenders 1977-ben készült filmjének, *Az amerikai barátnak* (Der amerikanische Freund) a központi szereplőjével kapcsolatosan jelenti ki: „Akkor kezdtem világosabban látni őt, amikor megértettem, hogy körülbelül ugyanazt a mesterséget űzi, mint én: képergetező.” (Wenders 1999: 275) A keret kiemeli a fikció különeműségét a realitásnak a makrokozmoszától, amelyben a kép lezárul: a keret a természeti világtól való elhatárolódás, a műviség megteremtését jelenti. A képek kiemelése, bekeretezése a kiszakítódás paradigmáit is felállítja. „Gyűlölök forgatni” – fogalmaz Wenders (1999: 349), a világra irányuló állandó rögzítési kényszerrel küzdve. Az önmagával dialógusba lépő, a belső utaláshálózat révén önmagát értelmező film kereteinek meghatározása, hangsúlyozása ugyanis az illúzióról (és egyben a hetedik művészet mágiájáról) való lemondással is jár. Párhuzamosan azonban mindezzel megtörténik annak a felismerése, hogy a film elsősorban nem közvetít (hiszen a rögzített mozgásfázisok többnyire fikcionálisak, bár az alkotóelemek, személyek, tárgyak a rögzítést megelőzően is léteztek), hanem teremt. „A fénykép – és az ebből építkező mozgókép – már elkészült, magukban a dolgokban van előhíva, és nem a képtől függetlenül létező valósághoz való eljutás a cél, hanem egy olyan állapot elérése, ahol ez előtt és után elválaszthatatlanul együtt létezik a képpel.” (Deleuze 1997: 22)

A valóság látszólagos megkettőződéséből adódóan a film átlátszónak tűnik, mintha ablakon át mutatná a való életet. Ezt a közvetlenséget a hitelesség jelének vélhetjük ugyan, de többnyire nem váltja be ígéreteit: illuzórikus marad csupán. Wenders filmjei erre az ellentmondásra is felhívják a figyelmet, ugyanakkor a köztesség médiumállapotát is jelzik, aktualizálni tudják ugyanis a mozgóképbe zárt médiumok világát, miközben a valóságba való belefeledkezés vágyaként aposztrofált szemlélődésnek is teret biztosítanak. Az *Alice a városokban* (Alice in den Städten, 1974) képsorain az itt még újságíróként feltűnő Philip Winter egy kislány társaságában kel útra: konkrét céljuk van ugyan, de az úton levés, a szemlélődés tölti ki a filmet. Keveset beszélnek és a külvilágot figyelik, a tájat, a természetbe ékelődő városok megannyi épületét (Wenders a városok rendezője is, filmjei az épületek, hidak, szobrok, terek őrzői; nem filmez látványosságokat, viszont nem egyszer tudatosan választ lebontásra ítélt épületeket, például a *Berlin felett az ég* «Der Himmel über Berlin, 1987» több jelenetében).

Az idő sodrában (Im Lauf der Zeit, 1976) egy utazó mozigépész és egy olvasáskutató (egyik a képek, másik a szavak embere) járja be az országot a német-német határ mentén és közben beszélgetnek, filmeznek, olvasnak és főleg szemlélődnek, a táj lassú mozgása mintegy általuk marad egyszeri és megismételhetetlen, ahhoz hasonlatosan, ahogyan a film is megőrzi a tova-mozduló pillanatokot. Wenders interjúiban gyakran hangsúlyozza a szemlélődő állapot és a forgatásnak, mint a művéség megteremtésének az ellentmondásait.

A művészet mibenlétén és ennek a valóságához való viszonyán való gondolkodásnak a jelzései a jelenetekben folyamatosan helyet kapó, a rögzítés, az alkotás tényét idéző kamerák, fényképezőgépek, ecsetek, írószeresek. Ezek felhívják ugyan a figyelmet a művészet által nem másolt, hanem teremtett valóságra, viszont többnyire természetesen illeszkednek a film által mesélt narráció elemei közé is. A film esetében ugyanis a felvett anyag előzetesen már létezett/létező dolgokat, mozgásokat rögzít (a digitális kép ugyan már felülírja ezt, Wenders tárgyalásra kerülő mozgóképeiben azonban ez még nem aktuális), és látszólag semmi nem ékelődik a befogadó és a képsorok közé. Ahhoz, hogy a film a dinamikus valóság meggyőző illúzióját (Manovich 2011) nyújtani tudja, szükséges, hogy az alkotási folyamat vagy az alkotó szubjektum ne lépjen előtérbe. Ez a kijelentés adja az önreflexív motívumokat jelentős számban felsorakoztató Wenders-műnek, a *Lisszaboni történet* központi szereplőjének, a magányosan filmező rendezőnek az alkotói szemléletét, jobban mondva ennek hiányát: szélsőségesen kezeli ugyanis a szubjektum szerepét. Itt már nem arról van szó, hogy ne lépjen előtérbe, hanem, hogy teljes egészében kiiktatódjon. A magányos rendező már nem rendez: hátára vetett kamerája válogatás nélkül filmez, míg a ő halad előre, esetlegesen kiválasztott útjain. De alkotói válságban vergődik a korábban készült *A dolgok állása* tétlenségre ítélt művésze is, miközben körülötte majd mindenki valamilyen alkotási folyamatba menekül.

Narratív sémák. Történetek vonzásában

A német filmrendező filmjeiben a valóságábrázolás illúzióját megteremtő vagy azt éppen leromboló narráció biztosítja az alappillért. Ez azonban nem izgalmas cselekményvezetésben nyilvánul meg, hiszen a narratív elemek mesterkéltnek ható, túlzó jelenlétének éppen a külvilág megragadásának a vágya mond ellent. Legelső filmjei forgatásakor kerülte a külső beavatkozást, a szemlélődő nézőpont hangsúlyozása pedig későbbi alkotásainak is sajátja. A kamerát egy bizonyos helyre állítani, valamire ráirányítani és hagyni, hogy a filmszalag kifusson a felvevőgépből – kezdetben ezt jelentette a filmkészítés Wenders számára. Hét főiskolás filmje mindegyikében fellelhetők későbbi alkotásainak sajátosságai is. Jellemző a *Silver City* (1969) felépítése: nyolc beállítás látható benne. Mindegyik éppen olyan hosszú, mint amennyi ideig egy harmincméteres filmtekerés átfut a kamerán, tehát valamivel több, mint harminc perc. Emberek bukkannak fel, de életük csupán villanásnyi, történetüket nem ismerjük meg, mindössze filmbeli nyomok a történetre való utalások, amelyek nem magát a történetet jelentik.

A rendező megfogalmazásában a filmben a történetmesélés lényege, hogy valamire ráébressze a nézőt és a forma a benyomások zűrzavarából megteremtse a rendet. „Homérosz óta az emberiségnek mindig is szüksége volt a történetekre, hogy megtanulja: a világban van összefüggés a dolgok között. Igény van az összefüggések felismerésére, mivel az emberek a hétköznapjaikban csak ritkán tapasztalhatják meg (...) Ez azt sugallja, hogy az ember a saját életét is képes ellenőrizni.” (Wenders 1999: 176) Wendersnél a történetkezdemények realitásközeli helyzetekbe állítják a nézőt: a legtöbb film fikcionizált cselekménysorozata ugyanis a legkevésbé sem hihető, mégis elfogadható módon ábrázolja a fikciós elemek egymásutáni-ságát. A történet szerepe az egyik alappillére a filmes önreflexiónak, hiszen a valóság félbemaradt, kevesebb érdeklődésre számot tartó, gyakran csak a lehetőség szintjén megmaradó történeteivel összevetve a filmben megjelenő, a nézőt magával ragadó narratív elemek felhívják a figyelmet a mesterséges megszerkesztettségre is.

A hetedik művészet reprezentációi szerveződést jelentenek, ennek az alapja pedig a narrativitás, még akkor is, ha olykor csábítónak tűnik a vizualitás oltárán feláldozni a történetvezetést. Ez lendíti előre az eseményeket és a néző is hajlamos pragmatikai szempontból közelíteni a filmekhez és csak azokat a momentumokat számításba venni, amelyeket a cselekmény szempontjából jelentőségteljesnek gondol. A narratív összetevőkre való kiemelt figyelem ráadásul időt sem hagy az ábrázolt részletek gazdagságán való elmerengésre. A Wenders-filmek a körülnézés filmjei, a lassú, belefeledkező, odafigyelő diskurzusoké, amelyekben azonban a narrativitásnak továbbra is kitüntetett szerepe van. A narráció az önreflexió elemeként kerül ezekbe a filmekbe vagy szervezőerőként lendíti tovább a cselekményt. Teszi ezt nem belefeledkező, magával ragadó (a már korábban említett illuzórikus) hatásánál fogva, éppen ellemkezőleg: jelenlevésével vagy éppen a hiányával hívja fel magára a figyelmet. A *dolgok állása* kijelentése, miszerint történetek csak történetekben vannak, verbálisan fogalmazza meg a realitás elemeit közvetlenül használó mozgókép fikcionális dimenzióját: a történet kitaláció, nem a valóság lenyomata, jóval inkább az alkotói jelenlét bizonyítéka. Wenders ezen filmje pedig nem másról beszél, mint az alkotás csődjéről, az alkotó teretvesztettségéről.

Wenders esetében a történetmeséléshez szervesen hozzátartozik a képek iránti alázata: „a képek alapvetően fontosabbak számomra, mint a történetek, sőt, a történet néha csak ürügy arra, hogy filmeket készítsek.” (Wenders 1999: 145) A *kapus félelme a tizenegyesnél* (Die Angst des Tormanns beim Elfmeter, 1972) című filmje kapcsán arról is értekeznek, hogyan is lehet – vagy érdemes – könyvet (jelen esetben egy Handke-regényt) megfilmesíteni: „Ezt szerettem nagyon a könyvben. Ahogy minden egyes mondat az előzőből továbbmozdul. Ez a pontosság adta az ötletet, hogy filmet csináljak belőle, és egyben ugyanazzal a módszerrel készítsem el a filmet – tehát hogy az egymást követő képeket ugyanúgy használjam.” (Wenders 1999: 88)

A valóság lencséjén keresztül történő rögzítés elsősorban a mozgás tettenérését jelenti. Hiszen a filmet nem pusztán a fényképek egymás mellé helyezése lendíti tovább, hanem a hatás, amely ezeket összefűzi, a képek egymásra tevődései, egymásba szövődései, egymásrajátszásai. Az összefüggő, narratív jellegű értelmezést (mint például a leghétköznapibb kérdés: miről szól a film?) már a néző rakja össze (ez természetesen a film milyenségétől függően lehet magától értetődő vagy sem), amelyhez hozzátartozik az is, hogy ennek folyamán a befogadó a nem lineáris kapcsolatok részjelenségeit is kénytelen linearizálni.

Wenders filmjeinek esetében a narratív sémák minden esetben az önreflexió jelei is, hiszen éppen a szemlélődés állapotát (nálá ez a realitásban való feloldódást jelzi) oldják fel vagy szakítják félbe. Történetkezdeményeket látunk majd mindegyik tágulásra kerülő filmjében, gyakran csak a véletlenül múlik, hogy éppen abba az irányba sodródik a központi szereplő, legyen szó akár jelentős eseményekről is (ilyen például a gyilkosság véletlenszerűsége *A kapus félelme tizenegyesnél* című filmben, de *Az idő sodrában* jelenetei is folyamatosan a szemlélő figyelmével bolyongó szereplőket mutatják, amint meg-megtorpannak, mert valami történik, vagy mert éppen valami történhetne). Az erőszakra épülő narratíva már a műviség megteremtődését jelzi, ahogyan ezt jelzik a narratívát kiemelő bármiféle hangsúlyok, legyen szó a linearitás folyamatosságának látványosan fikcionalizált voltáról vagy éppen annak töredezettségéről. *A dolgok állása* bevezető jelenetében nézőként már elfogadjuk az induló történetet, aggódni kezdünk az utolsó erejünkkel vánszorgó embercsoportért, a következő vágásnál azonban kiderül, hogy ez nem az a film: az indító jelenetek forgatását látjuk, pontosabban a forgatás pénzhiány miatti leállását. Ez pedig a nézői elvárásokra való rájátszás: a történet magával ragadna, de ahogy elfogy a filmszalag, úgy áll le a forgatással együtt a történet is. Ennek hiányában pedig csak a résztvevők történetfoszlányait láthatjuk, cselekvésképtelenségüket, amely nem áll össze történetté.

A filmes narráció természetéhez azonban – Wenders filmjeinek az esetében is – hozzátartozik a megmutatás mikéntje, vagyis hogy a stilizálatlan valóság oly módon kerüljön a filmre, hogy az eredménynek stílusa legyen. (Panofsky 1977) A narráció könyörtelen előrehaladása révén azonban a másodlagos jelentések sokszor feledésbe merülnek vagy észrevétlenek maradnak, a narratíva ugyanis felülírja ezeket, ellopja úgymond a néző figyelmét. A történet motiválja a nézőt, hogy következtetéseket vonjon le, oksági viszonyokat állítson föl, kapcsolatokat állapítson meg a különböző elbeszéléselemek között. A Wenders-filmek gyakran éppen erre játszanak rá, hiszen nem azt kapjuk, amire számítunk, a mindegyik tárgyalt filmjében előforduló keresés-motívum felünése is hozzájárul ehhez: a szereplők keresnek valakit vagy valamit, majd ha meg is találják, ez lényegtelenné válik, hiszen nem erről szól a film. A *Lisszaboni történet* hangtechnikusa rendező barátját keresi, meg is találja ugyan, de találkozásuk már nem két emberé, hanem a film alkotóelemeinek találkozása, egymásrahangelődése; az *Alice a városokban* jeleneteiben a kislány nagymamájának a lakóhelyét keresik, látszólag mégis ez a legkevésbé fontos: ennél jóval hangsúlyosabb a bókászó szereplők és környezetük viszonya, a megbúvó történetkezdeményeket takaró kapcsolatrendszer.

Kozmopolitizmus. Az óceán közepén

Wenders Amerika iránti vonzódásának mozgóképes megfogalmazásaiban figyelhető meg a legjobban a narrációval való ellentmondásos viszony. Egyrészt a narrációhoz való már-már görcsös ragaszkodás bizonyos filmjeiben – például a tengerentúlon forgatott *A piszkos ügy* (Hammett, 1982) címűben – másrészt a történetmesélés mesterkéltség voltának hangsúlyozása (*A dolgok állása* közvetlenül *A piszkos ügy* után készült, így a tengerentúli tapasztalatoknak a lenyomata is). Wenders esetében a narráció problematikája kötődést jelent a mitikus Amerikához, vonzódást feltételez ahhoz a klasszikus Hollywoodhoz, amely a mítoszt nem csak közvetítette, de többnyire meg is teremtette. Az amerikai filmgyártás klasszikus korszaka ugyanis bizonyos történetmesélési konvenció megformálását is jelenti. Ugyanakkor Wenders művésze a francia újhullámmal (ennek a problematizálásra való hajlama jelenti az önreflexió születését is) való sajátos érintkezések révén is reflektál a tengerentúli sémákra. Csakhogy míg a nouvelle vague elsősorban a mozgóképes kifejezésekre és ennek hollywoodi lehetőségeire figyel, addig Wenders számára az amerikai film mindenekelőtt Amerikát jelenti. Vagyis nem pusztán egy kifejezőmód, hanem kulturális szimbólum, nagyrészt éppen a hetedik művészet által megteremtett mitológia megfogalmazása.

Az Amerikához való vonzódás és az Európához való tartozás Wenders művészetében ambivalens viszonyt feltételez, bizonyos nehezen pontosítható kozmopolitizmust. „Félúton érzem magam Európa és Amerika között, valahol az óceán közepén” fogalmaz *A dolgok állása* elkészülte után, amolyan szellemi otthontalanságra panaszkodva. (Wenders 1999: 173) Ez a film már a következtetések levonásáról szól, hiszen kipróbálta a tengerentúli filmkészítést: „Abban a rendszerben akartam dolgozni, amely megteremtette azt a mozit, amit szeretek.” (Muhi – Perlaki 1990: 34) Wendersnek ez a kijelentése a kollektív, mitikus mesélést megalapozó amerikai film hőskorára vonatkozik. Wenders megközelítésében erre az európai szerzői filmek képtelenek: Európában csak szubjektív történetek születnek, az alkotó(k) kézjegye hangsúlyos, a narráció feláldozódik az önkifejezés oltárán és így képtelenek a nagyközönség megszólítására (ezzel nyilvánvalóan – önreflektív módon – kritikát gyakorol saját alkotásaira is). Filmjeiben vonatkozási pontként Amerika kettősséget jelent: reflektálást a filmgyártás korabeli módszereire, ugyanakkor nosztalgiát, amely a jelen ellenében a mitikus Amerikához kötődik.

Nem csupán amerikai filmekre, műfajokra, alkotási módszerekre, motívumokra találunk utalást, de filmjeibe szereplőként gyakran beemel rendezőket, amerikai színészeket is. Így tűnik fel Samuel Fuller (operatőrt alakít *A dolgok állása* címűben), Nicholas Ray (*Az amerikai*

barát egyik gengsztere, a *Villanás a víz felett* »Lightning over Water, 1980« pedig életének utolsó napjait rögzíti), Dennis Hopper (*Az amerikai barát* cowboykalapos figurája), Mel Gibson (*A Millió Dolláros Hotel* »The Million Dollar Hotel, 2000« nyomozója) vagy Peter Falk (aki a *Berlin felett az ég* jeleneteiben a ballonkabátos detektívfigura egész konnotációját magával hozza). Az ismert arcok feltűnése, a valós személy önmagaként való szerepeltetése vagy bizonyos azonos szerepkörben feltűnő színészek, akikhez már automatikusan hozzárendeljük a szerepkörükből származó jelentéseket a fikció és a realitás reflexív keverékének tekinthető. Pethő Ágnes megfogalmazásában: „Ezek a szereplők lényegében nemcsak azáltal »hibridizálják« a filmet, hogy mintegy a »valóságot« hozzák be a művileg »teremtett« filmvilágba, hanem mert »hús-vér« önmagukban is fikcionalizálódnak azáltal, hogy megjelenésükkel lényegében egy róluk kialakult »imázs«-ra történik utalás, és egy szövegvilág megtestesüléseinek (metaforáinak), képviselőinek (metonímiáinak) tekinthetők.” (Pethő 2003: 136) A különböző európai vagy amerikai művészek önmagukként vagy szereplőként való megjelenítése, bizonyos neveknek egyes filmalkotók neveire való rájátszása (például *A dolgok állása* vagy a *Lisszaboni történet* központi szereplőjének, Friedrich Monroe-nak a neve) vagy a következetesen ismétlődő, többnyire azonos szerepkörben feltűnő színészek (Rüdiger Vogler mint Philip Winter) megjelenítése amellet, hogy automatikus hozzárendeléssel teljes viszonyhálózatokat jelenít meg (Monroe neve nem csupán Friedrich Murnaura való hivatkozás, de a német expresszionizmus egészét idézi, Philip Winter pedig a Wenders-filmeket mintegy sorozatként kapcsolja össze).

Technika. Ember és gép

A Wenders-filmek az európai és amerikai filmkészítés közötti különbségekre is felhívják a figyelmet, ezeknek egyik alapját pedig éppen a technikai apparátus lehetőségei adják. Gondoljunk például a jelentős anyagi forrásokkal dolgozó, a számítógépes trükkök egész tárházát felhasználó hollywoodi sikerfilmekre az európai filmek személyesebb jellegével szemben). A technika hangsúlyozott jelenléte, legyen bár európai vagy amerikai filmről szó pedig nem csupán önreflektív módon választja el a műalkotás mikrokozmoszát a külvilágtól, de ki is hangsúlyozza a különeműséget, a külvilágra reflektáló értelmező funkciót is biztosítva a műalkotásnak.

A technikai fejlődés elengedhetetlen része a hetedik művészetnek – állítja Bíró Yvette – és nem csak azért, mert egyre tökéletesebb valóságillúziót lehet megteremteni, hanem mert a technika fejlődése visszahat az alkotásra, részt vállal az alkotásban, beleszól a film nyelvének az alakulásába. A technikai fejlődésnek egyik látványos eredménye a megmozduló kamera: ezzel a mozgékonyssággal a film képessé vált arra, hogy a valóságot ne csak mechanikusan tükrözze, hanem alkotóan formálja és művészileg értelmezze, vagyis a mechanikus valóság-rögzítés helyébe az önálló, egyedi valóságformálás lép.

Ehhez pedig a képkivágás teremti meg a nélkülözhetetlen keretet, mint a valóságtól való elhatárolás eszközt. A megjelenési módok kapcsán pedig érdemes elgondolkozni a különböző keretekről, mint például az eltérő vászonméretről: a szélesvászon látványosan oldja a keretet, azáltal, hogy a vászonméret már-már megközelíti az emberi szem normális látómezejét, a Wenders filmjeiben következetesen felbukkanó televízió képernyője viszont behatárol, keretek közé szorított világot mutat, mintegy megkettőzve/megsokszorozva a szemünk előtt pergő filmet. Ez a gesztus pedig, bár eltávolít ugyan a közvetlen valóságábrázolás illúziójától, párhuzamot von az ábrázolásra került, művészileg formált világ és a közvetlen benyomásainkból összeálló valóságunk illúziója között: az önreflexió egyértelműen fellazítja az átfogó világmagyarázatra való készséget is.

Mediális tükör. A keret és társai

Az önreprezentáció filmművészetben való megjelenéskor beszélhetünk belső hivatkozásokról, egymásra utalásokokról: a tükrök (a filmképnek a tükörképhez hasonló anyagtan voltának a tudatosítása), a kerítés megjelenítése (a film felépítéséhez hasonló módon villanak fel a képek egymás után. Ilyen jelenet mikor *A dolgok állása* kerítéslecei mögött megy sietősen az egyik szereplő, akit ráadásul Samuel Fuller, amerikai rendező alakít, megtöbbszörözve a beállítás önreflektív jellegét), a képkeretek vagy a keretezett képek, amelyek ráirányítják a figyelmet a mozgóképek megszerkesztettségére (ide tartoznak a másodlagos képkeretek is, ajtók, ablakok, lefilmezett képernyők, a mozivásznon megjelenítése, távcsövek, nagyítók, az elkeretezés különböző változatai vagy a képmező mesterséges feldarabolása, mint az osztott képernyő). *A Berlin felett az ég* egy filmforgatás jeleneteit tartalmazza, ahogyan *A dolgok állása* is, de mindegyik felsorolt filmben találhatunk hangsúlyos kereteket, ablakon keresztül láttatott szereplőket, tükröben filmezett beállításokat és a háttérben, gyakran éppen adás nélkül villogó képernyőt.

Wenders elemzésre kerülő filmjeiben a visszatérő szereplők (mint Philip Winter vagy Friedrich Murnau és az őket alakító színészek, Rüdiger Vogler és Patrick Bauchau) hol fényképesek, hol rendezők vagy hangtechnikusok, esetleg írók, újságírók – utalva az alkotói szerepkörre, és nem ritkán a korabeli filmművészet neves alakjai is alakítanak szerepeket. A felvevőgép nézőpontja (és a nézőnek az ezzel való azonosulása vagy sem), az egyes szereplők kommentárja, a láthatatlan megfigyelő beépítése, a mindentudó néző kitüntetett helyzete, a kamera közvetlen megszólítása (az odafordulás révén) is mind az önmagát értelmező belső utaláshálózat építőeleme. Ide tartoznak a recepció tárgyi eszközei, valamint mindaz, ami a film vagy más művészeti ág kelléktárához tartozik, mint például kamera, mikrofon, vetítőgép, ecset, írószer, vagy a filmvásznon papírlaphoz hasonló írásfelületként való megjelenítése. *A Berlin felett az ég* indítása és zárása (a keretes szerkezet ugyancsak a megszerkesztettség kihangsúlyozása) ennek a látványos példája: már-már a vászonra íródva is látható az elhangzó szöveg. *A dolgok állása* főcíme egy írógépbe fűzött papírlaphoz hasonlatos, a felíráshoz használt betűtípus is erre emlékeztet. A tárgyalt filmek esetében következetesen bukkannak fel az alkotás folyamatára utaló eszközök, jellegzetes példa, amikor a *Berlin felett az ég* egyik jelenetében Peter Falk (a jól ismert Columbo-sorozat címszereplője nem kevés utalást hoz magával amerikai filmes toposzokra) egy forgatás szünetében portrékat rajzol, papírra veti a statiszták arcvonásait. Ide tartozik a technikai apparátus jelenlévőségére, a sokszorosíthatóságra utaló eszközök (tévé, írógép, számítógép, nyomtató, fénymásológép), a mechanikus reprodukcióra utaló jelek (mint az ablak az ablakban végtelensége vagy a tükör kereteket, ablakokat való tükrözése illetve öntükrözése) vagy éppen a többi médiummal való diszsharmonikus viszony láttatása (*A dolgok állása* jeleneteiben folyamatosan láthatunk alkotásra utaló kezdeményezést, több művészetre való utalás történik, miközben a filmforgatás leáll). A félig tükrözés, a tükröződő kép feldaraboltsága, a fragmentáltság hangsúlyozása rájátszik a mozgóképek-állókép viszonyrendszerére, de a valóságábrázolás behatároltságára is. Ide tartozik a film felépítésének, az állóképek egymásutániségének hangsúlyozása, ennek interpretációs lehetőségei, a fotografikus részletek vagy a fotográfia azon jellegének kiemelése, miszerint élő és élettelen fényárnyék viszonyaként láttat.

A szövegalkotás folyamatát, az alkotót, a befogadót, a kontextust tükröző beállítások, az idézetek más filmekből, utalások más médiumokra, alkotói folyamatokra vagy a látás jelenésképző szerepének a hangsúlyozása is mind a kijelentés műviségét leplezi le. A látás élvezetének, a voyeurizmusnak a tematizálása is gyakori: ilyen a *Lisszaboni történet* egyik jelente, ahol a barátját kereső hangtechnikus egy együttes készülődését lesi meg, ez ráadásul összekapcsolódik auditív elemekkel is, de ezt jelzi a mozivásznon kiemelt szerepe is, mint a szubjektívizmus felfüggesztését célzó filmbeli rendező „objektív” képeit őrző raktár fehér, üres vászna. Hasonlóról beszélhetünk kommersz filmtípusokból (vagy akár irodalomból) átvett

motívumok esetében is, például a detektívregény motívumainak beillesztése, ahol a nyomozó az alkotó vagy a befogadó munkájához hasonló módon a különböző nyomok feltérképezésével épít fel egy fikciós világot (Ez a nyomozás adja az alapját *A piszkos ügy* történetvezetésének, és az erre, mint közvetlen előzményre reflektáló *A dolgok állása* címűnek is, de mindegyik tárgyalásra kerülő Wenders-filmben felbukkan érintőlegesen, a keresés motívumának a kapcsán). A film így mint közvetítő közeg modellálódik, miközben az én (szerzői és/vagy befogadói) önvizsgálata, tükörbe állítása történik és az emlékezés, a memória, a lekiismeret, pszichológiai, filozófiai folyamatok öntükrözésének a lehetséges médiumává válik. A mozgóképi kifejezőmód kérdései azáltal tematizálódnak, hogy a néző számára a film médiuma érzékelhetővé válik. Ez nem mindig társul reflexív témákkal és nem csupán a filmalkotókról szóló filmeknek a jellemzői. Wenders esetében sem mindig elsődlegesen az alkotás folyamatáról van szó, vagy ha igen, akkor sem mindig filmművészek által végzett munkafolyamatokról: írók, sportolók, artisták, festők, képkeretezők ugyanúgy előforduló szereplői filmjeinek. A kimondottan reflexív szövegstratégiákat (mint Wenders esetében) felvonultató filmekben a (gyakran intermediális) szöveghálózat műfaji jellegzetességekre is vonatkozik. Ugyanakkor nehezen vonhatók meg a határok: az önreferencia is lehet nyílt (vagyis előtérbe lép, a film egészét formálja, önreflektív megközelítés nélkül nem ismerhetők fel a film súlypontjai) vagy burkolt (inkább csak önreflektív motívumok jelennek meg, de ezek akár figyelmen kívül is hagyhatók, a film szervezőerejét nem biztosítják, viszont feltérképezésük sajátos olvasatot jelent). A nyílt formában a szövegek felhívják bizonyos technikák révén a befogadó figyelmét arra, hogy aktívan vegyen részt a jelentés kiteljesítésében, a burkolt formában, ezzel szemben már azt feltételezzük, hogy a befogadó tudatában van feladatának és ennek megfelelően is cselekszik, tudatosan nyitva a filmről való gondolkodás motívumainak a feltérképezése irányába. (Pethő 2003: 161)

A tudatos nézői attitűdre sarkalló önreflexió jelzései a hetedik művészet esetében lehetnek explicitek, de az is megtörténhet, hogy a filmnézés a sodró narratíva révén ezeknek a jelzéseknek a tudatosítása nélkül is élvezhető, magyarázható. Ugyanakkor tulajdoníthatunk (ön)reflexív jelentést olyan elemeknek, amelyek az eredeti elképzelés szerint egészen más célzattal jutottak szerephez. Ilyen módon ezek a jelzések lehetnek egy bizonyos filmtípushoz tartozók, de lehet minden filmben találni (ön)reflexív elemeket, mivel azok a film általános szemantikájához tartoznak (Metz 1981: 60), ugyanis nem csupán egy jól elhatárolható filmtípus vagy tendencia jellemzői, hanem általános értelemben véve a filmi kijelentés eljárásai.

Irodalom

- Arnheim, Rudolf (1985) *A film mint művészet*. Budapest, Gondolat.
- Bíró Yvette (1994) *A hetedik művészet*. Budapest, Osiris.
- Bíró Yvette (1997) *A rendetlenség rendje*. Budapest, Filum.
- Deleuze, Gilles (1997) A mozgás-kép és három változata. *Metropolis*, 1997/nyár. 10–19.
- Gadamer, Hans-Georg (1984) *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat.
- Kovács András Bálint (2008) *A modern film irányzatai*. Budapest, Palatinus.
- Hegedűs Zoltán (1981) Elindult a Rue des Halles-ból. *Filmvilág*, 1981/05. 26–29.
- Manovich, Lev (2011) Mi a digitális mozi? *Narratívák* 2011/10. 159–181.
- Metz, Christian (1981) *A képzeletbeli jelentő*. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet.
- Muhi Klára – Perlaki Tamás (1990) *Wim Wenders*. Budapest, Múzsák.
- Nánay Bence (1999) Jean-Luc Godard – akkor és most. *Metropolis*, 1999 tél. 18.
- Panofsky, Erwin (1977) A mozgókép stílusa és közege. In: Kenedi János (1977szerk.) *A film és a többi művészet*. Budapest, Gondolat. 151–177.
- Pethő Ágnes (2003) *Múzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Csíkszereda, Pro-Print.
- Stam, Robert (1992) *Reflexivity in Literature and Film. From Don Quijote to Jean-Luc Godard*. New York, Columbia University Press.
- Wenders, Wim (1999) *Írások, beszélgetések*. Budapest, Osiris.

Boda Székedi Eszter, tanár, filmkritikus, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Doktori Iskolájának hallgatója. A Csíki Hírlap és a Vásárhelyi Hírlap film-ajánló rovatának a szerkesztője, a www.szekelyhon.ro munkatársa, a kulturhon.szhblog.ro internetes portál társszerzője.

LAZA KÖZÖSSÉGEK ÉS MŰVÉSZETI GYAKORLAT

Kéri Rita

keririta@yahoo.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.65

Absztrakt

A kreativitás elvének dinamikái különös jelentőséget kapnak az olyan kultúraközi helyzetekben, ahol eltérő háttérrel érkező résztvevők lépnek egymással interakcióba, és kezdeményeznek valamilyen közös cselekvést, együttműködést. Legutóbbi terepkutatásomat ilyen, általam mesterségesen generált helyzetekben végeztem: közös irányított művészeti gyakorlatokba vontam be különböző nemzetiségű Magyarországon élő bevándorlókat. Vizsgálódásaim motivációja annak feltárása, hogy különböző kommunikációs dinamikák miképpen hatnak, hogyan befolyásolják az emergens kooperáció formáit az ilyen helyzetekben. A terepmunka során megvalósult akció képzőművészeti eszközöket mozgósít, és épít korábbi terepkutatásaim és elméleti vizsgálódásaim eredményeire. A jelen cikkben ennek az akciónak a hátterét, a gyakorlatok releváns aspektusainak kvalitatív leírását és azok kommunikációelméleti vonatkozásait ismertetem. Amellett érvelek, hogy a vizuális alkotás sajátos szerepet tölthet be a nagyfokú bizonytalansággal jellemezhető kooperációs helyzetekben, a vizuális jelek azon tulajdonságának köszönhetően, hogy támogatják a határozatlan, képlékeny jelentéseket, és így segítik a különböző kooperációs keretek közötti átmenetet.

Kulcsszavak

kreativitás, kooperáció, koordináció, művészeti gyakorlat, migránsok

LOOSE COMMUNITIES AND ARTISTIC PRACTICE

Rita Kéri

Abstract

The principle and dynamics of creativity become especially important in intercultural situations where participants with diverse backgrounds interact and initiate joint action. My latest field study was conducted in such situations: I involved immigrants of different nationalities in joint, mediated art activities. My goal is to explore the way different communication dynamics influence the forms of emergent cooperation under these circumstances. The action I have implemented in the current field study mobilizes methods and tools of the visual arts, and builds on results of my former field and theoretical research. The abstract framework that I developed for quantitative analyses is utilized in a real life situation. My approach leads to a particular cooperation dynamics, and in turn provides further input for theoretical studies. Here I present the background of this action, a qualitative account of the exercises and their relevance for communication theory. I reason that visual tools can play a special role in situations of emergent cooperation with high degree of uncertainty, owing to their potential for conveying poorly defined, flexible meaning, and thereby facilitate transition between different cooperation frameworks.

Keywords

creativity, cooperation, coordination, art practices, migrants

LAZA KÖZÖSSÉGEK ÉS MŰVÉSZETI GYAKORLAT

Kéri Rita

Jelen írás kiindulópontjául egy civil közösségi projekt formájában megvalósult gyakorlat szolgál. A projekt olyan képzőművészeti eszközökön alapuló módszert mozgósít, melynek kidolgozásában kulcsfontosságú szerepet kaptak korábbi kommunikációs szempontú terepmegfigyeléseim, ezek elemzése és reflektált feldolgozása.

Vizsgálódásaimat a gyakorlati alkalmazások keresése mellett általános elméleti érdeklődés vezeti. Ennek a fókuszában az a kérdés áll, hogy a kommunikáció mely adottságai hogyan befolyásolják az emergens kooperáció alakulását olyan helyzetekben, ahol a keretek, normák, közös tudás nem jól definiáltak vagy kialakulatlanok, és nem beszélhetünk jól körülhatárolható csoportról, vagy nem érdemes az adott helyzetet ezen a módon megragadni. Ebbe a jól definiált, ugyanakkor tágan értelmezett körbe a társadalmi jelenségek széles köre fér bele. Eltérő kulturális vagy szakmai háttérű résztvevők bevonásával zajló, közös cél megvalósítására irányuló együttműködésektől a tudásmegosztás színterein folyó közös tevékenységekig, akár a formális oktatás helyszínein, akár más helyzetekben.

A cikkben bemutatott gyakorlat tehát egyben iskolapélda, melyet ezen elméleti megfontolások, következtetések és gyakorlati implikációik szemléltetésére használok.

A kutatás tágabb kontextusa, módszer

Az a nagyobb ívű kutatás, melybe az itt ismertetett eredmények illeszkednek, lényegében a megalapozott elmélet módszerét követi (Glaser 1965). Résztvevő megfigyelésen alapuló elemzéseivel a kooperáció dinamikáinak elméleti megközelítéseit kívánja informálni. A téma természetéből adódóan a vizsgálódás eredményeit és észrevételeit a már rendelkezésre álló, a jelenség legáltalánosabb magyarázatára és axiomatikus megragadására törekvő diszciplínák eredményeinek és aktuális kérdéseinek tükrében fogalmazza meg. A kooperáció jelenségének játékelméleti modelljeit az utóbbi évszázadban egyre szélesebb körben használja a közgazdaságtan, az evolúciós pszichológia és a szociálpszichológia mind szimulációs vizsgálatokban, mind viselkedéses kísérletekben. A modell nyilvánvaló előnye, hogy gazdaságos, jól definiált, axiomatikus megragadását adja különféle élethelyzeteknek, melyeket leírni hivatott. Alkalmos kiindulópontot szolgáltat az elméletalkotásra és a fogalmi keretek folyamatos csiszolására. Ugyanakkor a modellt alkalmazó diszciplínákon belül is megfogalmazódnak kritikák a hiányosságaival kapcsolatban, és több szerző is kiemeli, hogy a modell nem szolgál magyarázattal arra, hogy a viszonylag stabil társadalmi helyzetekben érvényes kooperációs stratégiák és koordinációs eszközök kialakulásában milyen dinamikák játszhatnak szerepet (Binmore 1994, Gintis 2009).

Néhány észrevétel a kooperáció elméleti megközelítéseivel kapcsolatban

A kooperációval foglalkozó diszciplínák közül a játékelméleti alapú közgazdaságtan, evolúciós pszichológia és szociálpszichológia megközelítéseit elemezve adódik néhány, az emergens kooperáció esetei szempontjából releváns észrevétel. Ezen diszciplínák mindegyike a maga sajátos perspektívájából, és az ebből fakadó sajátos alapállással tekint a kooperációra. Magyarázatainkban a normativitás vagy a csoporthoz tartozás elveire hivatkoznak: abból az előfeltevésekből indulnak ki, hogy adottak a kooperáció választását meghatározó keretek, normák, vagy, hogy maga a kooperáló csoport körülhatárolható, érveléseik az ilyen alapon szerveződő, kooperációs döntéseket támogató evolúciós adaptációk elveit ismertetik. Elemzéseikben többek között a csoportidentitás jeleinek olvasása, a sztereotípiák, a normatív alapállás, a morál, a vezető szerepe mentén magyarázzák a kooperáló csoport választását, illetve a kooperáció vagy dezertálás melletti döntést adott potenciális kooperáló partnerek esetében. (Kurzban és Neuberger 2005, Krebs 2005, Wilson 2007, Gintis 2009, van Vugt 2012)

Miért problematikus az emergens kooperáció?

Az evolúciós pszichológia a csoport- és normaképződést olyan evolúciós vívmánynak tekinti, amely a humán kooperációs helyzetekben hasznos koordinációs eszköznek bizonyul. Olyan gazdaságos megoldások a kooperáló partnerek és eljárások kiválasztásához, melyek lerövidítik az ilyen döntésekhez szükséges kognitív feldolgozást (Simon 1982, Good 1988). Ha rendelkezésre állnak az azonos normák mentén kooperáló csoport tagjainak felismerésére szolgáló jelek, könnyebb egyfelől kiszűrni, kik lesznek a kooperációra hajlamos partnerek, másfelől pedig megválasztani vagy kialakítani a kooperációs eljárásokat.

A hozott, a szocializációban belsővé tett norma és csoport tehát egyfajta gravitációs erőt fog képviselni a közösségi helyzetekben: nagyobb valószínűséggel, nagyobb bizalommal választjuk az ismerős együttműködési eljárásokat és a saját csoport tagjait. Az ilyen elvekre hivatkozó magyarázatok tehát, ahogy korábban utaltam rá, várhatóan jól magyaráznak bizonyos, stabil társadalmi körülmények között megfigyelhető kooperációs jelenségeket és dinamikákat.

Ha nem adott a viszonylag homogén kulturális (etnikai, szakmai, szervezeti stb.) háttérű kooperáló csoport, lokális szinten problematikus lehet az egyéni és közös perspektívák, horizontok kezelése (Horányi 2009), és akár az ilyen különbségek mint problémaforrások felismerése is.

Kommunikációs szempontú megközelítés és elemzési keret

Terepkutatásaim során olyan egységes kommunikációs alapú szempontrendszer szerettem volna találni, mely egyfelől felismeri a játékelméleti alapú megközelítésekkel jól magyarázható helyzeteket, másfelől túlmutat a megközelítés fent vázolt korlátain. Olyan elemzési keretet szerettem volna felvázolni, mely alkalmas a változás, az átmenet és a nem szükségképpen csoport vagy norma elvű kooperációs dinamikák leírására. A keret kialakításában terepmegfigyeléseimen és a kooperáció és kommunikáció kapcsolatát firtató kommunikációelméleteken (pl. Grice 1975, Sperber és Wilson 1986, Clark és Brennan 1991, Tomasello 2008, Horányi 2009) kívül olyan elméleti megközelítésekre építettem, melyek a kreativitás (Csíkszentmihályi 1998, 1999, Csíkszentmihályi és Sawyer 1995, Eysenck 1994), az átmeneti helyzetek (Turner 1969), az egyéni világok és publikus reprezentációk, közösségi szemantikák közötti átjárás (Schulze 2000, Polányi 1994) elveinek feltárására vállalkoznak. Az így kialakított megfigyelési és elemzési szempontok alapjául szolgáló összefüggésekről és empirikus megfigyelésekről bővebben írok itt: Kéri (2016b).

Hogy inkább átmeneti vagy inkább stabil dinamikájú helyzettel van dolgunk a közös tudásstruktúrák és kooperációs módok tekintetében, az legáltalánosabban a kommunikációs aktusok és személyközi interakciók azon aspektusában ragadható meg, hogy milyen gyakran és milyen módokon történik az egyéni perspektívák igazítása közös horizontokhoz (Horányi 2009). Az egyéni kreativitás irodalmából kölcsönzött fogalompárral élve, azt a csoportos dinamikákra kiterjesztve beszélhetünk divergens és konvergens tendenciákról, megfigyelhetjük, milyen dinamikákat alakít e kétféle folyamat összjátéka. A kvalitatív leírást informáló partikulárisabb szempontok lehetnek a privát világok mozgósításának stratégiái, az ezeket megjelenítő megnyilvánulások, reprezentációk forrása; a privát világok és nyilvános reprezentációk közötti kapcsolódások keresésének stratégiái, módjai; a megjelenített perspektívák sokfélesége, összetettsége; közös, általános vagy egyéni perspektívák dominanciája; az ellentmondások, összemérhetetlenség kezelésének stratégiái; a rend irányába, a kognitív terhelés csökkentése felé mutató stratégiák és eszközök; a tartalmak hordozhatósága; a jelentések és viszonyok állandósága vagy flexibilitása. Ezek a kommunikációs dinamikák, tendenciák és stratégiák megfigyelhetők a verbális és nonverbális dimenziókban, és informálhatnak az adott szintéren várható kooperációs dinamikákról és potenciálról. Nagyon általánosán azt mondhatjuk, hogy a perspektívák sűrű, feszes illesztése valamely közös horizonthoz a stabilizáló, csoportelví, normatív dinamikának felel meg, és az egyéni és közös világok közötti könnyű, ugyanakkor szűkítő, korlátozó átjárást eredményez. Az ilyen dinamika várhatóan támogatja az ismert, visszatérő problémák megoldásában való együttműködést, ugyanakkor nehezíti az új, ismeretlen problémákra való kooperatív reagálást. Laza illeszkedés, sokféle perspektíva komplex mutatkozása esetén nehezebb navigációra számíthatunk, ugyanakkor megnő a potenciál sokféle, esetleg szokatlan problémára való reagálásra. Ezek a tendenciák természetesen leegyszerűsítőek, és valós helyzetekben finomabb hangolású kvalitatív leírások informálnak a kommunikációs stratégiák és a kooperatív potenciál összefüggéseiről.

Korábbi terepkutatásaimat olyan oktatási helyzetekben végeztem, ahol roma diákok és nem roma tanárok közötti interakciókat figyeltem meg. Formális tantárgyi órákat és informális művészeti foglalkozások kommunikációs dinamikáit írtam le a fenti szempontok szerint, a közös tudás konstruálásának eseteiként tekintve ezekre a helyzetekre. Az itt bemutatott helyzetekkel ellentétben a közös tudás játékelméletben használatos fogalma (Lewis 1969) és a kooperáció játékelméleti alapú megközelítései meglehetősen jó magyarázó erővel voltak használhatók ezekben a helyzetekben (erről a terepkutatásról bővebben lásd Kéri 2016a). A jelen vizsgálatban alkalmazott speciálisabb elemzési keret jelenségek olyan tág körében lehet érvényes, ahol nem feltétlenül mutatkozik nyílt érdeklentét vagy konfliktus, de az itt felvázolt szempontok szerinti rátekintés mégis relevánsnak bizonyulhat.

Ahogy látni fogjuk, a bemutatott konkrét helyzetelemzésekben a perspektíváknak és horizontoknak nem csupán az egyéni és a közös kulturális, normatív szintjeire, személyes és „mi” perspektívákra tesztek utalást, hanem olyan köztes értelmezési régiókban keletkező problémákra is gondolok, melyek az egyéni és közös tapasztalatokon, mentális világ tulajdonításokon alapuló tartalmak, lehetséges és mintha beszédmódok közötti határok összemosásából adódhatnak. Leírásaimban többek között olyan adottságokra és dinamikákra hivatkozok, mint a helyzeteknek az egyének és tudástartalmak kapcsolódását, illetve a közösség és a megosztott tartalmak strukturálását meghatározó sajátosságai, illetve a kooperációhoz vagy harmonikus együttműködéshez, közösségalkításhoz mozgósított és mozgósítható kommunikációs befektetés. Kvalitatív elemzéseimben kitérek a kommunikáció verbális és nonverbális aspektusaira is. A rátekintésnek az alapja az a korábban már kifejtett észrevétel, hogy a közös struktúrák, közös horizontok vagy alapok megszilárdítása segíti a közösségi tudástétben való tájékozódást és a stratégiák kialakítását, leegyszerűsíti a kognitív feldolgozást, míg az összetett, gazdag egyéni tapasztalatokban gyökerező reprezentációk nagyobb teret engednek a változásnak, rugalmasabb együttműködési formákat tesznek lehetővé, ugyanakkor nehezítik a navigálást és

nagyobb kognitív erőfeszítéssel jár a fenntartásuk. Ennek fényében keresem különböző reprezentációs és kommunikációs módok lehetőségeit a kooperációs dinamikák alakításában. A bemutatott projekt sajátossága ebben a tekintetben az esztétikai elvek mentén való összerendezés, a vizuális alkotás és az így keletkező jelek bizonyos sajátosságainak kiaknázása az átmenet folyamatának támogatása érdekében.

A kutatási terep: a projekt keretei, gyakorlati célja és a módszerek

Tekintettel arra, hogy a bemutatott kutatási terep egyben egy civil projekt, melyet gyakorlati, társadalmi problémára reagáló célkitűzés motivál, elkerülhetetlen ennek a kontextusnak a rövid bemutatása az érthetőség érdekében. Fontos ugyanakkor, hogy különválasszuk egyfelől ezt a gyakorlati célt a kutatási kérdésvetéstől, másfelől a megvalósítás értékelése érdekében mozgósított módszereket a kutatást szolgáló megfigyelési módszerektől. Az itt részletezett, a projekt-célok mérését szolgáló eszközök és eredmények a kutatás szempontjából közvetlenül nem relevánsak, bemutatásuk pusztán a kontextus ismertetésének részeként történik.

Az itt példaként elemzett projekt pragmatikus célkitűzése az volt, hogy segítse a résztvevő Magyarországon élő bevándorlók informális kapcsolati hálójának bővülését mind magyarokkal, mind más bevándorlókkal. A kívánatos kapcsolatok természetét tekintve tehát az volt a cél, hogy személyes, lazán definiált viszonyokat erősítsen meg a lehető leghatékonyabb, kommunikációs szempontból reflektált vizuális művészeti módszerekkel. Olyan kötések kialakítása volt a cél, melyek tartalmi gazdagságuk és rugalmasságuk révén erősítik a résztvevők közötti kooperációs potenciált anélkül, hogy konkrét célhoz, pragmatikus vagy szakmai kerethez kötődjenek. A projekt hatását az elgondolás szerint az itt kialakuló konkrét kapcsolatok mellett a nem explicit módon tanított, hanem a használat során elsajátított új kommunikációs készségek hatványozhatják.

A projekt során négy, egyenként nyolc 3-6 órás alkalomból álló workshop-sorozatot valósult meg, összesen 23 (afgán, orosz, ukrán, amerikai, ausztrál, kínai, indonéz, görög, kazah, iráni, mexikói) bevándorló és 41 magyar résztvevő bevonásával. A projektet a szerző Soós Kata képzőművész-kutatóval közösen tervezte és vezette. A workshop-sorozatok tematikájukban különböztek egymástól, és a módszereikben is voltak hangsúlyeltolódások és eltérések. A cikkben elsősorban arra a két workshop-sorozatra fókuszálok, melyeknek megközelítését a tervezés és a megvalósítás során magam alakítottam. Az eredeti terveink szerint viszonylag zárt csoportokkal és valamekkora fluktuációval számoltunk, a gyakorlatban nagyobb volt a csoportok között az átjárás és az projekt időtartama során a csoportok összetétele is változott, így menet közben a módszereket ezekhez az adottságokhoz igazítottuk. A csoportok mind etnikai összetételükben, mind a résztvevők szociális háttere szerint sokszínűek voltak, és a résztvevők a migráns csoportokra jellemző változatos integrációs stratégiákat, és az ezekből fakadó változatos problematikákat képviselték. (Örkény és Székelyi 2009, Göncz et al. 2009) Az itt bemutatott helyzetet részletesebben elemzési ebből a szempontból Kéri és Soós (2015).

Az akció során tehát olyan koordinált kommunikációs folyamatot kellett terveznem, amely nem valamilyen konkrét közös cél megvalósítására, közös normatív keretek vagy identitás kialakítására irányul, hanem olyan módon kínál horgonypontokat, közös alapot a résztvevők számára, hogy közben képes kezelni a szerteágazó irányultságokat, az egyéni tapasztalatok különbözőségét. A mély, személyes szintekben gyökerező kapcsolódásokat részben közös tapasztalatokra, részben a vizuális alkotásokra mint hordozható, képlékeny jelentést hordozó jelekre építettem. Mindeközben nem törekedtem a kulturális háttér és az egyéni tapasztalatok, identitásjelölők szisztematikus feltárására és fordítására, erre a projekt keretein belül nem is lett volna lehetőség. Vázlatos, nagy vonalakban ismert és a projektben esetleges módon kibontakozó tapasztalati és tudáselemekkel dolgoztunk. Ezeket mozgósítottuk közös alapként, és ebbe szőttük bele a hozott kulturálisan beágyazott egyéni tapasztalati és tudáselemeket. Miköz-

ben a gyakorlatok egy része épp a különbségekre világít rá, ezeket nem elaboráljuk, helyette a közös alapot erősítjük.

Miközben nem zártuk ki annak lehetőségét, hogy a közös tevékenység valamilyen közös cél irányába terelődjön, sőt időről időre felvillantottuk ennek lehetőségét, a fent leírt általános célokat nem rendeltük ennek alá, és ahol ilyen közös cél nem látszott spontán kiemelkedni, nem erősítettük a folyamat ilyen irányú strukturálását. Egyfajta céltalanság, a tevékenységek lehorgonyzásának elkerülése, a lebegtetés olyan sajátosság volt, amelyet a résztvevőknek azért is nehezebbre esett kezelni, mert a projekt struktúrája a célorientált tevékenységek struktúrájához volt hasonló. Ezt a sajátosságot szintén tudatos, reflektált kommunikációval kezelte a projekt során használt módszer.

Felmerült például a lehetősége annak, hogy a workshop-sorozatok végén közös műalkotás készülhetne. Az ezzel kapcsolatos közös gondolkodás során felvetődő gazdag ötletek divergensnek maradtak, és a beszélgetéseket és alkotó folyamatokat inkább a tartalommegosztás és kapcsolatalakítás céljainak rendeltük alá, a következő szakaszokban ismertetett, esztétikai rendező elveken alapuló dinamikára hagyatkozva. Párhuzamosan több résztvevő is spontán módon magára vállalta a kezdeményezést és az irányítást, de nem törekedtünk a vezető és követő szerepek megszilárdítására, inkább a kölcsönös kíváncsiság fenntartását támogató kommunikációs dinamikákat részesítettük előnyben.

A projekt közvetett hozadéka volt egy már függetlenül megvalósult kiállítás, melyen a részt vevő bevándorlók közül azok vállaltak szereplést, akik maguk is művészek, vagy a projektől függetlenül is voltak ilyen ambícióik. A kiállítás szervezése során nehézséget okozott a kiállítói és kurátori szerepek eltérő értelmezése, ami részben a kulturális háttér, részben a tapasztalatok különbözőségének tudható be. Ezeket a nehézségeket szintén a projekt során használt és a későbbiekben részletezett nyitott verbális kommunikációs stratégiákkal sikerült áthidalni.

A vizuális jelek néhány releváns sajátosságáról

A képzőművészeti eljárások használata mellett szól többek között az, hogy a vizuális jelek különösen alkalmas jelentéshordozók a kutatásomban definiált helyzetekben általában, így az adott helyzetben is.

A vizuális jelek közvetlenül, instant módon hozzáférhetőek, így kommunikációs szempontból, az időbefektetés tekintetében gazdaságosak. Alkalmasak ugyanakkor arra, hogy változatlan formájuk mellett nyitott, lazán definiált, nem feltétlenül propozicionális természetű jelentéseket hordozzanak, támogatják a képlékeny értelmezéseket és perspektívákat. Építkezésre adnak módot, folytathatók, hordozhatók, és több ágens is dolgozhat velük akár egy időben is.

További adottságok, melyeket a művészeti eszközök használata támogat

A projekt során mindvégig arra törekedtünk, hogy a létrehozott, megosztott, megjelenített tartalmakat nem racionális, hanem esztétikai elven szerveződő rendben tegyük átláthatóvá, nyomon követhetővé; logikai rendek helyett esztétikai rendekkel és vonatkoztatási pontokkal segítsük az információk, tudástartalmak strukturálását. Az események során nagy mennyiségű vizuális produktumot állítottunk elő. A tartalmakat szándékosan laza struktúrában tartottuk mindvégig. Hierarchiák, célok, kategóriák, oksági, logikai viszonyok helyett vizuális analógiák, rímek, ütköztetés, színek, élményminőségek segítették a tartalmak összekapcsolását, és ezzel az összerendezéssel a nagy mennyiségű információ valamilyen koordinálását. A produktumokat újra és újra elővettük, újrahasznosítottuk, változtattuk a viszonyaikat, új jelentéseket rendeltünk hozzájuk, például úgy, hogy kész festményeket új installációban jelenítettünk meg olyan szövegtöredékek kíséretében, melyeket nem a képek szerzői írtak hozzájuk, hanem más nézők

reflexióit tartalmazták. Ezzel megőriztük a közös és ismerős jellegüket, miközben rugalmas és nyitott jelentésháló részévé váltak.

Fontos szerepet kapott a folyamatban a csoportos kreativitás, melyet reflektált módon, az egyéni kreativitás ismert dinamikáira (Boden 1994, Csíkszentmihályi 1998) építve, facilitált folyamatban támogattunk. Mindeközben számolnunk kellett azzal, hogy a folyamat során olyan kognitív mozzanatok is meg kell osztaniuk a résztvevőknek egymással nyilvánosan, melyek az egyéni kreatív folyamatban nem kerülnek megosztásra, sőt akár meg sem fogalmazódnak tudatosan. Ami az egyéni kreatív folyamatnak ebben az inkubációs fázisában történik, azt a közösségi helyzetben olyan speciális kommunikációs folyamattal kezeltük, amely nyitott, megengedő, nem normatív, támogatja a spontaneitást, lezáratlanságot, logikátlanságot, a vizuális produktumokhoz kötve; a nem kifejtett vagy kibontott, nem szabatos, félkész tartalmak megmutatását, a kísérletező, próbálkozás jellegű akciókat és a kudarcot. Ahol pedig viszonyokat állítottunk fel, ott nem törekedtünk az ellentmondás-mentességre. Egy alkalommal például absztrakt alkotások születtek az kedvelt és undorkeltő ízek témájára. Ezeket az alkotásokat azután térbeli mátrixban helyeztük el a kellemes, kellemetlen és szép, taszító kategóriái mentén. Az első körben a rend az egyes képek alkotóinak eredeti szándéka határozta meg, azután más résztvevők új reflexiói alapján a mátrixot több lépésben rendeztük át és alakítottuk tovább, majd vetített, az így generált jelentéstől már elvonatkoztatott szintérréppé alakítottuk, ami egy installáció része lett. Itt elsősorban a jelentések folyamatos továbbgördítése, mozgásban tartása, elengedése, a véletlenek és a spontán mutatkozó lehetőségek játszottak szerepet. Ennek megfelelően alakítottuk ki a verbális stratégiákat is, ezeket a következő szakaszban részletezem.

Nem volt célunk közös identitáskellékek vagy normák és konszenzuális értelmezési keretek generálása, az egyéni tapasztalatok valamiféle egységes közös keretben való felmutatása. Ugyanakkor törekedtünk arra, hogy a vizuális jeleket kognitív segédletként használjuk a gazdaságos feldolgozás, a nagy mennyiségű tartalom egyszerű kezelése érdekében, olyan horgonypontokat hozva létre, melyekhez a különféle (egyéni, közös, összehangolt) perspektívák rugalmasan és a tájékozódást segítő módon kapcsolódhattak. Nagyszámú vonatkoztatási pontot, lazán szervezett reprezentációs hálót generáltunk anélkül, hogy mindezt azonnal strukturáltuk volna racionális elvek mentén: a strukturálást, vagy valamiféle rendet az esztétikai dimenzió szolgáltatta. A verbális dimenzióban a lehető leghosszabb ideig komplex perspektívák fenntartására törekedtünk. Kerültük az általánosítások mentén való egyszerűsítést. Az egyéni beszámolókat az élmény, és nem a norma szintjéről indítottuk, és a beszélgetés moderálása során ennek a komplexitásnak a fenntartására törekedtünk. Ezzel párhuzamosan az alkotások minőségét sem értékeltük valamilyen magasabb szintű esztétikai szempont szerint.

Verbális stratégiák

A nyitott tartalmak kezelése általában nehéznek bizonyult, a résztvevőknek nem volt azonnal természetes, hogy nem vitattunk meg az alkotások minőségét, a különféle véleményeket, nem kerestük azok konvergenciáját, általánosságokat és igazságokat, nem törekedtünk a különféle nézőpontok összehangolására. Az egyik beszélgetés során a műalkotások élvezetéről, a résztvevők művészettel kapcsolatos preferenciáiról és a kreatív folyamattal kapcsolatos élményeiről volt szó. Itt mindjárt a témafelvetéskor személyes élményekre kérdeztünk rá, és mindvégig reflektált verbális stratégiákkal tartottuk fenn a rátekintésnek ezt a módját. Ez a reflektáltság elsősorban a propozicionális attitűd kifejezések következetes kezelését jelentette. Mentálisvilág-beszámolókat, és nem általános igazságítéleteket támogattunk. Nem arra kérdeztünk rá, hogy milyen a jó művészet vagy mik lehetnek a kreatív folyamat állomásai, hanem arra, hogy a résztvevők személy szerint milyen érzésekhez, gondolatokhoz kapcsolják azt az élményt, hogy egy műalkotás azt a benyomást kelti bennük, hogy az jó művészet, és mikor érzik azt a megélt

kreatív folyamat során, hogy a mű befejezett. A közel-keleti résztvevők itt elsősorban a művészetet, a befektetett munkát emelték ki, és maguk inkább kézműves alkotó élményeikről számoltak be, míg az európai és amerikai résztvevők inkább a műalkotások lélektani hatásával érveltek. A kérdések és nyugtázások tudatos általánosítást kerülő megfogalmazásával sikerült megmutatni a különböző élményvilágokat, ezek hiányában a beszélgetés hamar a vita, nézőpontok ütköztetése és a domináns nézőpont keresése felé tolódott.

A hozott perspektívákat a gyakorlatok során nem bontottuk ki, de esetenként lejelöltük, figyelve a propozicionális attitűdök szabadoságára, vagyis arra, hogy hogy forrásaik, szintaxisuk pontosan ki legyenek fejtve. Az előző szakaszban jellemzett, a jelentéseket folyamatosan mozgásban tartó, átmenetileg lehorgonyzó, rotáló, elsősorban esztétikai alapú folyamat támogatta ezt a stratégiát azzal, hogy segített az összetettséget időről időre redukálni.

Absztrakt tartalmak: az élmény szintaxisának dekonstruálása

A vizuális eszközök használata szolgálta azt a funkciót, hogy az élményeket, tudásokat időről időre megfosszuk propozicionális jellegűktől, és így a perspektívák eredendő különbségeit erősítő összetettségtől. Hasonlóképpen, az élmények komplexitásának dekonstruálását szolgálták a minél absztraktabb, érzékekhez közeli, kulturális komplexitásuktól és a mögöttük húzódó identitást hordozó mi-perspektíváktól megfosztott benyomásokra építő gyakorlatok. Ezeket a munkákat olyan érzékekhez közeli élményekből indítottuk, mint az ízek, textúrák, illatok. Jó részt absztrakt alkotásokat hoztunk létre, és a reprezentációs módszerek helyett a munkák olyan alapelemekből építkeztek, mint a színek vagy az absztrakt fogalmakat szimbolizáló, pragmatikus funkciójuktól megfosztott anyagok, tárgyak.

Ezzel a megközelítéssel azokat a személyes szinteket hoztuk előtérbe, ahol a kulturális meghatározottság már nem identitásként jelenik meg, a személyesség kerül előtérbe a csoporthoz való kötődést hordozó megfogalmazások helyett. Természetesen a kultúra ezekben a preferenciákban is mélyen be van ágyazva, a módszerek pedig ennek a visszabontását szolgálták, a személyközi viszonyok alakítása érdekében a nyers tapasztalatot hangsúlyozzák a vélemények vagy ideológiai állásfoglalások helyett.

Közös alap: Spontán, megengedő

A személyes szintek hangsúlyozása mellett különféle stratégiákkal engedünk teret rugalmas, megengedő módon a közös alapra való spontán rátalálásnak.

Természetes adottsága volt a projekthelyzeteknek a közvetlen közös tapasztalat, amely a perspektívák spontán összehangolása irányába hatott. A gyakorlatok egy részében az egyéni megközelítéseket, stratégiákat implicit módon, közös gyakorlatok útján emeltem be. A perspektívák különbségei így játékos módon, személyközi interakciókban bontakozott ki. A résztvevők ezekben az akciókban egymást instruálták, egymás munkáit használták önálló alkotáshoz alapként, vagy egyidejűleg dolgoztak közösen egy absztrakt képen. Egymás instruálása során megosztottuk például a „szem” és „kéz” funkciókat, verbális utasítások alapján alkottak a résztvevők úgy, hogy nem látták a tárgyat, amit festettek vagy rajzoltak. A folyamat menedzseléséhez elkerülhetetlen volt, hogy saját észlelési és kognitív folyamataikra reflektáljanak, reflexióikat verbalizálják. A másik munkájának folytatásakor a különféle egyéni jelentéseket menet közben elengedtük, csak a képpel magával foglalkoztak a résztvevők a második körben. Textúrákat jelenítettünk meg például egymásra rétegelve vagy egymás mellé sorolva, azután pedig egy harmadik fázisban, ismét az eredeti tartalmakat elengedve, újabb résztvevők adtak jelentést a képeknek, tárgyaknak. Így a kész alkotások több réteget hordoztak úgy, hogy a személyes élmények és reprezentációk nem organikusan, hanem anélkül rétegződtek egymásra, hogy a jelentéseket összekapcsoltuk volna.

Ezek a páros vagy kis csoportos helyzetek kommunikációs mediálás nélkül zajlottak. A verbális instruálás során bizonyult a legnehezebbnek a résztvevők számára az adaptáció, a saját perceptív és reprezentációs stratégiájuk itt merevebbnek mutatkoztak. Reflektált volt ugyanis a személyes élmény, de nem, vagy nem közvetlenül volt reflektált maga a tény, hogy ez egy személyes perspektíva. Ezzel szemben az egyazon tárgyra irányuló közös alkotás közben a „mi” perspektívában, illetve egymáshoz folyamatosan igazodó személytelen perspektívában megfogalmazott („ilyennek látom” helyett „ez ilyen”) reflexiók segítettek a munka összehangolásában. A tárgyra (képre) irányuló közös orientáció jobban segítette a cselekvés összehangolását, mint az észlelések reflektálatlan verbális stratégiákkal zajló megvitatása.

A közös és egyéni perspektívák közötti átjárást segítette az alkotó és befogadó szerepek folyamatos váltogatása. A rátekintésekkel együtt a munkákról és élményekről való beszéd-módok is folyamatosan váltakoztak az egyéni, a másokra vonatkozó személyes, és az általános perspektívák között. A munkákat időről időre kiragadtuk eredeti kontextusukból, és közös kontextusba, narratívába vagy átmeneti installációkba helyeztük őket. Egy közös főzés alkalmával például a menüt úgy állítottuk össze, hogy az ételekhez, például a színvilágukhoz a korábbi vizuális alkotásokból, a bennük és a reflexiókban visszatérő témákból merítettünk inspirációt. Az egységes közösségi élmény irányába mutató törekvések azonban nyitottak, lezáratlanok maradtak, a folyamatot mindvégig mozgásban tartottuk. A kommunikáció szimbolikus dimenziója így némiképp önálló életet élt, időről időre átmenetileg elszakadt a reprezentációs funkciójától. Miközben közös vonatkoztatási pontokként az alkotások mindvégig jelen voltak, olyan, az átmenetiség jellegével bíró szignifikációs teret képeztek, amelyben a jelentések nagy rugalmassággal, képlékenyek, a logikai viszonyok következetes fenntartása nélkül alakulhattak.

A projekt gyakorlati hozadéka, tanulságok

A projekt gyakorlati céljainak mérésére az informális személyes kommunikáció és spontán megfigyelések mellett interjúkat és kérdőíveket is használtunk. Kikérdeztük a résztvevőket arról, hogy mi motiválta őket a csatlakozásra, mik voltak a kezdeti elvárásaik és ezeket a projekt menynyire váltotta be, és számszerű adatokat gyűjtöttünk a kialakított ismeretségekről. Az általánosítható és számszerűsíthető eredményeken túl a projekt hozadékai közé tartozik a közösségi dinamikák kvalitatív változása, új közösségi helyzetek, mutakozási lehetőségek alakulása. A közösségi dinamikák általánosabb változásaival kapcsolatos elvárásainkat, ezek megvalósulását és a felmerülő nehézségeket a cikk elemző szakaszaiban kifejtettem.

A résztvevők változatos motivációkról számoltak be, de az alkotás lehetősége, a más kultúrákról való tanulás, a tartalmas szabadidős tevékenység mellett a többségük megemlítette az új kapcsolatok kialakításának a lehetőségét is. A résztvevőknek több mint a fele találkozott más résztvevőkkel a workshopokon kívül is, és voltak, akik második szintű kapcsolatokat is kialakítottak.

Elméleti hozadék, általánosítható eredmények

A projekt módszertani tervezése során olyan általánosabb kommunikációs szempontokat mozgósítottam, melyeket korábbi terepkutatásaim és elméleti megfontolások alapján relevánsnak találtam a kooperáció dinamikáinak és lehetőségeinek alakulása szempontjából. Ezen szempontok általánosabb leírása olyan elméleti keretet eredményezhet, amely a társadalmi helyzetek szélesebb körének elemzése és koordinálása során alkalmazható.

Az itt bemutatott projekt legfőbb sajátossága az volt, hogy a közösségi viszonyokat, a közös tudásokat és jelentéseket a lehető legszélesebb, legrugalmasabb kooperációs potenciál érdekében időben minél tovább és minél mélyebb szinteken nyitva hagyta a folyamat során,

miközben időről időre lehetőséget adott a közös alapok megtalálására. Az átmenet és kapcsolódás katalizálásának legfőbb eszköze a vizuális jelek bizonyos tulajdonságainak kiaknázása volt, melyet a verbális kommunikáció reflektált mediálása egészített ki a kitűzött gyakorlati céloknak alárendelt módon. Az egyéni perspektívák összetettségének minél hosszabb ideig való fenntartása mellett esztétikai alapú összerendezésekkel kísérletezett, hogy feltárja és megtalálja a résztvevők számára releváns jelentéseket és kényelmes viszonyokat. Ezáltal nagy mennyiségű tartalmat tudott mozgósítani laza struktúrában, a kognitív folyamatokat esztétikai rendező elvekkel támogatva.

A tervezés során használt módszer alapja a folyamatban mutatkozó tartalmak, tudások, jelentések, viszonyok összekapcsoltságának és strukturálásának folyamatos hangolása. Az eszköztár, melyet ennek érdekében mozgósítottunk, elsősorban a kommunikációs folyamat vizuális és verbális elemeire épített ebben az esetben.

Ennek a leíró-elemző (és tervezhető) eszköztárnak az elemei összefoglalva és az itt bemutatott esettől függetlenül általánosítva ismertetem. A verbális megnyilvánulások elemzésének egyik eszköze a mentális világ tulajdonítások forrásainak feltárása, vagyis annak megállapítása, hogy amikor a beszélők egymás gondolataira, érzéseire, vélekedéseire, tudására utalnak, ezeket a megnyilvánulásokat egyéni beszámolókra, közös élményekre, általánosításokra, sztereotípiákra, vagy milyen más előzményekre alapozzák. A verbális szinten elemezhető az egyéni, közösségi, normatív, általános, mintha, lehetséges világ (stb.) perspektívák kezelése. A közös tudás formálásának fontos eleme az ilyen perspektívák közötti közlekedés, átjárások navigálása. Így az, hogy milyen gyakorisággal, milyen adottságok mellett adnak a résztvevők teret például az általánosításnak, a normatív beszédmódnak, fontos szerepet játszik a kooperációs dinamikák alakításában. A komplex egyéni perspektívákat tartalmazó beszámolók koordinálása komoly kognitív befektetést igényel, miközben az ilyen adottságokkal bíró kommunikáció flexibilisebb kooperációs módokat támogat. A kategorizáló, általánosító, normatív rátekintések és beszédmódok kognitív szempontból gazdaságosabban kezelik a közösségi tudásokat, ugyanakkor kevésbé hajlékonyak, ellenállnak a változásnak az átmeneti helyzetekben. A jelek a logikai és strukturális viszonyok, racionális elvek prezentálásában lehetnek szigorúak és következetesek, vagy hordozhatnak laza, képlékenyen alakítható jelentéseket. Ahogy az elemzésekben bemutattuk, a vizuális jelek különösen alkalmasak lehetnek arra, hogy ilyen laza jelentéseket hordozzanak, de az átmeneti, nagyfokú határozatlansággal, bizonytalansággal jellemzett helyzetekben való navigálást támogathatják más nonverbális vagy verbális kommunikációs módok is.

A tartalmak, élményvilágok kapcsolódásának és strukturálásának dinamikai kvalitatív módon elemezhetőek a nonverbális és verbális szinteken, és alapulhatnak például absztrakt, racionális, affektív, esztétikai elveken. Az itt felvázolt elemzési elvek listája nem kimerítő, bővíthető, és vele kvalitatív módon leírható az egyéni és közösségi világok rendszere, ezek viszonyai, az adott helyzetben vagy közösségben megvalósítható kooperációs potenciállal összefüggésben. Segítségükkel magyarázható, hogy a kommunikációs stratégiák az adott helyzetben hogyan képesek kezelni a bevezetőben ismertetett átmeneti, bizonytalansággal és határozatlansággal jellemzett helyzetek kooperációs dinamikáit.

A cikkben ismertetett folyamat legfontosabb sajátossága ebben a tekintetben az, hogy a bizonytalanság, határozatlanság, lazán definiált társas és tartalmi viszonyok tekintetében szélsőséges dinamikát képvisel. Ebben az értelemben épp a normatív vagy csoport alapú, feszes, folyamatos illesztéssel dolgozó folyamat ellenpontja. A vizsgálat legfontosabb annak demonstrálása, hogy esztétikai elvek, vizuális alkotással létrehozott kommunikátumok, közösségi kreatív folyamatok támogathatják a kooperáció alapjainak konstruálását olyan helyzetekben, ahol a tartalmak racionális elven való összehangolása problematikus lehet.

Irodalom

- Binmore, Ken G. (1994) *Game Theory and the Social Contract*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Boden, Margaret A. (1994ed.) *Dimensions of Creativity*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Csikszentmihályi, Mihály (1998) *Creativity. Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. Oxford University Press
- Csikszentmihályi, M. (1999) Kreativitás és társadalom. In: *Fizikai Szemle*, 3: 92–104.
- Csikszentmihályi, Mihály – Sawyer, Keith (1995) Creative Insight: The social nature of a solitary moment. In: Robert J. Sternberg – Janet E. Davidson (eds.) *The nature of Insight*. Pp. 329–364. New York: Cambridge University Press.
- Eysenck H. J. (1994) The Measurement of Creativity In: Boden, Margaret A. (ed.) *Dimensions of Creativity*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Gintis, Herbert (2009) *The Bounds of Reason. Game Theory and the Unification of the Behavioral Sciences*. Princeton University Press.
- Glaser, Barney G. (1965) The Constant Comparative Method of Qualitative Analysis. *Social Problems*, 12, pp. 436–45. <http://dx.doi.org/10.2307/798843>, <http://dx.doi.org/10.1525/sp.1965.12.4.03a00070>
- Good, David (1988) Individuals, Interpersonal Relations, and Trust. In: Gambetta, Diego (ed.): *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. (pp. 31–48) Oxford, Blackwell.
- Göncz, Borbála et al (2009) Állampolgári Tanácskozás a bevándorlók integrációjáról – összefoglaló tanulmány. Budapest. Available from: http://www.etk.uni-corvinus.hu/file_admin/user_upload/hu/tanszekek/tarsadalomtudomanyi/szti/etk/vegyes_2010/Kutatasi_Jelentes.pdf [Accessed: 30 Jan 2015]
- Grice, Paul H. (1975) Logic and Conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and semantics 3: Speech acts*. New York: Academic Press, pp. 41–58. http://dx.doi.org/10.1057/9780230005853_5
- Horányi, Özséb (2009) Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus (szinopszis, 7.3 változat). In: *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. (szerk. Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János), Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 201–235. Online: http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm.
- Kéri, Rita (2016a) Seeking, negotiating and generating common ground in group settings. A field study in teaching situations involving Roma children. *KOME: An International Journal of Pure Communication Inquiry* (megjelenés alatt)
- Kéri, Rita (2016b) *Cooperation, Uncertainty, Creativity*. Doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kéri, Rita – Soós, Katalin (2015) Social Dynamics as Outcomes of a Creative Process In: Rimkuté, A. (ed.) *Culture and Creativity in Urban Development. Scholarly Papers*. Kaunas University.
- Krebs, Dennis (2005) The Evolution of Morality In: Buss, David M. (ed.) *The Handbook of Evolutionary Psychology*. New Jersey. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470939376.ch26>

- Kurzban, Robert – Neuberg, Steven (2005) Managing Ingroup and Outgroup Relationships. In: Buss, David M. (ed.): *The Handbook of Evolutionary Psychology*. New Jersey. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470939376.ch22>
- Lewis, David (1969) *Convention. A philosophical Study*. Harvard University Press.
- Örkény, Antal – Székelyi Mária (2009) Az idegen Magyarország: Hat migráns csoport összehasonlító elemzése. In: *Bevándorlók Magyarországon: Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet és az ICCR Budapest Alapítvány által végzett kutatás zárótanulmányai*. 81–123.
- Simon, Herbert (1982) *Models of Bounded Rationality: Empirically grounded economic reason*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Polányi, Mihály (1994) *Személyes tudás*, Budapest, Atlantisz. (Original edition: *Personal Knowledge*. Chicago, 1958.)
- Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása. (részlet az 1. Fejezetből) *Szociológiai Figyelő* 1,2: 135–157.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre (1986) *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.
- Tomasello, Michael (2008) *Origins of Human Communication*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Tooby, John – Cosmides, Leda (2005) Conceptual Foundations of Evolutionary Psychology In: Buss, David M. (ed.) *The Handbook of Evolutionary Psychology*. New Jersey.
- Turner, Victor (1969) *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Aldine Publishing Company.
- Vugt, Mark van (2012) The missing link: Leadership, identity and the social brain. *British Journal of Psychology*, Vol 103, Issue 2, pp. 177–179. <http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8295.2011.02082.x>
- Wilson, David Sloan (2007) Group-Level Evolutionary Processes. In: Dunbar, Robin – Barrett, Louise (eds.) *The Oxford Handbook of Evolutionary Psychology*. Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198568308.013.0005>

A KOGNITÍV TUDOMÁNY TÖRTÉNETÉRŐL

Áttekintés Howard Gardner nyomán

Richman Gabriella

fishandwater8@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.77

Absztrakt

Bár 2000 után számos figyelemre méltó könyv foglalkozott a kognitív tudomány történetével (Houdé 2004, Boden 2006, Brook 2007, Dupuy 2009, Bermúdez 2010, Pléh – Gurova – Ropolyi 2013), Howard Gardner először 1985-ben megjelent *The Mind's New Science. A History of the Cognitive Revolution* című munkája még mindig hasznos olvasmány mind a kezdők számára, akik az első lépéseket teszik ezen a tudományterületen, mind azok számára, akik már rendelkeznek tapasztalatokkal a kognitív tudományban, de szeretnék elmélyíteni ismereteiket. A tanulmány összefoglalja Gardner tudományos narratíváját a kognitív forradalomról, legfontosabb előzményeiről és eseményeiről, továbbá feleleveníti a jövő kutatási irányaira és a lehetséges következményekre vonatkozó prognózisát. Zárásként új kutatási irányok áttekintésére és az elmúlt harminc év néhány jelentős kognitív tudományi eredményének az összefoglalására kerül sor.

Kulcsszavak

kognitív forradalom, az elme filozófiája, komputációs paradoxon, mesterséges intelligencia

ON THE HISTORY OF COGNITIVE SCIENCE

An overview inspired by Howard Gardner

Gabriella Richman

Abstract

Although after 2000 several remarkable books have dealt with the history of cognitive science (Houdé 2004, Boden 2006, Brook 2007, Dupuy 2009, Bermúdez 2010, Pléh – Gurova – Ropolyi 2013 eds.), Howard Gardner's *The Mind's New Science. A History of the Cognitive Revolution*, published first in 1985, continues to be a useful lecture for both the beginners who make the first steps in this field of study, and for those who, having some experience in cognitive science already, want to deepen their knowledge in the research of the mind. The paper gives a summary of Gardner's scientific narrative on the cognitive revolution, its most important antecedents and events. It re-examines his prognosis for future research agenda, and his predictions of the consequences of the cognitive movement. Finally, an overview of new directions of research, and an outline of some significant results from the last thirty years will be provided.

Keywords

cognitive revolution, philosophy of mind, computational paradox, artificial intelligence

A KOGNITÍV TUDOMÁNYTÖRTÉNETÉRŐL

Áttekintés Howard Gardner nyomán

Richman Gabriella

Miért éppen egy harminc éve megjelent könyv?

Az 1900-as évek elejére tehető az elmekutatás módszertanának kialakulása. (Brook 2007) Az ezt követő három évtized laboratóriumi kísérletei vezettek az 1940-50-es évek mai napig meghatározó eredményeihez és a kognitív tudomány alapvető kérdései és tudománytörténeti aspektusai tekintetében kialakult nézetkülönbségekhez. Az 1950-es években az elme terminus helyett egyre inkább a kognitív rendszer kifejezést kezdték használni, azonban a kognitív tudomány általánosan elfogadott definícióját illetően nem született megegyezés. Boden (2006) a kognitív tudományt a mentális folyamatok interdiszciplináris tudományaként definiálta, mely a számítástechnikára és a kontroll-elméletre támaszkodik. Egy ettől eltérő megközelítés az elme-funkciókat hangsúlyozta és a kognitív tudományt az elme-funkciókat kutató tudománynak tekintette. (Thagard 2012) Heylighen álláspontja szerint a kognitív tudomány a dualizmus elleni elhúzódó harc. E harc célja annak az egyszerű és intuitív nézetnek a megdöntése, amely szerint az elme az agyban található, analízisre nem alkalmas, önálló entitás, feladata a percepció és a cselekvés kontrollja. (Heylighen 2014/15)

A kognitivisták abban általában megegyeznek, hogy az 1940-50-60-as évek kiemelt jelentőséggel bírnak, azonban arra vonatkozóan, hogy lehet-e kognitív forradalomról beszélni, és ha igen, akkor az mikor kezdődött, az álláspontok megoszlanak. Howard Gardner *The Mind's New Science, a History of the Cognitive Revolution* című könyve sajátos módon illeszkedik a publikált anyagok tengerébe. Az először 1985-ben megjelent, jól strukturált, logikusan felépített mű egyfelől segíti a kognitív tudomány területén járatlan olvasót az eligazodásban, másfelől a tudományág iránt érdeklődő szakemberek számára iránymutatással szolgál a további elmélyüléshez. A könyv az első megjelenése óta eltelt hosszú idő és a kognitív tudomány területén azóta elért újabb eredmények ellenére is a kognitív tudomány iránt érdeklődők irodalomjegyzékének kötelező eleme, a kognitivisták publikációikban újra és újra visszatérnek a Gardner-i gondolatokhoz, utalnak a könyvre vagy idéznek belőle.

Gardner a könyv előszavában így fogalmaz: „Elhatároztam, hogy egy olyan progresszív szemléletű könyvet írok a kognitív tudomány eddigi eredményeinek alapos, ha nem is abszolút és teljes körű összefoglalása céljával, mely kiterjed a filozófiai eredet vizsgálatára, a társterületek történeti áttekintésére, a jelenleg is folyó tudományos munkák, kutatások értékelésére, illetve lehetőséget nyújt elemzésre, állásfoglalásra egyaránt.” (Gardner 1985: xiii) Az eligazodást segíti a mű hármas tagolódása. Az első rész a kognitív tudomány eredetéhez, a filozófiai alapokhoz nyúlik vissza, majd a kognitív tudomány fogalomkörével ismerteti meg és összefoglalja a kognitív forradalomhoz vezető eseményeket. A második rész történeti perspektívát nyit, a harmadik rész pedig áttekintést ad a tudományterületen végzett kutatások eredményeiről a szerző kutatói álláspontjával és egyéb szubjektív elemekkel kiegészítve.

Kognitív Forradalom

A kognitív forradalom címet viselő fejezetben a szerző által legfontosabbnak tartott események és a tudományág fejlődését erőteljesen befolyásoló jelenségek számbavételére és értékelésére kerül sor. Ezen események hozzájárultak a kognitív tudomány pontosabb definiálásához, segítették a kognitív forradalom időbeli elhelyezését, és elvezettek olyan kérdésekhez mint: vajon az emberi elme és a komputer működése mutat-e hasonlóságot, és ha igen, milyen mértékben?

A kognitív tudomány Gardner-i definíciója ismeretelméleti jellegű: „A kognitív tudomány egy olyan kortárs, empirikus alapokra helyezkedő kezdeményezés, amely ősidők óta fennálló episztemológiai kérdésekre próbál választ adni, különös tekintettel azokra, melyek a tudás természetét, összetételét, eredetét, fejlődését és kibontakozását firtatják.” (Gardner 1985: 6) Gardner álláspontja, hogy a tudományos közösség ki nem mondott megállapodása szerint a kognitív forradalom az MIT (Massachusetts Institute of Technology) 1956 szeptember 10-12 között rendezett Technológiai Szimpóziumával vette kezdetét.

Megismerheti az olvasó a *komputációs paradoxon* (computational paradox) kifejezést, amivel a szerző a komputer és az elme-kutatásban kidolgozott modellek ellentmondására utal. Ugyanis az emberi elme működése nem nagyon hasonlítható egy tipikus komputer működéséhez. Mindenesetre Gardner kiegészíti a gondolatot, rámutatva, hogy a megismerés folyamata valóban hordoz magában a komputer működéséhez hasonló elemeket.

A rész zárásaként az olvasó a kognitív tudomány alapelemeivel ismerkedhet meg. Ezek közé tartozik a mentális reprezentáció, a komputer mint a szimuláció eszköze, illetve a társadalomtudományok által oly fontosnak tartott, bár a kognitív tudomány néhány képviselője szerint jelentőségét veszítő affektív elemek hármasságát: a kontextus, a kultúra és a történelem. További két alapvonás az interdiszciplináris szemlélet és a klasszikus filozófiához visszanyúló gyökerek, melyek elkerülhetetlenül és erőteljesen befolyásolták az új tudományterület módszertanát. Ezek a klasszikus filozófiai, episztemológiai problémák adták meg a kortárs kognitív tudomány ízét és zamatát; nélkülük a kognitív tudomány meg sem születhetett volna, hangsúlyozta Gardner.

Gardner tudománytörténeti áttekintése

Filozófia

A filozófia kitüntetett szerepe, csakúgy mint a racionalizmus és az empirizmus képviselőinek folyamatos vitája korántsem meglepő az elmekutatásban. Platón és Arisztotelész óta igyekeznek a filozófusok megválaszolni a kérdést: mi az elme? Az emberi elme hatalmának felismerésére és felmérésére az egyetlen rendelkezésre álló mód a reflexió, írta Thomas Reid 1764-ben. Reid, Hume szkepticizmusát tompítva és a józan ész jelentőségét hangsúlyozva, az elme működésének megértéséhez egyetlen utat látott, amely a képzelet, a memória, az érzékelés, az észlelés, az akarat, a szenvedély, az érzelmek és a lélek hatalmának megismerésén keresztül vezet. A józan ész tudománya megköveteli a világos és egyértelmű gondolatokat, illetve e gondolatok közvetlen és adekvát feldolgozását, amihez az egyetlen eredményes út a figyelmes reflexió.

A történeti áttekintés Decartes munkásságának elemzésével indul különös jelentőséget tulajdonítva az *Elmélkedések az első filozófiáról* (1641) című művének. Decartes a testet egy mechanikus rendszernek tekintette, a tudomány feladatát pedig abban látta, hogy az empirikus munka megfigyeléseiből levont logikus következtetéseket levezesse és összegezze. Az introspekció fontosságának hangsúlyozása jellemezte munkáját, amivel szemben a brit empirizmus

képviselői (Locke, Berkeley, Hume) kissé szkeptikus, az introspektív érvelés eredményességében kételkedő, a percepció jelentőségét hangsúlyozó álláspontot képviseltek.

A dualizmus időszakának áttekintése a racionalizmus és empirizmus szintézisét megalkotó Emanuel Kant munkásságával zárul. Kant, visszatérve a karteziánus gondolatokhoz, a megismerés és a tapasztalás lehetséges kapcsolatait elemezve kereste a választ az elme működésére, megkülönböztetve a tapasztalatból szintézis útján nyert tudást és a belső analízisből előálló, eredendő tudást. Meglátása szerint az elme 1. a kognitív folyamatok szintézisének helye, 2. a tapasztalat és a tudatosság konvergenciájának tere, 3. az öntudat képződése és 4. maga is reprezentáció. (Brook 2007)

Az introspekciónak szerepe nem csak Reid, Decartes és Kant munkássága során kapott kritikus szerepet. A „tudatos” tapasztalás kategóriája azóta is tisztázatlan, bár Wundt, majd Titchener és Würzburg már az 1800-as évek végén megkezdte a laboratóriumi kísérleti munkát.

A 20. század jelentős filozófiai mozgalmakat hívott életre. A logikai empirizmus jeles képviselői (Russell, Whitehead, Carnap, Tarski) a logika és a matematika rendkívüli relevanciája mellett érveltek az empirikus tapasztalás megértése érdekében. Céljuk a racionalizmus és az empirizmus elemeinek ötvözése volt. Gardner az irányzat mellett foglalt állást, ennek ellenére helyet engedett az irányzatot ért erős kritikai érvelésnek is, mely a „nyers információ” és a verbális kommunikáció értelmezhetőségének akadályaira és a kontextus szerepének erősödésére hívta fel a figyelmet. Így szó esett Ryle ironikus hangvételű bírálatáról, mellyel a karteziánus dualizmust támadta, és Wittgenstein álláspontjáról, mely valamelyest távolodott a klasszikus behaviorista nézetektől.

A fejezet zárásaként az episztemológia újszerű megközelítéseinek, az ellentmondásos és alkalmanként ellenállást keltő posztmodern aspektusoknak a bemutatására kerül sor. A Nyugat episztemológiája kanti alapokra helyezkedik: az idő természetét, az okozatiságot, a moralitás kérdését és a tér szerepét vizsgálja. A posztmodern kor magával hozta a tudás és a kultúra állandó változását, főszerepet kapott a tanulás folyamata és a logika. (Bateson 1987)

Pszichológia

Gardner könyvének következő fejezete négy fontos esemény felidézésével kezdődik. Shanon (1948) információelmélete indította el a pszichológia új kutatási irányát, amely a megismerés mentális folyamatát az információ-feldolgozás folyamatához hasonlította, megteremtve az elméleti alapot a megismerés sémáinak kidolgozására. Megjelent Miller jól ismert munkája az információ-feldolgozó képességünk korlátairól: a mágikus hét, plusz-mínusz kettő. (Miller 1956) A tanulmány hatására a variancia, az információ mennyisége és a feldolgozás korlátai, illetve a kommunikációs csatornakapacitás mérése adta a kutatások új irányát azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megtörténhessen az információelmélet pszichológiai alkalmazása. Bruner *A Study of Thinking* című könyve (1956), mely ugyan az introspekciónak hagyományához nyúlt vissza, mégis innovációs erőt hordozott magában. Broadbent (1958), akinek neve a gyakorlat-orientált brit mozgalomhoz köthető, megalkotta az emberi megismerés első folyamatábráját (*filter theory*).

A fejezet éppúgy nem nélkülözheti a visszatérést a filozófiai örökséghez és a kanti gondolatokhoz, mint Helmholtz, Fechner, Donders és Brentano munkásságának ismertetését. Wundt munkája megérdemelten kiemelt helyet kapott, majd Ebbinghaus újszerű módszertanának és statisztikai analíziseinek összegzését követően a pszichológia 20. század első felében kibontakozó új irányzatainak számbavételére került sor.

Korántsem meglepő, hogy a behaviorista mozgalom és a Gestalt pszichológia, illetve e két irányzat neves képviselői kiemelt figyelmet kaptak. A konstruktivizmus atyjának tekintett Jean Piaget munkásságát a szerző igen nagyra értékelte. A konstruktivizmus tanuláselmélete

és a Gestalt pszichológia eredményei végül kétségbe vontak mindent, amit a behaviorizmus képviselt. Az 1960-as évekhez érkezve az információ-feldolgozás folyamata, a vizuális percepció és a memória került fel a kognitivisták napirendjére, a kognitív pszichológia azóta is töretlen dominanciáját biztosítva.

Mesterséges intelligencia

A 20. század derekán a percepció-kutatás területén két új irány kibontakozása, majd erősödése volt megfigyelhető. Az idegtudomány területén végzett kutatások bizonyos idegsejtek érzékenységét, a mesterséges intelligencia kutatások pedig a vizuális percepció folyamatát szándékoztak feltárni. Az utóbbi cél elérhetőnek tűnt a komputer megjelenésével.

A mesterséges intelligencia és a kognitív tudomány együttműködésének szükségessége ma már magyarázatra sem szorul. A gyakorlat azt mutatja, hogy a kognitív tudomány területén elért eredmények segítik a mesterséges intelligencia kutatóit a fejlesztésben, illetve a mesterséges intelligencia kutatói által kifejlesztett komputer modellek segítik a kognitív tudományt az előrelépésben. Azonban az 1950-es években nagy szükség volt az újító szellemiségű tudósok összefogására a mesterséges intelligencia kutatások fellendítése érdekében. A matematika (McCarthy, Minsky, Simon, Newell), a nyelvészet (Chomsky), a pszichológia (Piaget, Miller), a filozófia és az antropológia (Lévi-Strauss, Geertz) területén új lendülettel indult meg a kommunikáció. A különböző tudományterületek eltérő szellemisége az ötletek, hipotézisek, elméletek sokszínű egyvelegét hozta, ami aztán tudományos viták sorát eredményezte.

Aki a robottechnikáról, a *Big Data* kutatásokról (bár az 1980-as években még csak adatbányászatról vagy adatbázis építésről lehetett hallani; a *Big Data* kifejezést először 2001-ben használták) vagy a programírásról szeretne többet megtudni, illetve e területek történeti áttekintését keresi, csalódnia fog, mert Gardner kifejezetten kerüli ezeket a területeket. Azonban a mesterséges intelligencia eredetét, az álom történetét megismerheti az olvasó. A Julian Offray de Mettrie, Vaucanson, majd a 19. század angol matematikusai, Babbage és Boole megfigyeléseit összefoglaló gondolatsort a 20. század első felében elért eredmények értékelése követi (Whitehead, Russell, Shannon, Neumann).

A mesterséges intelligencia kutatások a kezdetekben arra a feltételezésre építkeztek, hogy a megismerés folyamata a tudás strukturált rendszerére támaszkodik, a tudáselemek ebben a strukturált rendszerben kerülnek tárolásra és a reprezentáció „igény” szerint alakul. Azonban ez a feltételezés pontos leírást követelt a tanulás minden aspektusáról és az intelligencia minden meghatározó összetevőjéről, alapvetően befolyásolva a mesterséges intelligencia kutatások irányát. A feladatmegoldás során szükséges kompetenciák modellezése mit sem ér elegendő mennyiségű, konkrét, a komputer nyelvén kifejezhető tudás nélkül. Ahhoz, hogy egy átlagos felnőtt tudását modellezni lehessen, óriási memória-kapacitásra van szükség. Amellett, hogy egy mesterséges intelligencia program a tudáselemek, az adatok millióit raktározza, a személyes, intuitív tudás – Polanyi (1962) szóhasználatával a „tacit” tudás – explicitté tétele is szükséges, ami rendkívül komplex feladat, ha egyáltalán megoldható, arról nem is beszélve, hogy az emberi problémamegoldás nem mindig logikus.

A Turing-gép messze nem volt tökéletes vagy elegendő, de elengedhetetlen volt a forradalmi változásokhoz az 1950-60-as években, éppen úgy, mint Simon és Newell (1972) munkája. Az ő figyelmük a fejlett nyelv, a tárhely vagyis a memória és egy olyan problémamegoldó stratégia kialakítására irányult, mely az emberi gondolkodás legjobb szimulációját eredményezheti. A fejezet további része a programozás történetének mérföldköveiként számon tartott események számbavétele, kiemelve Weizenbaum és Colby tudományos vitáját, a kódolás gyakorlati kérdéseit.

Az 1970-es évekre kialakult kritikai aspektusok (Dreyfus 1972), a fordulatot hozó 1980-as évek eseményei és Searle (1980) argumentációja ellenére a filozófia általi támogatottság mértéke nőtt. Számos etikai kérdés fogalmazódott meg, még a kognitivisták is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a mesterséges intelligencia kutatások nélkülözték a tudományos elméletalkotás hagyományos feltételeit. A tudományág a felnőtté válás folyamatát élte, próbálgatta erejét és határait. Az alkalmazott módszertan kétségtelenül ellentmondásos elemeket hordozott magában. Az emberi viselkedés és a komputer működése közötti hasonlóság már biztosan igazolható volt, annak ellenére, hogy néhány komputer modell alkalmatlannak bizonyult az emberi kognitív folyamatok szimulálására, alátámasztva a Gardner által is érintett komputációs paradoxont.

Nyelvtudomány

A nyelvtudomány és a kognitív tudomány kapcsolata, a két tudományág közötti együttműködés lehetősége sokak számára távoli, utópisztikus ötletnek tűnhetett az 1970-es években. Gardner az ellentétes nézetek kibékítése helyett inkább teljes nyíltsággal a modern nyelvészet, Chomsky mentalizmusa, illetve a logika és a matematika eszköztárának lingvisztikai alkalmazása mellett foglalt állást.

A nyelv értelmezhető elvont rendszerként, mely önmagában, izoláltan vizsgálható. Ehhez az értelmezéshez és kutatási irányhoz a kognitív tudomány és a társadalomtudományok együttműködésére nincs szükség. Azonban a nyelv tekinthető az interperszonális kapcsolatok rendszere egyik meghatározó elemének is, ebben az esetben lehetetlen a nyelvtudomány kategorikus leválasztása a társadalomtudomány egyéb területeiről – hangsúlyozza Gardner. „A modern nyelvészet története nem más, mint Chomsky elméletei és az azokra adott sokszínű válaszok összessége.” (Gardner 1985: 185) E pozitív attitűd jegyében túlnyomó részben Chomsky *Syntactic Structures* (1957) címmel megjelent könyvét vizsgálta a szerző, így a szintaktikai elemzést és a generatív transzformációs nyelvtan elméleti alapjait. Természetesen sor került Skinner *Verbal Behavior* (1957) című könyvéről írt elhíresült kritikára és a visszatekintés a klasszikus filozófiai alapokra sem maradhatott el.

Chomsky elmélete kapcsán ismét felmerült a komputációs paradoxon gondolata, de ez nem változtatott a nyelvészetet megújító tudós szerepéről kialakított pozitív képen. „Piaget, Simon és Newell munkái talán szélesebb körben kaptak elismerést, de a kognitív tudomány kereteit senki olyan pontossággal és elkötelezett meggyőződéssel nem határozta meg, mint Chomsky.” (Gardner 1985: 222)

Antropológia

Gardner könyvében a kognitív tudomány és az antropológia együttműködésének történeti áttekintését nyújtó fejezet két, a tudományos diskurzus alakulását döntően meghatározó témával indul: az egyik a módszertan, a másik az egzotikus népek szokásai, gondolkodása. Az antropológia történetének első évtizedeit messzemenően meghatározta a módszertan által biztosítható hitelesség és megbízhatóság növelésére irányuló szándék. Átvette egyéb tudományágak, különösen a pszichológia eszköztárát és állandósította a klasszikus etnográfia módszereinek használatát.

Az antropológia és a lingvisztika különleges kapcsolatának felderítése során Gardner könyvének olvasója megismerheti Wundt kortársának, az antropológia diszciplináris alapjait megteremtő Tylornak a forradalmi meglátásait, a brit kutatók fordulatot hozó munkáját (kulturális eltérések kritikus vizsgálata) és az antropológia amerikai ágát kibontakoztató Boas hipotézisét, mely a nyelv és a gondolkodás kauzális viszonya tekintetében képviselt új álláspontot. A perceptuális kapacitásra, a vizuális percepcióra, a viselkedés kulturális eltéréseire vonatkozó kutatások áttekintése, illetve a funkcionalista alapokra helyezkedő Malinowszki és

a kulturális relativizmus úttörője, Herskovits tudományos álláspontjának összegzése következik, majd az antropológia irányát alapjaiban meghatározó két tudós, Geertz és Lévi-Strauss tudományos vitájának ismertetésére is sor kerül. Lévi-Strauss, a strukturális antropológia, a strukturális mítosz-kutatás atyja irányította a figyelmet a mentális reprezentációnak, az emberi megismerés folyamatának a feltárása felé és – az emberi gondolkodás egy mechanisztikusabb megközelítését javasolva – háttérbe szorította az affektív hatások, a motiváció és az érzelmek szerepét. „Minden civilizáció hajlamos túlértékelni gondolkodása objektivitásának mértékét és ez a tendencia soha nem halványul el. Amikor azzal a hibás feltételezéssel élünk, hogy a vadember cselekedeteit kizárólag organikus, elsődleges vagy éppen gazdasági szükségletei irányítják, elfeledjük, hogy ő is hasonlóan gondolkodik rólunk, és a benne kialakult tudás iránti vágy az ő számára sokkal kiegyensúlyozottabb állapotnak tűnik, mint a miénk.” (Lévi-Strauss 1962: 2)

Geertz kritikája a kulturális, társadalmi és környezeti hatásokra helyezte a hangsúlyt, megkérdőjelezve a kognitív tudomány és az antropológia együttműködésének lehetőségeit és szükségességét. A folyamatos vita ellenére Gardner arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kauzális viszonyok felismerésére irányuló törekvések elmélyíthetik a kognitív tudomány, különösen a kognitív pszichológia és az antropológia kapcsolatát.

Idegtudomány

Az információáramlás mintázata mindig központi szerepet játszott az idegtudomány történetében. A konnekcionizmus és a neurofiziológia területén elért eredmények adtak új lendületet és irányt a mesterséges intelligencia kutatásoknak. Az idegtudomány és a mesterséges intelligencia elválaszthatatlanokká váltak, az orvosbiológia kutatási eredményeire támaszkodva, hol kézen fogva, hol egymásnak ugorva, haladnak a tudományos fejlődés útján.

A fejezet bevezető gondolata Karl Lashley munkásságát dicséri. Lashley elkötelezettsége, és az elvégzett tucatnyi laboratóriumi kísérlet hozta meg az áttörést, kihívások elé állítva a tudósokat. Jó néhány évtizeddel az idegtudomány megszületése előtt, mikor az uralkodó tudományos nézet a szinapszis funkció semmilyen közvetlen bizonyítékát nem látta, és azt sem tekintette bizonyítottnak, hogy a szinapszis rezisztencia eltérő lenne, vagy az eltérés ingerület-haladásból fakadna, Lashley (1930) következetes munkával belekezdett a neurológia és a pszichológia kapcsolatának vizsgálatába. A Gestalt pszichológia és a behaviorista irányzat közötti arany középutat választva fáradhatatlanul kutatta az emléknymok (engramok) keletkezésének folyamatát, nem kevés munkát adva a redukcionista nézeteket valló kutatóknak. Az idegrendszer-kutatás során alkalmazott kauzális manipulációs technikák Lashley által alkalmazott módjai lehetővé tették az idegrendszeri folyamatok feltárását, vagy legalábbis annak kísérletét. A fejezetben bemutatásra kerül az ekvipotenciális felületek koncepciója és az idegrendszeri plaszticitás hipotézise, majd kisebb kitérő következik, mely visszavezet a karteziánus gondolatokhoz, felvetve a test és az elme egységének kérdését. Ezt követően a lokalizáció korai képviselői (Paul Pierre Broca, Gustav Theodor Fritsch és Eduard Hitzig az 1860-70-es években) és a lokalizációval szembeni szkeptikus álláspontra helyezkedők (Pierre Marie a XX. század elején) vitáját elemezve jut el a szerző a holisztikus megközelítés térnyeréséhez.

A lokalizáció elkötelezettjei és a holisztikus álláspontra helyezkedők között kiélesedett vita gyakorlatilag két oldalról közelítette meg ugyanazt a problémát, fogalmazta meg álláspontját Hebb *The Organization of Behavior* című könyvében (1949). A pszichológia problémája, hogy a gondolkodás folyamata, bár nem teljesen a környezeti stimuláció által kontrollált, mégis azzal együttműködve történik, a fiziológia problémája pedig az ingerületátvitel (szenzoros, motoros) folyamata. Ezekkel az átvezető gondolatokkal jut el Gardner az idegtudomány területén az 1950-es években elért eredmények ismertetéséhez (Hubel, Wiesel) és az azt követő két évtized tudományos munkáinak áttekintéséhez (Lettvin, Mountcastle, Gross, Rocha-Miranda, Bender).

Az idegtudomány területén a 20. század egyik szenzációját a Sperry által dokumentált kutatások eredményei hozták. Sperry *split brain* (osztott agy) kísérletei arra engedtek következtetni, hogy az idegrendszeri plaszticitás alátámasztást nyerhet, azonban a hosszú távú hatások nem tisztázottak. Ezt követően Kandel tudományos munkája kerül bemutatásra, aki a tanulás folyamatára összpontosító kísérleteivel járult hozzá a kognitív folyamatok idegi alapjainak megismeréséhez és adott új lendületet a redukcionizmus híveinek.

Az idegtudomány kutatói kicsit kilógnak a kognitív tudományok sorából – zárta a fejezetet Gardner –, hiszen a fizika és a biológia területén kutatók mindig magabiztosabb attitűddel és határozottabb állásponttal képviseltetik magukat, míg a pszichológia vagy az antropológia tudományos közössége visszafogottabb stílusban, kevesebb eredménnyel lép színtérre. Álláspontja szerint nem lehet az agy működéséről adekvát elméletet hirdetni a kognitív folyamatok és a mentális képességek pszichológiai tényezői, illetve az agyi funkciók és a komputáció közötti viszony egyértelmű azonosítása nélkül.

A világról alkotott kép

Gardner a kognitív tudomány integrált megközelítését kezdeményezi, amelynek négy pillére: a percepció, az agyi képalkotás/képi információk, a kategorizáció és a racionalitás.

A percepció kutatás történeti összefoglalójának fő vonala David Marr munkásságának bemutatása. A Marr (1982) által kidolgozott három szintű modell logikai felépítését követve kerül sor a mesterséges intelligencia kutatások percepcióra, mint folyamatra koncentráló eredményei és a nyomukban kialakult tudományos viták ismertetésére. A Marr elméletével szemben erős kritikai álláspontot képviselő Gibson ökológiai szemlélete, illetve az affordancia és hatékonyság koncepciója éppúgy része e fejezetnek, mint a társadalomtudósok Gibsonnal szembeni fellépése a tudás már meglévő elemei, a hitek, a szimbolikus reprezentáció, a szándék és a cél fontosságának hangsúlyozása jegyében. Teret kap a „semleges információ” és a párhuzamos feldolgozó rendszerek kognitív tudomány területén való felhasználhatósága iránti szkeptizmus, illetve az alternatív hipotézis, mely az emberi megismerés mentális sémáira vonatkozó elképzelések tágítását vagyis egy sokkal pragmatikusabb hozzáállást hirdet, nyitottan azon feltételezés felé, hogy az emberi agy több, eltérő komputer ötvöze és csak némi hasonlóságot mutat az eddig megismert komputer modellekhez.

A kutatások egy másik iránya a megismerés során végzett kategorizálás, osztályozás felé fordult. A klasszikus nézet szerint a kategorizálás a megismerés során abszolút elkerülhetetlen, a kialakított osztályok meghatározó attribútumokkal rendelkeznek és a szándék, az attribútumok köre határozza meg az adott osztály kiterjedését. Az 1970-es években az ezen a területen folyó vitát két szemlélet összeütközése jellemezte. Egyes álláspontok szerint a megismerés folyamata során alkalmazott osztályozás valamely belső reprezentáció leképeződése, egy nagyon stabil szimbolikus rendszer, melyet logikai műveletek befolyásolnak. Más nézetek pedig valószínűségeen alapuló, kontextusfüggő, korrelációs hatásoktól, a percepció és az emlékezés minőségétől befolyásolt folyamatról szóltak.

A döntéshozatal racionalitását vizsgáló kutatások új lendületet kaptak az 1960-70-es években. E folyamat kiemelkedő alakjai közé tartozott Amos Tversky és Daniel Kahneman. A döntés racionalitását cáfoló nézetek képviselői azóta is állandóan megújuló lelkesedéssel és tudományos alapossággal tartják előtérben az affektív hatások, a valószínűség és a kulturális elemek szerepét. Gardner komputációs paradoxonja ismét igazolódni látszott, hiszen a kognitív tudomány tiszta rendszerekre építő képviselői számára az abszolút modellt a logikán alapuló komputer képviselte, amely a racionalis döntés modellálásában nem enged teret a valós gondolkodási folyamatokban szerepet játszó szubjektív elemeknek.

Gardner történeti áttekintését követően: új irányok, új elgondolások

Gardner könyvének megjelenése óta a kognitív tudomány sok vonatkozásban jelentősen átalakult és új eredményekkel gazdagodott. A változások közül néhány fontosabbat igyekszünk az alábbiakban röviden ismertetni.

Elsőként arra mutathatunk rá, hogy a Gardner által használt „kognitív forradalom” fogalom új köntöst kapott. Andrew Brook a Pléh Csaba által szerkesztett *New Perspectives on the History of Cognitive Science* (2013) című könyvben olvasható tanulmányában arra az álláspontra helyezkedik, hogy a forradalmi folyamat megindult ugyan, Gardner meglátása helyes volt, azonban tulajdonképpen második forradalomnak tekinthető, hiszen az első kiobbantása Decartes nevéhez fűződött. Gardner a filozófiai alapok áttekintését fontosnak tartotta, de a kognitív tudományt egy fiatal tudománynak tekintette. Az elmúlt évtizedben megjelent áttekintő munkák viszont, többek között Brook és Boden munkái is a kognitív tudomány őstörténetéről írnak, az elmekutatás történetét periódusokra osztják és ezzel időben szélesítik a tudománytörténeti palettát. Ha a fókusz kizárólag a névhasználatra, a kognitív tudomány kifejezés széleskörű elterjedésére, illetve a módszertan dinamikus változására kerül, akkor a tudományág valóban fiatalnak tekinthető. Ha azonban a történeti áttekintés fókusza az elmekutatás, a filozófiai eredet, akkor indokolt a kognitív tudomány őstörténetéről beszélni.

Gardner álláspontja szerint a filozófia kivételes szerepet játszott a kognitív tudomány alakulásában. Hasonló nézetet vall Paul Thagard (2009, 2012), akinek ez irányú munkái jóval Gardner könyvének első megjelenését követően kerültek publikálásra. Thagard az interdiszciplináris szemlélet értékét hangsúlyozza, ami nem csupán a kapcsolódó tudományágak területén végzett kutatásokra vonatkozóan adhat keretet a leíró feladatok ellátásához, hanem a tudományágakat átfogó normák kidolgozására is lehetőséget biztosíthat a jobb működés érdekében. A kognitivisták tudósok egy része ezzel nem ért egyet, különösen a filozófia hozzájárulását vitatják. Thagard így jellemzi a helyzetet: „Egy jól ismert kognitivisták leírása szerint a filozófia olyan szerepet lát el a kognitív tudományok területén, mint a felfűzött üres konzervdobozok a mennyasszonyi kocsin után kötve. Egy hasonlóan negatív analógia szerint – egy pszichológus által megfogalmazva – a filozófia és a kognitív tudományok kapcsolata olyan, mint az alkohol és a szex kapcsolata, amit én úgy értelmezek [...] az alkohol a vágyat felkelti, viszont a teljesítményt tönkreteszi.” (Thagard 2009: 237) Az itt hivatkozott ironikus észrevételek ellenére a kognitivisták jelentős része nagyra becsüli az őstörténet filozófusait és a kortárs filozófusok munkáit.

A filozófia hatása mellett a kognitív pszichológia erősödése is jól felismerhető, amit egyértelműen jelez a javasolt kutatási területek és a publikálásra szánt tanulmányok számának erőteljes növekedése. (Gentner 2010) A kognitív pszichológusok hittek az elme strukturális szerveztségében és egy központi mechanizmusban, mely a percepció és a cselekvés integrációját eredményezi. Azonban arról, hogy milyen centrális erők hatására és hogyan alakulnak ezek a mechanizmusok, keveset tudtak. A klasszikus elmekutatás kiindulópontja szerint az elme a logika központi motorja és a szimbolikus reprezentáció adatbázisa néhány perifériás szenzoros funkcióval. Eszerint az emberi test az információ-bevitel, az „input” helye, a kogníció központilag irányított, a problémamegoldás logikai következtetés eredménye és az emlékezet nem más, mint az adatbázisban elraktározott szimbolikus reprezentáció előhívása. (Clark 1997) Ez a funkcionális megközelítés az elmeműködés megismerését az agyi folyamatok feltárásán és az agyi funkciók tiszta elkülönítésén keresztül látta megvalósíthatónak. Daniel Dennett erre a rendszerelméleti megközelítésre reagálva fogalmazta meg a tudatos és a tudattalan folyamatok kapcsolatának modellezését szolgáló javaslatát: „Az elme és a tudatosság viszonyáról alkotott alapvető gondolat, hogy a tudat mindig nézőpontot képvisel. A tudatos elme a rendelkezésre álló információk egy részét befogadja és feldolgozza, mint egy jó megfigyelő. Általában egy megfigyelő az univerzum egy adott időbeli és térbeli pontján

helyezkedik el... [azonban] az univerzum eltérő pontjain a dolgok másként látszanak [...] Mi történik akkor, ha a megfigyelőre fókuszálunk és megpróbáljuk a megfigyelő fejében kialakult nézőpontot pontosabban meghatározni? Az alapfeltételezésünk [mely a fentiekben olyan jól működött] kezd széthullani. Ugyanis nincs az agynak egy meghatározott pontja, ahova minden információ befut, és ez a tény néhány korántsem egyértelmű és logikát nélkülöző következménnyel bírhat.” (Dennett 1991: 102) Dennett a dilemmát leginkább abban látta, hogy ha a karteziánus dualizmus nézeteit reménytelenül helytelennek címkézik és „a tobozmirigy, mint központi irányító egység” gondolatát elvetik, a probléma még mindig nem lesz megoldva. Modern kontextusba helyezve a tobozmirigy se nem a lélekkel kapcsolatot tartó „faxgép”, se nem az agy működésének „ovális irodája”. Az agy maga a „főhadiszállás”, vagyis az agyban nincs megfigyelő, aki a tudatos tapasztalást koordinálja. (Dennett 1991)

Az 1990-es évekre a kognitív tudomány képviselői minden kétséget kizáróan felismerték a kapcsolódó tudományágakkal való együttműködésben rejlő lehetőséget, de az elme–agy–test hármasság viszonyára és működésére vonatkozó elméleti viták továbbra sem szűntek meg. Így az antropológia szerepe Gardner optimista prognózisa ellenére sem lett egyértelmű, hiszen a kognitív tudomány által kezdeményezett új kutatási irányok és az antropológusok körében megerősödő szándék a Taylor-i alapokhoz való visszatérésre nem az együttműködés felé terelte a két tudományterületet, hanem még az antropológián belül is elválásokhoz vezetett. (Bender – Hutchins – Medin 2010) Az utóbbi években az együttműködés fokozására irányuló szándék látszik erősödni, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy a pszichológusok a kontextusbeli elemek szerepének fontosságát hangsúlyozzák, az antropológusok pedig töreksenek a szituáció és a kontextus, illetve egyéb releváns analitikus elemek összekapcsolására. (Hutchins 1995) Az újabb együttműködések eredménye a „disztributív kogníció” elmélet (Norman 1993, Saloman 1993, Hutchins 1995), amelynek alapegysége az addigi gyakorlattól eltérően már nem az egyén, hanem a csoport, és amely a kognitív folyamatok és a szociokulturális hatások rendszerszerű vizsgálatának egy sajátos formáját kínálja: a kognitív tudomány, a kognitív antropológia, a pszichológia és a szociálpszichológia ötvözését. Hutchins álláspontja, hogy a terepen, valós viszonyok között végzett vizsgálatok idővel szükségszerűen megváltoztatják a kogníció természetéről alkotott nézeteket. A csoportfeladatok teljesítése alternatíváinak, a mindennapi életben előforduló helyzetek kezelése csoportos módjainak a vizsgálata járulhat hozzá az általános elképzelések pontosításához, hiszen a kognitív tudomány képviselői nem hagyhatják figyelmen kívül, hogy az emberi gondolkodás egy része soha nem lesz modellezhető, bár a nem modellálható folyamatok valószínűségi, jól megfigyelhető viselkedést generálnak. (Hutchins 1995) A mindennapok gyakorlata és a közösség által konstruált kultúra hozza létre azt a formális keretek között működő rendszert, mely a kognitív folyamatok kontextusa. A disztributív kogníció elmélet három alapvető kérdésre keresi a választ: hogyan történik az elmefolyamatok implementációja a csoportok esetében? miben különböznek a kollektív kognitív folyamatok az egyén elmeműködésétől? milyen hatás éri az egyén elmeműködését csoportos feladatok során? (Hollan 2000: 177)

Az idegtudomány történeti áttekintéséhez szolgál fontos hozzájárulásként Margaret Boden *Mind as Machine: A History of Cognitive Science* című könyve (2006). A neurofiziológia és a mesterséges intelligencia ötvözése nem volt könnyű feladat, emlékszik vissza Boden. A neurofiziológia túl zavaros volt a tiszta matematikára támaszkodó mesterséges intelligencia kutatóknak, mert nem lehetett minden jelenséget a matematika nyelvén leírni. A neuront nem lehet egyetlen logikai elemként értelmezni, mert számtalan „outputtal” rendelkezik, vagyis a modellezést mindig a tudás változására, bővülésére tekintettel kell végezni. Az 1980-as évek második felére az idegkutatók jelentős része kötelezte el magát a hipotézis mellett, mely szerint a neuron kapacitása jelentős részét az információ-továbbítás és -kezelés köti le. Forradalmi útjára indult a funkcionális mágneses rezonancia vizsgálat (fMRI), amely az 1990-es években élte aranykorát. A funkcionális agyi képalkotás lehetővé tette a korrelációs kapcsot-

latok felismerését, az idegrendszeri aktivitás alakulásának nyomon követését, azonban a kauzális viszonyok alakulása és a korrelációs módszerek alkalmazási lehetőségei tekintetében az eltérő álláspontok erősen megosztották a tudományos közösséget. A lokalizáció híveit a „naiv lokalizáció”, a redukcionista nézetek képviselőit a felületesség csapdája fenyegette. (Shimamura 2010)

A kognitív tudomány és a mesterséges intelligencia kutatások fókuszában manapság már nem a programozás nyelve vagy a problémamegoldás folyamata, hanem inkább az emberi intelligencia problémaköre áll. A legnagyobb kihívás azt megfejteni, hogy a viszonylag egyszerű atomok és molekulák kombinációja hogyan eredményez intelligens viselkedést, az információ minősítése, a relevancia és az integráció hogyan módosul. (Cassimatis 2012) A normatív sztenderdeken alapuló algoritmusok vagy a szabályszerűség még korántsem jelent intelligens viselkedést. Az emberi intelligencia egyebek között a percepció, az értelmezés, a következtetések és az idő perspektívák mindennapi sikeres alkalmazásában nyilvánul meg. Ezek azok a területek, ahol a gépek még mindig lemaradnak az emberi intelligencia mögött az immár 60 éve folyó kemény munka ellenére. (McClelland 2010)

A kutatások egy másik iránya, a döntéshozatal racionalitását vizsgáló kutatások is új lendületet kaptak az idegtudomány és a mesterséges intelligencia eredményei és vitája által stimulálva. Kahneman, ötvözve Gardner, Cassimatis és McClelland kritikai észrevételeit, az emberi elmét egy kivételesen jól működő komputerhez hasonlítja, amely „ugyan nem oly gyors, mint az a legjobb hardverek által biztosított gépek esetén megszokott, viszont képes a világról olyan strukturált reprezentációt alkotni, amely bármikor és bárhol előhívható, és teszi mindezt a rendelkezésre álló asszociatív kapcsolódódási pontok segítségével, melyek a gondolatok, ötletek terjedelmes rendszerében helyezkednek el. Az így alkotott, sajátos elemeket tartalmazó egyéni világ, amelyben lenyomatot képez az ellentétpárok mintázata, keretet ad az ember egyedi 'normális' kategóriáinak megalkotásához.” (Kahneman 2011: 71) A döntés racionalitását cáfoló nézetek képviselői változatlanul megújuló lelkesedéssel és tudományos alaposággal vizsgálják az affektív hatások, a valószínűség és a kulturális elemek kognícióban betöltött szerepét, a hitek és vágyak rendszerét, a situációs hatásokat, a kontextust és a dinamikát, illetve a szándékot.

Az 1960-70-es évek klasszikus kognitív tudományát és a mai kognitív tudományt összehasonlítva egy kritikus elem szerepe és jelentősége szembevető változáson ment át: a reprezentáció értelmezése. (Pléh – Gurova 2013) A klasszikus komputáció-fókuszú mesterséges intelligencia kutatás szerint a kognitív folyamat algoritmikus információ-feldolgozás vagyis komputáción alapuló szimbolikus reprezentáció. (Kästner – Walter 2013) A konnekcionista szemlélet ugyanezt a folyamatot sűrű, szoros kötésű rendszerben képzele el, ahol az információ neurális hálózatokban és között terjed, a tanulás folyamata pedig nem más, mint a neurális hálózatok elégséges facilitációja, a hálózat kialakított útjainak megfelelő szintű stimulálása. (Boden 2006, Kästner – Walter 2013) A konnekcionista és a klasszikus elmélet közötti különbség kizárólag a belső reprezentáció természetére vonatkozik, nem annak létezését vonja kétségbe, hangsúlyozta Andy Clark. „A klasszikusok abban hisznek, hogy létezik egy vaskosabb szimbolikus elemekből álló 'belső gazdaság', egy mentális tartalom, mely olvasható, másolható, mozgatható jelcsoportok összességének tekinthető. A konnekcionisták pedig sokkal inkább implicit formában képzele el a reprezentációt, egy olyan rendszerként, mely felváltja ezeket a jól kezelhető, vaskos szimbolikus elemeket és helyettesíti őket numerikus vektorokkal és a mintázatok felismerését és transzformálását szolgáló műveletekkel.” (Clark 1997: 128)

A hálózatok tudománya (*network science*) jóvoltából a szociokulturális környezet és az „élő” hálózatok iránti érdeklődés tovább erősödik. A hálózatvizsgálatok a komputer–elme metafora helyett az internet–elme metafora alkalmazását javasolják és a redukcionista nézettel

végleg szakítva, a hálózat információ-feldolgozó tulajdonságainak elemzésére, az emberi megismerés folyamatával való megegyezések keresésére és a problémamegoldás eseteinek hálózat-szemléletű modellezésére koncentrálnak.

A kognitív tudomány nagy előre lépése, hogy a szituációs hatás és a beágyazottság kiemelt szerepet kapott; az elmében lezajló folyamatok elszigetelt kezelése már a múlté. A kultúraelemek a motiváció, az elkötelezettség alapjai, melyeknek az interperszonális kapcsolatok sokasága és a társadalmi intézményrendszer ad keretet. A folyamatban a negatív visszacsatolás kritikus elem lehet, a kontroll biztos forrása, vallják a hálózatelmélet képviselői. Az egyén nem csak a másik attitűdjét veszi át, de saját attitűdje is változtat másokat, a csoport attitűdjét. Egyszerre alakul, bővül és változik a csoport tagjainak egyéni és a csoportnak a kollektív tudása. A stabilitásra törekvő, önrendező dinamikus rendszerek ezt a természetes önszabályzó képességet kihasználva válhatnak képessé a legmagasabb szintű kognitív folyamatokra. A dinamikus rendszer hipotézis (fejlődés önrendező, alapszabályokat követő folyamatok által) a szituációs és környezeti hatások rendszerében vizsgálja az elme, az agy és a viselkedés kapcsolatát, perifériára szorítva a reprezentáció és a komputáció kérdéseit. Azonban – mint Jose Bermúdez (2010) rámutat – a kognitivisták nehezen fogadják fel ezt a „kogníció reprezentáció és komputáció nélkül” gondolatot.

Mitchel Resnick (1994) arra hívja fel a figyelmet, hogy a mesterséges intelligencia kutatások egyik legnagyobb hibaforrása a központosított gondolkodás. A természetben előforduló, különösebb technológiai felkészültséget nem igénylő mintázatok és struktúrák megfigyelése általában arra a hamis következtetésre ösztönöz, hogy mindig valamilyen központi erő diktál, pedig az esetek többségében nem így van. Resnick szerint a komplex rendszerek hatékony önrendezésre képesek, a rendszer elemeinek viselkedését néhány alapszabály és a közvetlen elemekkel fennálló kapcsolatuk határozza meg. A kontroll szükségességét feltételező tévhitből fakadó probléma, hogy az ember még a kreatív és innovatív alkotás során is központi irányítást akar kialakítani ott is, ahol erre nincs szükség.

A mesterséges intelligencia kutatások irányváltása, a nyelv és a reprezentáció konnekcionista szemléletének terjedése, a disztributív kogníció elméletének megjelenése és más változások a kognitív tudomány olyan új fejleményei, amelyeket Gardner harminc évvel ezelőtt nem láthatott előre. Mindezzel együtt a fentiekben áttekintett könyve továbbra is a kognitív tudomány első három évtizedét összefoglaló tudományos iránytűnek tekinthető, amit jól mutat, hogy a kognitív tudomány területén az elmúlt évtizedben megjelent publikációk jelentős része (Shimamura 2010, Bender 2010, Thagard 2010 és mások) elmaradhatatlanul idézi Gardner gondolatait.

Irodalom

- Barabási, Albert-László – Abert, Réka (1999) Emergence of Scaling in Random Networks. *Science* 286–509. <http://arxiv.org/pdf/cond-mat/9910332.pdf> Letöltés ideje: 2016 június 1. <http://dx.doi.org/10.1126/science.286.5439.509>
- Bateson, Gregory (1987) *Steps to An Ecology of Mind*. Jason Aronson, London. <http://www.edtechpost.ca/readings/Gregory%20Bateson%20%20Ecology%20of%20Mind.pdf> Letöltés ideje: 2015 február 6.
- Bender, Andrea – Hutchins, Edwin – Medin, Douglas (2010) Anthropology in Cognitive Science. *Topics in Cognitive Science* 2. 374–385. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1756-8765.2010.01082.x/pdf> Letöltés ideje: 2015. November 22.
- Bermúdez, Jose Luis (2010) *Cognitive Science: An Introduction to the Science of the Mind*. Cambridge University Press. Cambridge. <http://bookzz.org/s/?q=berm%C3%BAdas+cognitive+science%3A+an+introduction++&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 június 23. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511781322>
- Boden, Margaret (2006) *Mind as Machine: A History of Cognitive Science*. Vols. I and II. Oxford University Press, Oxford. <http://bookzz.org/s/?q=boden+mind+as+machine+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 július 4.
- Brook, A. (ed.) (2007) *The Prehistory of Cognitive Science*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Broadbent, Donald Eric (1958) *Perception and Communication*. Pergamon, Oxford. <http://bookzz.org/s/?q=broadbent+preception+and+communication&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2015 december 10. <http://dx.doi.org/10.1037/10037-000>
- Brook, Andrew (2007) *The Prehistory of Cognitive Science*. Palgrave Macmillan, London.
- Brook, Andrew – Stainton, Robert J. (2001) *Knowledge and Mind*. MIT Press, Cambridge, Mass. <http://bookzz.org/s/?q=brook+knowledge+and+mind+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 június 8.
- Bruner, Jerome Seymour (1956) *A Study of Thinking*. Transaction, London.
- Cassimatis, Nicholas L. (2012) *Artificial Intelligence and Cognitive Modelling Have the Same Problem. Theoretical Foundation of Artificial General Intelligence*. Springer. http://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9789491216619-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1344857-p174313481 Letöltés ideje: 2016 május 10.
- Chomsky, Noam (1957) *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague. <http://bookzz.org/s/?q=chomsky+syntactic+structures+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 22.
- Clark, Andy (1997) *Being There: Putting Brain, Body and World Together Again*. MIT Press. Cambridge, Mass. <http://bookzz.org/s/?q=clark+being+there+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 10.
- Clark, Andy (2001) *Mindware: An Introduction to The Philosophy of Cognitive Science*. Oxford University Press. Oxford. <http://bookzz.org/s/?q=clark+mindware+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 június 15.
- Descartes, René (1642) *Elméledések az első filozófiáról*. Atlantisz, Budapest.

- Dennett, Daniel Clement (1991) *Consciousness Explained*. Back Bay Books, New York. <http://bookzz.org/s/?q=dennett+consciousness+explained+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 10.
- Dreyfus, Hubert L. (1972) *What Computers Can't Do*. Harper and Row, New York. <http://bookzz.org/s/?q=dreyfus+what+computers+cant+do+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 10.
- Dupuy, Jean-Pierre (2009) *The Mechanization of The Mind: on The Origins of Cognitive Science*. MIT Press, Cambridge, Mass. <http://bookzz.org/s/?q=Dupuy+On+the+Origins+of+Cognitive+Science%3A+The+Mechanization+of+the+Mind&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 20.
- Gentner, Dedre (2010) Psychology in Cognitive Science: 1978–2038. *Topics in Cognitive Science*. Vol. 2. 328–344. http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/gentner_2010-topiCS.pdf Letöltés ideje: 2015 november 20.
- Gardner, Howard (1985) *The Mind's New Science, a History of The Cognitive Revolution*. Basic Books, New York.
- Hebb, Donald Olding (1949) *The Organization of Behavior. A Neuropsychological Theory*. Wiley, New York. <http://bookzz.org/s/?q=hebb+the+organization+of+behavior+&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 április 6.
- Heylighen, Francis (2015) *Cognitive Systems: A Cybernetic Perspective on The New Science of the Mind. Lecture Notes*. Vrije University. Brussels. <http://pespmc1.vub.ac.be/papers/cognitivesystems.pdf> Letöltés ideje: 2016 július 10.
- Hollan, James – Hutchins, Edwin – Kirsch, David (2000) Distributed Cognition: Toward a New Foundation for Human-Computer Interaction Research. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*. Vol. 7. 174–196. <http://interactivity.ucsd.edu/articles/dcog.pdf> Letöltés ideje: 2016 március 13. <http://dx.doi.org/10.1145/353485.353487>
- Houdé, Olivier (2004 ed.) *Dictionary of Cognitive Science: Neuroscience, Psychology, Artificial Intelligence, Linguistics, and Philosophy*. Psychology Press, New York. <http://bookzz.org/s/?q=dictionary+of+cognitive+science+Houd%C3%A9&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 július 1.
- Hutchins, Edwin (1995) *Cognition in the Wild*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Jackendoff, Ray (2007) Linguistics in Cognitive Science: The State of The Art. *The Linguistic Review*. Vol. 24. 347–401. <https://ase.tufts.edu/cogstud/jackendoff/papers/LinguisticsinCognitive.pdf> Letöltés ideje: 2015 október 14. <http://dx.doi.org/10.1515/tlr.2007.014>
- Kahneman, Daniel (2011) *Thinking, Fast And Slow*. Penguin Books, London.
- Kästner, Lena – Walter, Sven (2013) Historical Perspectives on The What and Where in Cognition. In: Pléh, Csaba (2013ed.) *New Perspectives on The History of Cognitive Science*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lashley, Karl Spencer (1930) Basic Neural Mechanisms in Behavior. *Psychological Review*. Vol. 37. 1–24. <http://annalsofneurosciences.org/journal/index.php/annal/article/viewArticle/73/935> Letöltés ideje: 2015 november 20.
- Levi-Strauss, Claude (1962) *The Savage Mind. Chapter One. The Science of The Concrete*. University of Chicago Press, Chicago. <http://web.mit.edu/allanmc/www/levistrauss.pdf> Letöltés ideje: 2016 február 10.

- Marr, David (1982) *Vision: a Computational Investigation into The Human Representation and Processing of Visual Information*. MIT Press, Cambridge, Mass. <http://bookzz.org/s/?q=marr+Vision%3A+a+computational+investigation+into+the+human+representation+and+processing+of+visual+information&yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2016 május 2.
- McClelland, James L. (2010) Emergence in Cognitive Science. *Topics in Cognitive Science*. Vol. 2. 751–770. <http://psych.stanford.edu/~jlm/papers/McClelland10TOPiCSEmergence.pdf> Letöltés ideje: 2016 február 11. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1756-8765.2010.01116.x>
- Miller, George A. (1956) The Magical Number Seven, Plus or Minus Two. Some Limits on Our Capacity for Processing Information. *Psychological Review*. Vol. 101. 343–352. <http://www.psych.utoronto.ca/users/peterson/psy430s2001/Miller%20GA%20Magical%20Seven%20Psych%20Review%201955.pdf> Letöltés ideje: 2015 október 4. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-295x.101.2.343>
- Miller, George A. (2003) The Cognitive Revolution: a Historical Perspective. *Trends in Cognitive Science*. Vol. 3. <http://www.cs.princeton.edu/~rit/geo/Miller.pdf> Letöltés ideje: 2015 november 14. [http://dx.doi.org/10.1016/s1364-6613\(03\)00029-9](http://dx.doi.org/10.1016/s1364-6613(03)00029-9)
- Norman, Donald A. (1993) *Things That Make Us Smart: Defending Human Attributes in The Age of the Machine*. Addison-Wesley Longman, New York. <http://bookzz.org/s/?q=Norman%2C+D.+A.+%281993%29+Things+that+make+Us+smart%3A+%26yearFrom=&yearTo=&language=&extension=&t=0> Letöltés ideje: 2015 október 14.
- Pekár, Károly (1902) *A filozófia története*. Athenaeum, Budapest. http://mtdaportal.extra.hu/books/pekar_karoly_a_filozofia_tortenete.pdf Letöltés ideje: 2016 május 20.
- Pléh, Csaba – Gurova, Lilia – Ropolyi, László (2013 eds.). *New Perspectives on the History of Cognitive Science*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh, Csaba – Gurova, Lilia (2013) Existing and Would-be Accounts of The History of Cognitive Science: An Introduction. In: Pléh Csaba – Gurova, Lilia – Ropolyi, László (2013 ed.) *New Perspectives on the History of Cognitive Science*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Polanyi, Michael (1962) *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. Routledge and Kegan Paul, London. <http://www.strongwind.com.hk/pdfs/TuiJian/PersonalKnowledge.pdf> Letöltés ideje: 2015 február 10.
- Reid, Thomas (1764) *An Inquiry Into The Human Mind: on The Principles of Common Sense*. London. <https://archive.org/details/inquiryintohuman00reidiala> Letöltés ideje: 2015 november 20. <http://dx.doi.org/10.1093/oseo/instance.00106376>, <http://dx.doi.org/10.1037/11974-000>
- Resnick, Mitchel (1994) Changing the Centralized Mind. *Technology Review*. 32–40. <https://llk.media.mit.edu/papers/archive/CentralizedMind.html> Letöltés ideje: 2016 július 10.
- Saloman, Gavriel (1993) *Distributed Cognition: Psychological And Educational Considerations*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass. https://web.stanford.edu/~roypeal/RoyPDF%20folder/A67_Pea_93_DI_CUP.pdf Letöltés ideje: 2016 február 14.
- Searle, John R. (1980) Minds, Brains And Programs. *Behavioural And Brain Sciences*. Vol. 3. 417–457. <http://cogprints.org/7150/1/10.1.1.83.5248.pdf> Letöltés ideje: 2015 november 14. <http://dx.doi.org/10.1017/s0140525x00005756>

- Shanon, Claude Elwood (1948) A Mathematical Theory of Communication. *The Bell System Technical Journal*. Vol. 27. 379–423. 623–656. <http://worrydream.com/refs/Shannon%20%20A%20Mathematical%20Theory%20of%20Communication.pdf> Letöltés ideje: 2015 november 14. <http://dx.doi.org/10.1002/j.1538-7305.1948.tb00917.x>
- Shimamura, Arthur P. (2010) Bridging Psychological And Biological Science: The Good, Bad, and Ugly. *Perspectives on Psychological Science*, 772–775. Sage. <http://dx.doi.org/10.1177/1745691610388781>
- Simon, Herbert A. – Newell, Allen (1972) Human Problem Solving: The State of The Theory in 1970. *American Psychologist*, Vol 26. 145–159. [http://www.cog.brown.edu/courses/cg195/pdf_files/fall07/Simon%20and%20Newell%20\(1971\).pdf](http://www.cog.brown.edu/courses/cg195/pdf_files/fall07/Simon%20and%20Newell%20(1971).pdf) Letöltés ideje: 2016 április 6. <http://dx.doi.org/10.1037/h0030806>
- Skinner, Burrhus Frederic (1957) *Verbal behaviour*. Appleton–Century–Crofts., New York. <http://dx.doi.org/10.1037/11256-000>
- Stilling, Neil (1995) *Cognitive Science: an Introduction*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Thagard, Paul (2009) Why Cognitive Science Needs Philosophy and Visa Versa. *Topics in Cognitive Science*. 237–254. <http://cogsci.uwaterloo.ca/Articles/whycogsci.2009.pdf> Letöltés ideje: 2015 november 20. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1756-8765.2009.01016.x>
- Thagard, Paul (2012) *The Cognitive Science of Science: Explanation, Discovery and Conceptual Change*. MIT Press, Cambridge, Mass.

ÚJRA A RENDI HELYZETEKRŐL I. RÉSZ

Privilégium és diszkrimináció

Farkas Zoltán

farkas.zo52@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2016.3.93

Absztrakt

Ebben a tanulmányban a rendi helyzet fogalmával és típusaival foglalkozunk, jelentős mértékben átdolgozva és kiegészítve *A rendi helyzet fogalma és típusai* című, a *Jel-Kép* 2013/3–4. számában megjelent írást. A tanulmány első részében áttekintjük a rendi helyzet fogalmának klasszikus értelmezését, majd meghatározzuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. Rendi helyzetnek nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben egy adott egyén (vagy csoport) által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét. A folyóirat 2017/1. számában megjelenő második részben tipizáljuk a rendi helyzeteket, és megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzetet.

Kulcsszavak

rendi helyzet, társadalmi egyenlőtlenségek, privilégiumok, diszkriminációk, a rendi helyzetek típusai

ABOUT THE ORDER POSITIONS AGAIN – PART I.

Zoltán Farkas

Abstract

This paper deals with the concept and types of order position. It is a significantly reworked and expanded version of a former paper of the author, entitled *The Concept and Types of Order Position*, which was published in the 2013/3–4 issue of this periodical. In the first part of the paper we analyse the classic interpretation of the concept of order position, then we define the concept of order position in our approach. Order position is the existing institutional position of an individual (or a group) compared to the institutional position that could have been occupied by this individual (or group) in the general institutional norm system assumed on the basis of the expressed values. In the second part of the paper to be published in the 2017/1 issue, we typify order positions by distinguishing privileged, normative and degraded order positions.

Keywords

order position, social inequalities, privileges, discrimination, types of order positions

ÚJRA A RENDI HELYZETEKRŐL – I.RÉSZ

Privilégium és diszkrimináció

Farkas Zoltán

Bevezetés

Ebben a tanulmányban tárgyalt, a rendi helyzetekre vonatkozó elméleti felfogás szakmai pályafutásom elején (az 1980-as években), empirikus szervezetszociológiai kutatásaimhoz kapcsolódóan kezdett kialakulni. Eredetileg arra a jelenségre kerestem magyarázatot részben a rendi helyzetekre vonatkozó fogalmak segítségével, hogy az általam vizsgált ipari üzemekben a hivatalos dokumentumokban megfogalmazott szabályok nagyrészt nem érvényesültek; és az adott szabályoktól való jellemző eltérések a munkások bizonyos körei számára kedvezőek, más körei számára kedvezőtlenek voltak érdekeik érvényesítése szempontjából. Hasonló jelenséggel természetesen bármilyen társadalmi csoportban találkozhatunk. Például az állami (vagy nemzeti) társadalomban a jogi dokumentumokban megfogalmazott jogszabályok nagyrészt nem érvényesülnek; és a jogi szabályoktól való jellemző eltérések az egyének bizonyos körei számára kedvezőek, más körei számára kedvezőtlenek érdekeik érvényesítése szempontjából. Majd látjuk azonban, hogy – a tanulmány tárgyát képező fogalmak meghatározása szempontjából – a viszonyítási alapként szolgáló szabályrendszernek nem kell feltétlenül formális szabályrendszernek lennie és nem kell feltétlenül léteznie a valóságban, e szabályrendszert a kutató részben maga is megfogalmazhatja.

A szóban forgó létező vagy jelenség, amelyre a rendi helyzet fogalma, és annak származtatott fogalmai vonatkoznak, főleg a privilégium és a diszkrimináció problémájaként fogalmazódik meg a társadalomtudományi irodalomban. A diszkrimináció egyik kiemelt témája a mai társadalomtudományi irodalomnak, különösen a faji, az etnikai és a nemi csoportok között megfigyelhető diszkrimináció formájában. Ehhez képest jóval kevesebb figyelem irányul a privilégiumokra, valamint a privilégiumok és a diszkrimináció közötti összefüggésekre (Pease 2010: 3–6, 32; McIntosh 2012). Ebben a tanulmányban a rendi helyzetekre vonatkozó fogalmakban átértelmezzük és egy átfogó fogalomrendszerben fejezzük ki a privilégiumot és a diszkriminációt. Ez lehetővé teszi e létezők vagy jelenségek világosabb meghatározását, és a közöttük lévő összefüggések jobb megértését. Valamint lehetővé teszi e jelenségek társadalmi meghatározottságának mélyrehatóbb elemzését is. Azonban ebben a tanulmányban – a terjedelmi korlátokra tekintettel – a rendi helyzetekből származtathatóan a rendi rétegekkel és a rendi rétegződéssel, valamint a rendi helyzetek és a rendi rétegződés társadalmi struktúra általi meghatározottságával már nem foglalkozunk.

A rendi helyzetekre vonatkozó, e tanulmányban képviselt felfogás kapcsolódik Max Weber rendekről szóló elemzéséhez. Ugyanis a rendi helyzet és a rend Weber által meghatározott klasszikus fogalmában nagyrészt benne rejlik az e tanulmányban képviselt felfogás is. Azonban Weber elemzéséből nehezen juthatnánk el a rendi helyzetek e tanulmányban

képviselt felfogásához, és én sem ily módon jutottam el e felfogáshoz. Eredetileg anélkül határoztam meg e tanulmányban tárgyalandó meghatározáshoz hasonló értelemben a rendi helyzet fogalmát, hogy tudatosan támaszkodtam volna Weber rendi helyzet fogalmára, és e fogalmat eredetileg nem is rendi helyzetnek neveztem. Mindazonáltal az általam kialakított fogalomban valójában azt szeretném kifejezni, amelyet részben és bizonyos értelemben a rendi helyzet klasszikus fogalma is kifejez.

A tanulmány tárgyát képező fogalmak érdemi értelmezési problémái mellett az angol nyelvben felmerül egy terminológiai probléma is, amely nagymértékben rányomta bélyegét a nemzetközi szociológiai irodalomban Weber rendi helyzet fogalmának értelmezésére. A Weber által használt „ständische Lage” német kifejezést a *Gazdaság és Társadalom* fordítói státusnak (status), a „Stand” német kifejezést pedig státus-csoportnak (status group) fordították angolra (Gerth–Mills 1946: 187; Weber 1978a: 305). Így e kifejezéseket általában a megbecsülés, a presztízs vagy a presztízs és az életvitel szerinti státusként és státuscsoportként értelmezik a mai szociológiai irodalomban (pl.: Rex 1961: 144–145; Vanfossen 1979: 40; Grabb 1984: 55–56; Wegener 1992: 256–257; Phillips–Zuckerman 2001: 386; Clark–Lipset 2001b: 42; Hechter 2004: 404; Zhou 2005: 92–93; DiTomaso–Post–Parks–Yancy 2007: 475, 480; Martin 2009: 242–243; Crompton 2012: 34–35; Ridgeway 2014: 2). Chan és Goldthorpe szerint weberi értelemben a társadalmi státus az adott egyén észlelt és elfogadott társadalmi felsőbbrendűsége, egyenlősége vagy alsóbbrendűsége adott egyének között, amely nem az egyén személyes tulajdonságaihoz, hanem ahhoz a társadalmi helyzethez kötődik, amelyet elfoglal, vagy bizonyos tulajdonított jellemzőihez (pl. születés vagy etnicitás) (Chan–Goldthorpe 2007a: 514; Chan–Goldthorpe 2007b: 1097). Egyes szerzők szerint az eredeti weberi, történetileg konkrét fogalmaknak a „status” és a „status group” kifejezések helyett talán jobban megfelelnek az „estate position” és az „estate” kifejezések (Bendix 1965: 17–18; Dahrendorf 1976: 6–7; Kozyr-Kowalski 1983; Borocz 1997: 216–217). Vagy legalábbis a „Stand” német kifejezés jelentésének megfelelhet nem csupán (a megbecsültség szerinti) „status” kifejezés jelentése, hanem az „estate” kifejezés jelentése is (Gane 2005: 217).

Mi viszont az angol nyelvben az „order position” és az „order” (illetve az „order stratum”) kifejezést használnánk mind a szóban forgó klasszikus fogalmak jelölésére, mind az általunk meghatározott fogalmak jelölésére. Egyrészt azért, mert az „order position” és az „order” kifejezések a történettudományban széles körben használatos kifejezések a szóban forgó klasszikus fogalmak jelölésére (lásd pl.: Witt 1971; Duby 1980; Vance 1986; Fischer 1992; Dewald 2001). Másrészt az „order position” és az „order” hagyományos jelentéstartománya felel meg legnagyobb mértékben az általunk meghatározandó fogalmaknak. Ugyanis az „order” kifejezés hagyományosan kialakult jelentése szerint szabályszerűséget vagy szabályosságot is jelent, és mi normatív megközelítésben, adott szabályrendszerhez viszonyítva fogjuk meghatározni a rendi helyzet fogalmát és típusait.

E tanulmány első részében egyrészt röviden áttekintjük a rendi helyzet fogalmának klasszikus értelmezését, másrészt meghatározzuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. A folyóirat 2017/1. számában megjelenő második részben tipizáljuk a rendi helyzeteket, és megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzetet.

A rendi helyzet klasszikus értelmezése

A rend (a latin *ordo*) kifejezést az emberek bizonyos (vallási, katonai és polgári) csoportjainak jelölésére rendszeresen először az ókori Rómában használták. A középkori Európában az egyházi írók rómaiaktól kölcsönzött szóhasználatában a rend a társadalom szabályos és az isteni tervnek megfelelő alkotórészét, kezdetben főleg a papok rendjét jelentette, idővel

kiegészítve további két renddel. (Bloch 1961: 314; Duby 1980: 73–75) A feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az embereket három rendbe sorolta (az egyes rendek jelölésére részben különböző kifejezéseket használva): a papok, a lovagok vagy nemesek és a közemberek rendjébe (Bloch 1961: 291; Duby 1980; Fischer 1992: 444; Dewald 2001: 27). E rendek tagjai jelentős mértékben különböztek egymástól rendeltetésük, erejük, vagyonuk, életmódjuk és külön jogaik alapján, azonban mi az utóbbi szempontra helyezük a hangsúlyt.

A katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendet alkotott, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak jelentős igazságszolgáltatási privilégiumai voltak (Bloch 1961: 345–347). A lovagok által alkotott nemesi rend Nyugat-Európában a 12. században kezdett kialakulni, melynek két fő ismertetőjegye: (1) tagjai sajátos jogi helyzetben voltak, amely alátámasztotta és érvényesítette az általuk igényelt felsőbbrendűséget; (2) e jogi helyzet rendszerint vérségi alapon öröklődött, szabályozott formában és csak kevés számú kivételt megengedve (i. m.: 283; Duby 1980: 293–301). A 13. század folyamán a nemesek privilégiumai már jogi kódexekben is megfogalmazást nyertek. A nemesi jogok kifejezett megfogalmazása után már csak nemesek birtokolhattak hűbértartást. A nemesek különleges védelmet élveztek a nemtelenekkel szemben, mentesültek az általános pénzbeli terhek alól. A nemesség tagjai arra törekedtek, hogy kiválóságuk jeleként maguknak tartsák fenn a fegyverviselés jogát, és idővel csak a nemeseket illette meg a magánbosszú joga. (Bloch 1961: 325–329) Az úgynevezett „harmadik rendbe”, a közemberek rendjébe tartoztak a szabad parasztok és később a városi polgárok, akik viszonylagos jogi önállósággal rendelkeztek. A szolgákat nem tekintették szabad embereknek, ezért nem tartoztak a közemberek rendjébe sem. (Bloch 1961: 352–355; Duby 1980: 355)

A történettudományban kialakult felfogáshoz kapcsolódva, a szociológiaelméletbe főleg Max Weber vezette be a rendi helyzet és a rend fogalmát. *Weber klasszikus meghatározása szerint a rendi helyzet három ismertetőjegye: az adott helyzetben lévő egyének (1) sajátos megbecsültsége, (2) sajátos életvitele és (3) pozitív vagy negatív privilégiumai.* Megjegyezzük, hogy Weber felfogását ismertetve, a fentebb említett terminológiai szempontra tekintettel, a következő néhány bekezdésben az angol nyelvű fordításban lévő „status situation” vagy „status” kifejezés helyett az „order position” kifejezést, illetve a jelzőként szereplő „status” szó helyett az „order” szót használnánk (Weber 1978a: 302–308; Weber 1978b: 926–939).

Meghatározása szerint: „Ellentétben a tisztán gazdaságilag determinált »osztályhelyzettel«, »rendi helyzetnek« emberek létsorsának minden olyan tipikus komponensét nevezzük, amelyet valamilyen, a »becsületre« (megbecsülésre) vonatkozó különleges, pozitív vagy negatív társadalmi megítélés determinál, oly módon, hogy ez a megítélés sok embernek valamilyen közös tulajdonságához fűződik.” (Weber 1967: 247) A rend és a rendi helyzet fogalmának meghatározásában Weber az életvitelre helyezi a hangsúlyt, a megbecsüléssel összefüggésben: „Tartalmilag a rendi becsület elsősorban abban fejeződik ki, hogy az emberek mindenkitől, aki a körhöz akar tartozni, meghatározott életvitelt várnak el.” (I. m.: 248) Csupán másodlagosnak, mintegy járulékos ismertetőjegynek tekinti a – pozitív vagy negatív – privilégiumok létét: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusnak megismert monopolizálásával jár együtt. A különleges rendi becsülethez – amely mindig távolságon és exkluzivitáson nyugszik – és a becsületbeli előnyökhöz a legkülönfélébb materiális monopóliumok járulnak...” (I. m.: 250) Más megfogalmazásban Weber rendi helyzetnek nevezi a társadalmi értékelésben tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumokat, amelyek alapja a jellegzetes életvitel, a formális nevelés, illetve a megfelelő életformának ez alapján való birtokbavétele, valamint a származásnak vagy a foglalkozásnak kijáró presztízs (Weber 1987: 307).

Úgy tűnik tehát, hogy Weber értelmezésében elsődleges a rendi becsület és az ezzel járó életvitel. Főleg ezzel magyarázható az, amint már említettük, hogy Weber rendi helyzet (ständische Lage) fogalmát státusnak (status) fordították angolra (pl.: Gerth–Mills 1946: 187; Weber 1978: 305), és általában a megbecsülés, a presztízs vagy a presztízs és az életvitel szerinti státusként értelmezik a szociológiai irodalomban (pl.: Rex 1961: 144–145; Vanfossen 1979: 40; Grabb 1984: 55–56; Wegener 1992: 256–257; Phillips–Zuckerman 2001: 386; Clark–Lipset 2001b: 42; Hechter 2004: 404; Zhou 2005: 92–93; DiTomaso–Post–Parks–Yancy 2007: 475, 480; Crompton 2012: 34–35; Ridgeway 2014: 2). Weber azonban hangsúlyozta azt is, hogy a rendi becsülethez és a sajátos életvitelhez meghatározott megkülönböztetések is kapcsolódnak, pontosabban a privilegizált rendeknél pozitív privilégiumok, illetve más rendeknél „negatív privilégiumok”.

Mi máshol megkülönböztettük a modern emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. A társadalmi élet szférájába esik jellemzően például a szervezett munkatevékenység, a szervezett oktatás és tanulás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a politikai tevékenység stb.; az úgynevezett fogyasztás viszont jellemzően a magán- és a közösségi élet szférájába esik. (Farkas 2010b: 235–242) Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Weber felfogása szerint a rendi helyzet és a rend fogalma elvileg nem a fogalmaink szerinti társadalmi élet szféráján belüli helyzetre, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli helyzetre, illetve e szférán belüli életvitelre és megbecsültségre vonatkozik. Mint írja: „Elmondhatjuk tehát, ha némi leegyszerűsítéssel is: az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint, különösen életvitel-módok alakjában.” (Weber 1967: 253)

A rendi helyzet ismertetőjegyei közül Weber talán azért nem a pozitív vagy negatív megkülönböztetéseket emelte ki a legfontosabb ismertetőjegyként, mert nem látott szoros összefüggést az osztályhelyzet és a rendi helyzet között. Felfogása szerint előfordulhat, hogy a rendi helyzet részben osztályhelyzeten alapul, de a rendi helyzetnek nem kell feltétlenül osztályhelyzethez kapcsolódnia. (Weber 1967: 247; Weber 1987: 307)

Bár Weber általában hangsúlyozza az ideáltipikus fogalmak jelentőségét, a rendi helyzet fogalmát nem ideáltipikus szociológiai fogalomként határozza meg; e fogalomban a valóság egymástól nagyon különböző vonatkozásait – a megbecsültséget, az életvitelt és a pozitív vagy negatív privilégiumokat – foglalja össze, illetve fejezi ki. Weber rendi helyzet fogalmában – általános szociológiaelméleti szempontból – azt a problémát látjuk, hogy olyan induktív módon meghatározott fogalom, amelynek összetevői a tapasztalatok szerint a valóságban szorosan összefüggnek egymással, amelyek azonban elemi alkotórészeiket tekintve nagyon különböző természetűek és nincsenek logikai kapcsolatban egymással. Azaz Weber a rendi helyzet és a rend fogalmának meghatározásában a népesség adott köre bizonyos jellemzőinek a valószínű együttjárására, és nem a különböző jellemzők idealizált elkülönítésére helyezi a hangsúlyt. Ez a helyzetfogalom ezért tulajdonképpen csak a szóban forgó jelenségek, illetve e jelenségek adott népességen belüli eloszlásának a leírására alkalmas, és kevésbé alkalmas a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásainak magyarázatára.

Úgy gondoljuk, hogy ez az induktív módon meghatározott „történeti-konkrét fogalom” (Borocz 1997: 217) jól használható a történettudományban, és valószínűleg jól használható a történeti szociológiában is; azonban nem felel meg egy rendszeres szociológiai elmélet követelményeinek, és kevésbé felel meg az empirikus szociológiai kutatás követelményeinek is. Felfogásunk szerint a történeti-konkrét fogalom három fő összetevőjét – a megbecsültséget, az életvitelt és az előnyös vagy hátrányos megkülönböztetést – az általános szociológiai elméletben (és az empirikus szociológiai kutatás elméleti megalapozásában) három különböző fogalomban célszerű kifejezni; és e három fogalmat nem célszerű egy átfogó fogalomban összefoglalni, mivel az adott összetevők elemi alkotórészeiket tekintve igen különböző termé-

szetűek. Mi elfogadjuk azon fogalmak hasznosságát, amelyek – Weber szóban forgó fogalmához kapcsolódóan – a megbecsülés, a presztízs és az életvitel kifejezésére szolgálnak, de nem e fogalmak állnak érdeklődésünk középpontjában. Ebben a tanulmányban a szóban forgó három összetevő közül az előnyös vagy hátrányos megkülönböztetéssel, és az ezt kifejező fogalommal foglalkozunk, amelyet rendi helyzetnek (order position) nevezünk.

A rendi helyzet fogalma

Felfogásunk szerint három fő fogalom szolgál a társadalomban elfoglalt helyzet vagy állapot különböző oldalainak kifejezésére: a társadalmi helyzet, a társadalmi állapot és a rendi helyzet fogalma. A rendi helyzet fogalmától eltekintve, itt nem az előbb említett három fogalomról van szó. A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával máshol foglalkoztunk. Eszerint a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében; amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. Társadalmi állapotnak nevezzük általában az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi létszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének mértékéhez viszonyítva. (Farkas 2013: 238–266) A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmához képest az egyének és csoportok adott társadalmon belüli elhelyezkedésének különböző oldalára mutatunk rá a rendi helyzet fogalma segítségével.

A rendi helyzet fogalmának meghatározásában a rend klasszikus fogalmának ahhoz az ismertetőjegyéhez nyúlunk vissza, amely szerint a rend tagjaira sajátos jogszabályok vonatkoznak, a rend tagjai sajátos helyzetet foglalnak el a jogszabályok érvényességi köreikben (Lenski 1966: 77). Azonban e fogalmat ilyen szempontból mi tágabban értelmezzük, és nemcsak a jogszabályok, hanem általában az intézményes szabályok érvényességi köreikben elfoglalt sajátos helyzetre vonatkoztatva határozzuk meg a rendi helyzet fogalmát. A Weber által megkülönböztetett ismertetőjegyek közül ily módon a „pozitív vagy negatív privilégiumokat” emeljük ki a rendi helyzet ismertetőjegyeként. Ilyen szempontból tehát Weber fogalmához képest szűkebben értelmezzük a rendi helyzet fogalmát, mivel a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének. Saját felfogásunk a tekintetben is eltér Weber felfogásától, hogy felfogásunk szerint a rendi helyzet fogalma bizonyos értelemben a társadalmi élet szférájában elfoglalt helyzetet (és nem a magán- és a közösségi élet szférájában elfoglalt helyzetet) fejezi ki.

Felfogásunk szerint a rendi helyzet bizonyos értelemben intézményes helyzet, illetve az intézményes helyzettel összefüggésben határozható meg. A máshol meghatározott értelemben intézményesen sajátos szabályrendszerért értünk. A szabályokon belül különbséget teszünk az intelmek és a kötelmek között, és a kötelelem fogalmához kapcsolódva határozzuk meg az intézmény fogalmát. Eszerint az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük. Az intézményes helyzet fogalma hasonló ahhoz a fogalomhoz, amelyet általában státusnak neveznek a szociológiai irodalomban.¹ *Intézményes helyzetnek* nevezzük az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi

¹ A normativista szemléletmódok képviselő szociológiai elméletekben a státus fogalmát általában a szerep fogalmával összefüggésben határozzák meg. E felfogás szerint a státus a társadalmi rendszerben elfoglalt olyan helyzet, amelyre sajátos jogok és kötelesek, elvárások vagy szabályok vonatkoznak. E felfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki szerint a „státus-szerep köteg” a társadalmi rendszer legfontosabb egysége. (Parsons 1951: 25–26; Parsons 1964: 393–394).

köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki. Az intézményes helyzet azokkal az ismertetőjegyekkel (pl. nemi hovatartozás, életkor, lakóhely, szakképzettség, beosztás stb.) jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak. (Farkas 2010a: 283, 293–295)

Rendi helyzetnek nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén (vagy csoport) által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

A rendi helyzet fogalma értékelő fogalom, azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeli. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy elvileg bármilyen társadalmi csoporton belül beszélhetünk rendi helyzetekről, tehát nemcsak az állami (vagy nemzeti) társadalmon, és különösen nemcsak a feudális társadalmon belül. A rendi helyzeten társadalmi természetű helyzetet értünk, tehát a szóban forgó intézményeken és intézményes helyzeten elvileg társadalmi intézményeket, és a társadalmi intézmények érvényességi köreiben elfoglalt intézményes helyzetet értünk.²

A fent kiemelt rövid meghatározáshoz képest érthetőbben világítunk rá arra, hogy mire gondolunk akkor, amikor rendi helyzetről beszélünk, ha figyelembe vesszük, hogy empirikusan hogyan állapíthatjuk meg a rendi helyzeteket. *A rendi helyzet meghatározásához* a következő három lépésben jutunk el: (1) Feltételezünk egy általános érvényű intézményes szabályrendszert, amely az egyének adott körében egyaránt érvényes valamennyi egyénre. (2) Felmérjük, hogy az egyes egyénekkal vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve a feltételezett intézményes szabályok általában mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el a feltételezett szabályrendszertől. (3) A feltételezett intézményes szabályok és a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok között tapasztalható eltéréseket az egyes egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk; azaz megvizsgáljuk, hogy az adott eltérések kedvezőek vagy kedvezőtlenek az érdekek érvényesítése szempontjából.

Tehát az első lépésben kifejezett értékek alapján feltételezünk egy általánosan érvényes intézményes szabályrendszert, amely – feltételezésünk szerint – egyaránt érvényes minden egyénre, illetve csoportra. Az értékelés során szemmel tartott értékek az adott egyének számára elvileg instrumentális és társadalmi értékek, mivel arra való tekintettel tartjuk ezen értékeket relevánsoknak, hogy milyen társadalmi intézmények mely szabályai vonatkoznak az egyes egyénekre, amelyek meghatározzák az adott egyének társadalmi viszonyait, társadalmi helyzetét; és ezáltal meghatározzák az adott egyének társadalmi magatartását és társadalmi állapotát azzal összefüggésben, hogy nagyrészt meghatározzák mások azon cselekvéseit, amelyek jelentősek az adott egyének számára. Azonban a kutató – főleg az igazságosságra tekintettel – mint személyes és közösségi értékeket is választhatja az adott értékeket, amennyiben az adott értékek a vizsgált egyének körében a valóságban instrumentális és társadalmi értékeként is létezhetnek.³

² Mi a szociológiában általánosan elfogadott felfogáshoz képest szűkebben és sajátosan értelmezzük a társadalmi létezőket, és ennek megfelelően a társadalmi intézményeket is. Ehhez lásd: Farkas 2010b: 86–90.

³ Egyes szerzők az értékeken belül különbséget tesznek egyrészt a célértékek, kifejező értékek, végső értékek vagy belső értékek, másrészt az instrumentális értékek vagy eszközértékek között. (Pl.:

Az értékek között a legfontosabb a normatív egyenlőség, amely szerint a valóságban is mindenkire azok a szabályok tekinthetők érvényeseknek, amelyek kifejezetten megfogalmazva – az érvényességi körre vonatkozó szabályok szerint – rájuk vonatkoznak, és amelyek a hasonló intézményes helyzetben lévő más egyénekre is vonatkoznak. A normatív egyenlőségen túl tekintettel lehetünk például a méltányosságra, a társadalmi egyenlőségre, a hatékonyságra vagy a teljesítmények szerinti jutalmazásra mint értékekre. A kifejezett értéknek vagy értékeknek megfelelő intézményes szabályrendszer bizonyos mértékben létezhet is, például jogszabályok vagy egyéb formális szabályok formájában, esetleg az egyének bizonyos köreinek nem formális szabályaiban. A feltételezett intézményes szabályrendszernek azonban nem kell valamilyen formában feltétlenül léteznie, részben a kutató maga is megfogalmazhatja ezt a szabályrendszert.

Támaszthatunk kevésbé szigorú vagy szigorúbb követelményeket az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel, valamint ezáltal a valóságos intézményekkel és azok tényleges érvényesülésével szemben. Ennek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékű eltéréseket tapasztalhatunk az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer között. Kevésbé szigorú követelményeket támasztunk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan szabályokat tételezünk fel általánosan érvényes szabályokként, amelyek legalább névlegesen, kifejezetten megfogalmazva általánosan érvényes szabályok a valóságban is (pl. bizonyos jogszabályok vagy szervezeti szabályok). Ugyanis ebben az esetben eltekintünk attól, hogy az így feltételezett szabályrendszer is lehet – szigorúbb követelményeknek megfelelő feltételezett intézményes szabályrendszerhez viszonyítva – rendi természetű, amely többé vagy kevésbé különböző rendi helyzeteket határoz meg.

A feudális társadalomban a különböző rendi helyzetek jogilag is meghatározottak voltak, a jog eleve normatív egyenlőtlenségeket fejezett ki, egy általánosnak feltételezhető intézményes szabályrendszer szempontjából (Zlinszky 1994: 66; Révész 1994: 93). Azonban a modern jog szabályai is lehetnek bizonyos mértékben rendi természetűek, attól függően, hogy a kutató által feltételezett értékek és a jogalkotásban kifejeződő értékek mennyiben térnek el egymástól. Például, ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert az öröklésre vagy a személyi jövedelemadózással kapcsolatban, az éppen érvényben lévő örökösödési törvény vagy személyi jövedelemadó törvény ehhez képest lehet rendi természetű, amennyiben az adott törvény a feltételezett szabályrendszerhez képest különböző mértékben előnyös vagy hátrányos az egyének bizonyos körei számára. Vagy ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert a keresetek megállapítására vonatkozóan, a legfelső állami vezetők magas keresetét előíró jogszabályok is lehetnek rendi természetűek.

A legszigorúbb követelményeket akkor támasztjuk az általánosnak feltételezett intézményes szabályrendszerrel szemben, ha olyan intézményes szabályrendszert feltételezünk általánosan érvényes szabályrendszerként, amely – miközben az adott szabályrendszer az érintett egyének számára tulajdonképpen instrumentális és társadalmi természetű – megfelel az igazságosságnak mint általános közösségi értéknek is; azaz amely – a kutató feltételezése szerint – teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszernek tekinthető. Teljes mértékben vagy döntően legitim intézményrendszert a valóságban viszonylag kisebb társadalmi csoportokban is kevés valószínűséggel lehet kialakítani, nagyobb társadalmi csoportokban viszont szinte lehetetlen kialakítani. Tehát legitim szabályrendszer feltételezésével a vizsgált társadalmi csoportokban, társadalmakban általában igen nagy mértékű eltéréseket fogunk

Parsons 1951: 49; Rokeach 1973: 25; Hechter 1993: 3–5) Mi ehhez hasonló értelemben teszünk különbséget az egyének szintjén a személyes és az instrumentális értékek között, kulturális szinten a közösségi és a társadalmi értékek között. (Farkas 2010a: 196–199; Farkas 2010b: 102–108)

tapasztalni az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer között.

Máshol (Farkas 2011: 285–290) mi a legitimitás fogalmának szűkebb felfogásaihoz kapcsolódva értelmeztük a legitimitást az általunk úgynevezett közösségi kultúra szintjén, főleg Jürgen Habermas legitimitáseméletére támaszkodva. A legitimitás ilyen értelmezése szerint a társadalmi intézmények értékelésének vonatkoztatási pontját végső soron olyan értékek képezik, amelyeket mi közösségi értékeknek, illetve az egyének szintjén személyes értékeknek nevezünk. Egy intézményes szabályrendszer ilyen értelemben annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes és közösségi értékeik alapján az adott szabályrendszert helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg. (Habermas 1990; Habermas 1994b; Habermas 1996) A legfőbb és átfogó közösségi értéknek e tekintetben az igazságosságot tekinthetjük. Itt csak röviden utalunk Rawls igazságosság-elméletére, amely szerint „a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye” (Rawls 1997: 21); e felfogás szerint azokat az elveket vagy értékeket tekinthetjük az igazságosság elveinek vagy értékeinek, „amelyeket szabad és ésszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagyásának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként”. (I. m.: 30–31) Teljes mértékben legitim intézményes szabályrendszer feltételezésével tulajdonképpen közösségi intézményeket állítunk mintaként, elérendő ideálként az adott társadalom elé, amelynek a társadalmi csoportok, illetve e csoportok intézményei rendszerint csak kevéssé felelhetnek meg.⁴

Például az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén általános szabályokként tételezve elfogadhatjuk az általános emberi jogokat, elfogadhatunk egyes olyan jogszabályokat, amelyek formálisan általános érvényűek, és amelyekkel meghatározott értékek alapján egyetértünk. Feltételezhetjük, hogy ezeknek a szabályoknak minden egyes egyénre és csoportra egyaránt érvényeseknek kell lenniük. Előírhatjuk, hogy minden állampolgárnak joga van az alapfokú egészségügyi ellátás ingyenes vagy mindenki által megfizethető és azonos áron történő igénybevételéhez, annyire szabad használatához, a szakképzettségének megfelelő munkavállaláshoz stb. A tudományos kutatók körében megfogalmazhatjuk azt a szabályt, hogy a tudományos fokozatok, akadémiai címek, kutatási támogatások odaítélésénél minden egyes kutatóval szemben ugyanazokat a követelményeket kell támasztani, de az adott kutatók által addig kapott kutatási támogatások arányában. Egy teljesítményért alkalmazó üzemen általános szabályként feltételezhetjük például, hogy a folyamatos munkához minden egyes munkás számára egyaránt biztosítani kell a munkafeladatokat, a megfelelő gépet, a szükséges szerszámokat és készülékeket stb.

Ha mindennapi tapasztalatainkat összevetjük az előző bekezdésben említett példákkal, ebből is kitűnhet, hogy az általánosnak feltételezhető intézményes szabályok nagyrészt nem érvényesülnek, illetve e szabályokkal szemben valójában gyakran más szabályok érvényesülnek. A második lépésben tehát felmérjük azt, hogy az egyes egyénnel vagy csoportokkal szemben a valóságban milyen intézményes szabályok vannak érvényben, illetve a feltételezett intézményes szabályok általában mennyiben érvényesülnek; és megállapítjuk, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok mennyiben térnek el a feltételezett szabályrendszertől. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer valószínűleg e vonatkozásban is differenciált lesz. Például valószínűleg azt találjuk, hogy a formálisan általános érvényű törvények sem érvényesek egyaránt mindenkire, vagy például a népesség nagy része nem jut megfelelő egészségügyi ellátáshoz stb.

⁴ Az intézményeken (mint szabályrendszereken) belül különbséget teszünk a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézmények között (Farkas 2010b: 78–95).

A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer értelmezésében, illetve kiértelmezésében a feltételezett, és e feltételezés szerint általános érvényű intézményes szabályrendszertől való eltérésekre kell helyezni a hangsúlyt; azaz arra, hogy a feltételezett szabályrendszer egyes szabályai a valóságban érvényesülnek vagy nem. A valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszert esetleg megismerhetjük szimbolikus formájában (pl. jogszabályok vagy szervezeti szabályzatok formájában), amennyiben kifejezetten megfogalmazva is létezik ez a szabályrendszer. A valóságban érvényesülő szabályrendszert azonban bizonyos mértékben a szabályosításnak nevezett értelmezési folyamat révén is kiértelmezhetjük a megfigyelhető cselekvésekből; azaz a valóságban érvényesülő szabályrendszer lehet részben csupán látszólagos.⁵ Az utóbbi esetben azt kell megfigyelnünk, hogy a cselekvések milyen szabályszerűségeket mutatnak, és ezek a szabályszerűségek megfelelnek a feltételezett intézményes szabályoknak vagy nem, függetlenül attól, hogy a megfigyelt szabályszerűségeknek normatív megfelelő szabályok léteznek vagy nem.

Például esetleg megfigyelhetjük azt a szabályszerűséget, hogy a munkáltatók, illetve a munkáltatók képviselői többnyire akkor sem vesznek fel a meghirdetett álláshelyekre adott nemzetiségű álláskeresőket, ha az adott álláskeresők egyébként alkalmasak lennének az adott állások betöltésére. Ebben az esetben valójában nem kell feltétlenül léteznie az adott vállalkozás tulajdonosai és/vagy felső vezetői által megfogalmazott olyan nem formális intézményes szabálynak a felvételtől érdemben döntő alsóbb szintű vezetőkre érvényesnek tekintve, hogy „ne alkalmazs adott nemzetiségű munkavállalókat”, illetve olyan szabálynak az álláskeresőkre érvényesnek tekintve, hogy „a hirdetés adott nemzetiségű egyénekre nem vonatkozik” ahhoz, hogy az adott nemzetiségű álláskeresők vonatkozásában megállapítsuk a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer eltérését az egyenlő bánásmód elvének megfelelő és általunk feltételezett intézményes szabályrendszertől.

A feltételezett intézményes szabályoktól való eltérések két vonatkozásban figyelhetők meg abból a szempontból, hogy közvetlenül kiknek a cselekvéseire vonatkoznak ezek a szabályok, illetve közvetlenül kik cselekszenek a feltételezett intézményes szabályoktól eltérően. A feltételezett intézményes szabályok egyrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektum cselekvéseire, akinek a rendi helyzetét vizsgáljuk. A feltételezett intézményes szabályok másrészt vonatkozhatnak közvetlenül az adott szubjektummal kölcsönhatásba kerülő és vele szemben jelentős társadalmi erővel rendelkező más egyénekre, amennyiben a feltételezett szabályok más egyének olyan cselekvéseinek a szabályozására irányulnak, amelyek jelentős hatással lehetnek arra, hogy az adott szubjektum érdekei a feltételezett szabályoknak megfelelően érvényesülnek vagy nem. A szabályok irányulhatnak például a vezető cselekvéseinek szabályozására a beosztott bérezésére vonatkozóan, vagy a tanár cselekvéseinek szabályozására a diák vizsgáztatására vonatkozóan. Mindkét esetben azt kell megállapítanunk, hogy valójában milyen intézményes szabályok tekinthetők érvényeseknek az adott egyénekre nézve, és ezek a szabályok mennyiben térnek el a feltételezett intézményes szabályoktól; illetve az adott egyének megfigyelhető cselekvései mennyiben térnek el a feltételezett intézményes szabályoktól, miközben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének ezen eltéréseket támogatják vagy passzívan elfogadják.

Itt használtuk és majd később is használjuk az intézmény fedezetének a fogalmát, ezért röviden utalnunk kell az adott kifejezéssel jelölt fogalomra. Arról fentebb már volt szó, hogy intézményen sajátos szabályrendszert értünk. Az *intézmény fedezetének* nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok kialakításának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok

⁵ A szabályosítás (normalizing, normalisation) fogalmát Harold Garfinkel (1963) által meghatározott értelemben használom (Farkas 2013: 201–202).

érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Az intézmény fedezetével azok az egyének rendelkeznek, akik kialakítják az adott intézmény szabályait és végső soron ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. (Farkas 2010a: 284–285)

A harmadik lépésben az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő (valóságos vagy látszólagos) szabályrendszer között tapasztalható eltéréseket az adott egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk, akiknek a rendi helyzetét vizsgáljuk. Ebből a szempontból elvileg három esetet különböztethetünk meg egymástól. Az egyik eshetőség az, hogy a szóban forgó eltérések megfelelnek az adott egyének vagy csoportok érdekeinek, azaz segítik ezen érdekek érvényesítését; a másik eshetőség viszont az, hogy ellentétesek ezen érdekekkel, azaz akadályozzák ezen érdekek érvényesítését. Az sem kizárt azonban, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok megfelelnek a feltételezett szabályrendszernek, vagy a különböző irányú eltérések végül is kiegyenlítik egymást, és összességükben nem érintik sem pozitívan, sem negatívan a szubjektum érdekeit.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalmával, a társadalmi helyzetek típusaival, valamint a társadalmi állapotok adott helyzetek általi meghatározottságával máshol foglalkoztunk (Farkas 2013: 238–266). Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy így értelmezve a rendi helyzet fogalmát, egyrészt az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete alapvetően meghatározza rendi helyzetét, másrészt a rendi helyzet – a társadalmi helyzettel összefüggésben – hatással van az adott egyén vagy csoport társadalmi állapotára. Amint láttuk, Weber rendi helyzet fogalmától eltérően, a sajátos megbecsültséget és a sajátos életvitelt mi nem tekintjük a rendi helyzet ismertetőjegyének. A megbecsültség mértékét és az életvitelt vagy életmódot mi bizonyos mértékben a rendi helyzet következményének tekintjük; tehát a sajátos rendi helyzetben lévő egyénekre valószínűleg nagyrészt sajátos megbecsültség és sajátos életvitel vagy életmód jellemző.

A tanulmány első részében egyrészt áttekintettük a rendi helyzet fogalmának klasszikus értelmezését, másrészt meghatároztuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. A folyóirat 2017/1. számában megjelenő második részben majd tipizáljuk a rendi helyzeteket abból a szempontból, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer nem tér el vagy eltér, és – az utóbbi esetben – az adott egyének érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba tér el a feltételezett általános szabályrendszerhez képest. Ily módon megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzetet.

Irodalom

- Bendix, Reinhard (1965) Max Weber's Sociology Today. *International Social Science Journal* 1965/1. 9–22.
- Bloch, Marc (1961) *Feudal Society. Volume 2. Social Classes and Political Organization*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Borocz, Jozsef (1997) Stand Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 1997/3. 215–248. <http://dx.doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Chan, Tak W. – John H. Goldthorpe (2007a) Class and Status: The Conceptual Distinction and Its Empirical Relevance. *American Sociological Review*, 2007/4. 512–532.
- Chan, Tak Wing – John H. Goldthorpe (2007b) Social Status and Newspaper Readership. *American Journal of Sociology*, 2007/4. 1095–1134.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (eds.) (2001a) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (2001b) Are Social Classes Dying? In: (eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 39–54.
- Crompton, Rosemary (2012) *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge, Polity Press.
- Dahrendorf, Ralph (1976) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Dewald, Jonathan (2001) The Aristocracy and Gentry. In: Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit, Charles Scribner's Sons. 27–38.
- DiTomaso, Nancy – Corinne Post – Rochelle Parks-Yancy (2007) Workforce Diversity and Inequality: Power, Status, and Numbers. *Annual Review of Sociology*, 2007/August. 473–501. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131805>
- Duby, Georges (1980) *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago and London, University of Chicago Press.
- Farkas Zoltán (2010a) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20897>
- Farkas Zoltán (2010b) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20899>
- Farkas Zoltán (2013) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=21499>
- Fischer, Markus (1992) Feudal Europe, 800–1300: Communal Discourse and Conflictual Practices. *International Organization*, 1992/2. 427–466. <http://dx.doi.org/10.1017/S0020818300027776>
- Gane, Nicholas (2005) Max Weber as Social Theorist. 'Class, Status, Party'. *European Journal of Social Theory*, 2005/2. 211–226. <http://dx.doi.org/10.1177/1368431005051764>

- Garfinkel, Harold (1963) A Conception of, and Experiments with „Trust” as a Condition of Stable Concerted Actions. In: O. J. Harvey: *Motivation and Social Interaction*. New York, Ronald Press. 187–238.
- Gerth, Hans H. – C. Wright Mills (trans. and eds.) (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York, Oxford University Press.
- Grabb, Edward G. (1984) *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto, Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Habermas, Jürgen (1990) *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1994a) *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Habermas, Jürgen (1994b) Legitimációs problémák a moden államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 183–221.
- Habermas, Jürgen (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Harvey, O. J. (1963) *Motivation and Social Interaction*. New York, Ronald Press.
- Hechter, Michael (1993) Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter. 1–28.
- Hechter, Michael (2004) From Class to Culture. *American Journal of Sociology*, 2004/2. 400–445. <http://dx.doi.org/10.1086/421357>
- Hechter, Michael – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) (1993) *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter.
- Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) (1994) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kozyr-Kowalski, Stanislaw (1983) Max Weber’s Theories of Social Estates. *The Polish Sociological Bulletin*, 1983/1–4: 85–102.
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill Book Company.
- Martin, John L. (2009) Formation and Stabilization of Vertical Hierarchies among Adolescents: Towards a Quantitative Ethology of Dominance among Humans. *Social Psychology Quarterly*, 2009/3. 241–264. <http://dx.doi.org/10.1177/019027250907200307>
- Matthews, Sally (2013) Reflections on the Appropriate Use of Unjustly Conferred Privilege. *Theoria*, 2013/2. 23–41. <http://dx.doi.org/10.3167/th.2013.6013502>
- McIntosh, Peggy (2012) Reflections and Future Directions for Privilege Studies. *Journal of Social Issues*, 2012/1. 194–206. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01744.x>
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964) *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Pease, Bob (2010) Undoing Privilege. *Unearned Advantage in a Divided World*. London and New York, Zed Books.
- Phillips, Damon J. – Ezra W. Zuckerman (2001) Middle-Status Conformity: Theoretical Restatement and Empirical Demonstration in Two Markets. *American Journal of Sociology*, 2001/2. 379–429. <http://dx.doi.org/10.1086/324072>

- Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Révész T. Mihály (1994) A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 85–105.
- Rex, John (1961) *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203002100>
- Ridgeway, Cecilia L. (2014) Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, 2014/1. 1–16. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122413515997>
- Rokeach, Milton (1973) *The Nature of Human Values*. New York, The Free Press.
- Stearns, Peter N. (ed.) (2001) *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit, Charles Scribner's Sons.
- Vance, Eugene (1986) Chrétien's Yvain and the Ideologies of Change and Exchange. In: Kevin Brownlee – Stephen G. Nichols (eds.) *Images of Power: Medieval History/Discourse/Literature*. Yale French Studies, No. 70. New Haven and London, Yale University Press. 42–62. <http://dx.doi.org/10.2307/2929848>
- Vanfossen, Beth E. (1979) *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- Weber, Max (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1978a) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Weber, Max (1978b) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume II*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wegener, Bernd (1992) Concepts and Measurement of Prestige. *Annual Review of Sociology*, 1992/August. 253–280. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.so.18.080192.001345>
- Witt, Ronald G. (1971) The Landlord and the Economic Revival of the Middle Ages in Northern Europe, 1000–1250. *The American Historical Review*, 1971/4. 965–988. <http://dx.doi.org/10.2307/1849238>
- You, Jong-Sung – Sanjeev Khagram (2005) A Comparative Study of Inequality and Corruption. *American Sociological Review*, 2005/1. 136–157.
- Zhou, Xueguang (2005) The Institutional Logic of Occupational Prestige Ranking: Reconceptualization and Reanalyses. *American Journal of Sociology*, 2005/1. 90–140. <http://dx.doi.org/10.1086/428687>
- Zlinszky János (1994) A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 51–84.

AZ ÚJMÉDIA IKEA-TÁSKÁJA

Bokor Tamás

tamas.bokor@uni-corvinus.hu

Fehér Katalin: *Digitalizáció és új média. Trendek, illusztrációk, stratégiák.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016.

Sokak kedvenc svéd lakberendezési áruháza 2016 nyarának elején a hírrel sokkolta vásárlóit, hogy a tömegek által kedvelt praktikus, hatalmas és strapabíró nylonzsákokot lecseréli egy vadonatúj dizájnú termékre, ráadásul a jól ismert kék szín is megváltozik: 2017-től immár elegáns szürkében és zöldben pompázik minden modern háztartás elengedhetetlen óriászacskója.

Hasonló érzés kerítheti hatalmába egy-egy média témájú új könyv megjelenésénél azokat a kommunikáció- és médiaoktatásban érdekelt tanárokat és e területen dolgozó szakembereket, akik régről megszokták a magyar nyelven elérhető kézikönyvek jól ismert, ám viszonylag rövid sorát: Emory A. Griffin bevezetését a kommunikációelméletbe, Karl Erik Rosengren *Kommunikáció* című szintézisét, Terestyéni Tamás kommunikációelméleti összefoglalóját, a Horányi Özséb szerkesztette *Kommunikáció I-II.*-ben szereplő, szinte minden kommunikációs képzésben felbukkanó alapköveket. Mindezeket túl Barbier, Lavenir, Briggs és Burke történeti monográfiái, magyar részről Szakadát István *Egyben az egész* című újmédia-orientált könyve, a B. Bernát István és szerzőtársai által jegyzett kultúraorientált kommunikációs áttekintő, valamint még néhány rövidebb és szűkebb fókuszú munka tart deklarált igényt arra, hogy szintetizáló, tankönyv-funkcióval (is) bíró hivatkozási alap lehessen a kommunikációs képzés és szakma számára. Ebbe a magyar nyelvű portfólióba az elmúlt években szakaszosan kerülnek be további kötetek, mint például a Horváth–Nyíró–Csordás et al. jegyezte *Médiaismeret*, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság gondozásában megjelenő médiás könyvsorozat, legutóbb pedig tavaly a CompLex Kiadónál megjelent, médiatudatosságot hangsúlyozó *Műveljük a médiát* című áttekintés Aczél Petra szerkesztésében. Tekintettel arra, hogy a hazai kínálat még mindig szűkös a „stakeholderek” számához mérten, üdítő és örvendetes élmény, hogy Fehér Katalin teljesítette ambiciózus vállalását, amikor idén nyár elején megjelent *Digitalizáció és új média. Trendek, illusztrációk, stratégiák* című átfogó munkája. Ez a könyv lehet az újmédia-oktatás egyik új IKEA-zsákja. S hogy miért? Mert sok minden belefér, elegánsan praktikus, és mindenhez jól illik.

E sorok írójának bevallottan nagy hibája, hogy törekvése a szenttelen beszédre időnként sajnos túl sikeres – többek között ezt szenvedte meg egykori magyartanára az érettségien, amikor is félúton félbeszakította a felelő mondanóját, megjegyezvén, hogy a magyar romantika jeles képviselőjéről, Katona Józsefről oly távolságtartással beszélni, mint ott és akkor történt, szinte sértés. Fehér Katalin új kötete kapcsán – megpróbálván elkerülni a szenttelenséget – nyílt beszédre törekszem, remélvén, hogy a lelkesedés-jéghegynek legalább a csúcsa kilátszik majd a recenziók tengeréből.

Mindezzel együtt azonban először nézzük, kiknek nem jó ez a könyv. Nettó 250 oldalas hossza, valamint számtalan műszaki és újmédia-szakkifejezéssel teletűzdelt nyelvezete kifejezetten ellenjavallt azoknak, akik csak most ismerkednek az újmédia-elmélettel és -szakmával: mint első betekintő, könnyen elriaszthatja a szakterminológiához még nem alkalmazkodott olvasókat. Ugyancsak nehezen tudnak mit kezdeni vele azok, akik keményvonalas IT-szakemberként kizárólag a technikát látják az internet kettős referenciájából (DiMaggio et al., 2001: 307-308.) – nekik úgy tűnhet, a műszaki szempontrendszer háttérbe kerül a marketing és a társadalomtudományok megfontolásai mögött. A puha bölcsészettudományok elkötelezett képviselői talán keveslik majd benne a részletezett internetfilozófiai aspektusokat, a társadalomkritikai vonulatot, a „nyelvtannácik” kifogásolhatják az „avagy” szó túlhasználatát a „vagy” helyett, és így tovább. A kommunikációkutatás, mint interdiszciplináris terület szűkségszerűen mindig kívülálló marad mindazon egzakt szakterületeken, amelyek határain mozogni igyekeznek – így jár mindenki, aki nemcsak a tárgyat, hanem a megfigyelőt is megfigyelés alá vonja, s ennél fogva metamegfigyelést végez (Luhmann, 1996): a szerző nem pusztán az újmédia infrastruktúrájától és annak fejlődéséről kíván szólni, hanem rólunk, használókról, sőt önmagáról is, mint az újmédia alkalmazásába mélyen bevonódott megfigyelőről.

Fehér Katalin PhD, a Budapesti Gazdasági Egyetem Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa az újmédia területére a rádiózás és a televíziózás világából került, majd a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Doktori Programjában fokozatot szerezve jutott egyre közelebb a digitális trendillesztések, stratégiák és az online reputációmenedzsment témáihoz. Az akadémiai szférában zajló munkája mellett – amelyet többek közt USA-beli, malajziai, cseh és erdélyi vendégoktatói állomások fémjeleznek – tanácsadói körökben sok egyéb mellett a Digital Identity Agency társalapításával biztosította szakmai jelenlétét.

Ahogy a szerző két területen, kutatásban és fejlesztésben mozog, a *Digitalizáció és új média* is hibrid alkotás. Egyrészt a szakmának készült: ezt igazolja a kötet végi vezetői összefoglaló a maga vízió-szerű, az újmédia-szemléletmód mibenlétét sejtelmes körvonalakkal felrajzoló mondataival. Másrészt oktatási célokat szolgál: erre a hazai könyvkiadásban még kevésbé megszokott, de az angolszász egyetemi tankönyveknél már-már magától értetődő fejezetagolási mód utal. Minden főfejezetet szöveghő, fogalomtár, négy kiemelt jellemző részletes magyarázata, s persze az elmaradhatatlan sztori vezet be, a kifejtésben pedig 19 oldalnyi hivatkozásjegyzékből, szabatosan és friss anyagból összeállított részletes ismertető található.

A digitalizáció és mediatisáció forró kályhájától indulva, Negroponte és a nemrégiben elhunyt Toffler jövőbelátó megfontolásai mellett, alapos technokritikai elemzést is kapunk. A szerző becsületére válik, hogy bár intenzíven dolgozik együtt high-tech cégekkel, a technokörnyezet mindent magába szippantó hatásának ellen tud állni, s a realitás talaján mozogva nem maradnak el az ember jövőjére vonatkozó kérdésfelvetések. Az unásig ismételt konvergenciakultúra (Jenkins, 2006) eszméje mellett például nem mulasztja el a divergencia létezését kiemelni, szépen kiemelve ezzel az újmédia dinamikus, respiratorikus jellegét.

A hálózatosodás és mobilizáció fejezeteiben, a *network society* eszméjén keresztül a dolgok internetéig tartó logikai ívben, a pozitív fejlemények mellett számos „sötét” vonatkozás is szóba kerül az újmédia kapcsán. Ahány probléma, annyiféle lehetséges megközelítés: a hacktivizmus, a hackerség taglalható lenne akár a hacker-cracker szembenállás mentén, ahogy a deep web / dark web jelensége is megközelíthető a törvényesség–törvénytelenesség fogalom-párral, de kétségtelen: e témákban átfogó kutatás nemigen született még, az első szakdolgozatok is csak mostanában készültek el, s egyáltalán: igen nehéz olyan jelenségekről egzakt nyelven beszélni, amelyek lényege a láthatatlanság, az inkognitó, a rejtettség.

Amellett, hogy a hálózatosodás soha nem látott mértékű összekapcsoltságot eredményezett, az adatok mennyiségében is ugrásszerű növekedés következett be. Ennek megfelelően az újmédiáról való beszéd nem választható el az adatról, az adatrobbanásról és a meg-

figyelésről, ellenőrzésről szóló gondolatoktól. Külön fejezetek foglalkoznak a big data és a surveillance jelenségével. Itt megint csak nem a mondandó átütő újszerűsége, hanem a témák szintézise adja a fejezetcsoport legfőbb értékét: évi rendes konferenciáját a Magyar Kommunikációtudományi Társaság már 2012-ben a megfigyelés eszközeinek szentelte, ugyanakkor a sokféle (aktív, passzív, konzervatív és progresszív) megfigyelést egybefogó szintetizáló újmédia-keret csak mostanában kezd körvonalazódni.

Ezt követően az újmédia kiterjesztett lehetőségeiről esik szó, a transzformált elérésektől a média-remixtől kezdve az újmédia-művészetten át az online reputációmenedzsment izgalmas szakmai kérdéseig. Az *augmented reality* és a *gamification* jellemző trendjeinek és határainak bemutatása még kézzelfogható ismereteket ad, de már az újmédia-design és -művészeti koncepciók táján érezhetően szakítani kezdünk a konkrét, „földhözragadt” technológiai kérdésekkel. Innentől – s az utolsó, a hiperciklusokról és optimalizációról szóló gyűjtőfejezetben különösen – a használati módok összessége, az üzleti és társadalmi aspektusok kerülnek előtérbe.

Amint az IKEA egész szemléletmódjával biztosít hozzáadott értéket még egy egyszerű szatyornak is, ez a könyv ugyanilyen apró impulzusokból épít hozzáadott értéket: mint bitekből épített hálózati szoftver, úgy válnak koherenssé a szerző saját készítésű fotói, a fejezetek elején szereplő keretes történetek, amelyek nagyrészt saját szakmai tapasztalatból fakadnak, s a finom egyensúlyozás a technorealista, technooptimista és társadalomorientált média-szakirodalmi tételek között. Mindezek, a „trendillesztett” tartalom és a jó minőségű kiállítás együttesen a magyar nyelvű újmédia-szakirodalom kellős közepére pozicionálják az összefoglalót.

„A kiadás után érdemes utánanézni, mi változott azóta” – áll az ajánlás helyén. Az újmédia viszonylatában „*memento mori*” ez a nyomtatott könyv számára, hiszen a legnehezebb feladat, amelyre Fehér Katalin vállalkozni mert, olyan ismereteket összefoglalása, amelyek inkább tendenciákat, mintsem konkrét történéseket dokumentálnak. A kötet első harmadában-felében ez a törekvés még tisztán tud érvényesülni, alapozva a médiakutatás hét-nyolc évtizedes hagyományaira (McLuhan technodeterminizmus persze itt sem maradhat el) és a web létezésének több mint húsz esztendejére Berners-Leetől Zuckerbergig. Ám a további fejezetekben – amelyek egyre inkább a „folyamatos jelenben” és a jövőben kutakodnak – hiábavaló lenne szintetizált, kiérlelt ismereteket követelni. Az újmédia, internettechnológia, hálózatkutatás, neuromarketing, augmentált valóság területén zajló „permanens forradalmak” igényelnek bizonyos időt, mialatt kiforrnak a bennük rejlő tendenciák. S hogy mennyi ez az idő? Ez természetesen a „*futurum imperfectum*” zenéje. Jelenleg egy dolog állítható bizonyosan: az újmédia új IKEA-táskája immár nemcsak a tervezőasztalon létezik, hanem ott van a polcokon, és a közönség értő fogadtatására vár – ez utóbbira pedig az eddigi könyvbemutatók és beszélgetések tükrében joggal tarthat igényt.

Irodalom

- DiMaggio, Paul – Hargittai, Eszter – Neuman, W. Russel – Robinson, John P. (2001) Social Implications of the Internet. In: *Annual Review of Sociology* 27, 307–336.
<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.307>
- Jenkins, Henry (2006) *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Luhmann, Niklas (1996) *Die Realität der Massenmedien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
<http://dx.doi.org/10.1007/978-3-663-01103-3>

MAGÁNAK MINDENRŐL EGY DOLOG JUT AZ ESZÉBE, KEDVES MILLER ÚR?

Molnár István

molnar.istvan1947@gmail.com

Geoffrey Miller: *A párválasztó agy – A párválasztás szerepe az emberi agy evolúciójában.* Budapest, Typotex, 2006.

Miller úrnak tényleg mindenről egy dolog jut az eszébe: a párválasztáson és az utódnevelésen alapuló evolúció. Azért néha ezen belül is meghökkenti az embert eredeti meglátásaival és rendhagyó érveléseivel. Az evolúciós folyamat alkalmazása ugyan nem külön tudományág, hanem egy nagyon praktikus gondolkodásmód, mindazonáltal ajánlott gyakorlati eszköze a tudományos igényű megismerésnek – akár az emberi pszichológiáról, akár a megszerelendő porszívóról legyen szó. (Bármily meglepő, az ipari konstrukcióknak is van evolúciója. Már hogyne lenne, ha van evolúciós nyomás és egy véges piac.) Hogy a mondanivalómat mindjárt a végén kezdjem, az evolúciós pszichológia praktikus problémamegoldó eszköz lehet társadalomtudósuk, érdeklődők, sőt akár pszichoterapeuták számára egyaránt.

A mű első fejezete mindjárt egy módszertani kisiskola, mely bemutatja az evolúciós pszichológia módszereit és gondolkodásmódját, kitérve a párválasztáson alapuló – mondjuk ki: szexuális – evolúció egyediségeire. Ugyanis a szexuális evolúció eredményeként létrejövő adaptív tulajdonságok néhány jellegzetességükből felismerhetők:

- ◆ felnőtt egyedekben jelennek meg kifejtett formában,
- ◆ férfiakban feltűnőbbek (hiába, a nő választ),
- ◆ nagy a populáción belüli szórás,
- ◆ nehezen jósolható, túlzó eredmények,
- ◆ nem tudatosak.

Ezek az attribútumok a kommunikációra is jellemzők. De azt is meg kell jegyezni, hogy általában jellemzők minden olyan adaptációra, mely a fajon belüli versengés eredménye.

A második fejezet történeti áttekintés az evolúciós elmélet keletkezésétől mai értelmezéséig. Az alap igazán egyszerű, magánál Darwinnál kezdődik. Az élővilág számos jelensége azonban nem magyarázható az egyszerű természetes kiválasztódással. Mintha – hogy közkeletű példát idézzek – a pávakakas gyönyörű farktollát nem a pávakakas találta volna ki, hanem egy jó eszű ragadozó madár, kiváló PR-ral. És ehhez csatolhatjuk az ember világának számtalan, könnyen kifigurázható jelenségét a drága falusi esküvőktől kezdve a szomszéd egész telket lefedő villájáig. De evolúciós szemlélettel a dolog mégis könnyen magyarázható: aki nek ezekre futja, az bizonyítja: olyan erőtartálékai vannak, hogy könnyedén felneveli utódjait – beleértve a majdani unokákat, dédunokákat is.

A fejezetben egy tudományos eredmény kommunikációjának mintegy 100 évet átívelő története jelenik meg, bemutatva, hogyan dominálja az ideológia és a kor ízlése a tudományos felfedezés terjedését.

Miller úr könyvének talán legfontosabb tanulsága a harmadik fejezetben található: a párválasztáshoz kapcsolódó „kinövések” – nála ornamensek – különösen sokfélék, feltűnőek és a szokásos evolúciónál több nagyságrenddel gyorsabban terjednek. Ennek a titka az erős pozitív visszacsatolásban van: a sikeresen udvarló hím a következő generációnak maradéktalanul továbbadhatja ornamenseit, létezzenek azok akár a génjeiben, akár a szokásait meghatározó mémjeiben. Tehát az utódgondozásnak a nemzést jóval meghaladó ráfordítását a nőtény bátrabban vállalhatja, ha a hím feltűnő és nehezen elérhető/utánozható ornamenssel bizonyítja rátermettségét. Működik ez? Nyilvánvalóan, különben minden madár szürke lenne, mi meg mindannyian Trabantban közlekednénk. Ezt húzza alá a negyedik fejezetben az agynak és ehhez kapcsolódóan a beszédnek a „jó géneket” tanúsító szerepe, még mielőtt túlélési előnyt is biztosítottak volna. Vagyis a könyv érvelése szerint az emberi elme és a kommunikáció előbb jelent meg a szexuális evolúció eredményeként, és csak azt követően vált a túlélés hatékony eszközévé.

Az ötödik fejezet is ezt a szemléletet erősíti: a fittséget jelző ornamensek, mint jelzések és az érzékelés, mint azok vevőjének ko-evolúciója. Persze a gyorsított evolúciós folyamatok eredményei is olyanok, mint minden hamar-munkáé: furcsák, nehezen magyarázhatók, messze nem optimálisak. Mégis működnek. Mármint azok, amelyek átmentek a természetes kiválasztás szűrőjén is. Nekem erről az internetes kommunikációs szokások gyors terjedése jut eszembe: zárt közösségben nem csak egy kaszkád jellegű terjedés érvényesül, hanem erősíti azt a többszöri pozitív visszacsatolás.

Mégis minden a szexszel kapcsolatos evolúcióval lenne magyarázható, a pávakakas farktollától az emberi kommunikációig? Miller úr ez utóbbira egyértelmű igenlő választ ad a könyv 10. fejezetében.¹

A 6. fejezet az emberi társadalom kialakulását és abban az elme és beszéd szerepét vizsgálja: élet és udvarlás a Pleisztocén korban. Itt a mű 1,6 millió év folyamatait tekinti át, melyek végül elvezettek az utolsó 10 ezer év megszaladó kulturális evolúciójához.² Ez a fejezet egyúttal magyarázatot ad az evolúció – legalábbis a szexuális evolúció – lépcsőzetes jellegére is. A viszonylag hirtelen előálló nagy agytérfogat csak lassan hasznosul csoportépítésben, kommunikációban és más vívmányok formájában.

Viszont ebben a fejezetben a szerző beszél még a „párválasztó evolúció” egy másik érdekességéről is. Ez a nemek ko-evolúciója. A férfi és nő valamelyest eltérő, mégis egymást kísérő evolúciója – párválasztásról, tehát kölcsönösségről lévén szó – kiegészítik egymást, hiszen egyazon gén-készlet hat rájuk. A fogyasztást használva metaforaként: csilloghat akárhogy a termék és reklámja, ha a fogyasztónak valami okból nem kell. Vagyis a reklám (esetünkben a férfi jelzései) lehetnek mégolyan kirívóak és költségesek is, ha a fogyasztó

¹ A témában ajánlom még az érdeklődőknek a Pécsi Tudományegyetemen dolgozó Bereczkei Tamás professzornak és tudományos műhelyének művét: Kocsor F. és Bereczkei T. (2010) *Kultúra*. In: Bereczkei T. és Paál T. (2010szerk.) *A lélek eredete. Bevezetés az evolúciós pszichológiába*. Budapest, Gondolat.

² Valami történet evolúciós értelemben is, ami elvezetett az i.e. 11. évezred kőkorszaki forradalmához. De ezt már nem Miller úrnál kell keresnünk. Mintha a fajtán belüli versengés két fő területe, vagyis egyrészt a szexuális evolúció, másrészt a csoportok közötti konfliktus egyensúlya borult volna fel. Ez vezethetett el egy kommunikációs paradigmaváltás, a nagyobb vagyis a klasszikus Dunbar féle számnál népesebb csoport érzékelése ('hozzád szólok' helyett 'hozzátok szólok') és végső fokon a városiasodás felé. Ez s ennek kövületei mai kultúránkban értékes továbbvívó kutatási terület lehet akár evolúciós pszichológiai, akár kommunikációs, akár pedig vallástörténeti megközelítéssel.

(esetünkben az utódgondozási szempontokat követő és biztonságot igénylő nő) érdektelen iránta. Így a két fél evolúciója követi egymást – kölcsönösen.

De tehetjük a képet árnyaltabbá. Ugyanis a szexuális evolúció csak egyike a fajon belüli versengés eseteinek. Szomszéd horda a zsákmányért, szomszéd falu földért, szomszéd birodalmak hegemóniáért és szomszéd vállalatok a piacért mind-mind versenyeznek. És ahol verseny/versengés van, ott evolúció is van, sőt emberek közötti konfliktusban érzelmek is jelen vannak (például a gyűlölet messze nem emberi privilégiuma). Viszont olyan gyors és feltűnő evolúciót egyik sem indít el, mint a párválasztás.

A 7. fejezet a szexuális szelekciónak az emberi test anatómiájában megnyilvánuló számos jelével foglalkozik, míg a 8–11. fejezetekben esettanulmányokat találunk a képzőművészet, az erkölcs, a beszéd és a kreativitás témájában. Vagyis elhagyva az ember biológiai fejlődését, ezek a fejezetek – átszöve a kommunikáció témájával – már a kulturális evolúcióra koncentrálnak.

Kik számára ajánlom ezt a könyvet? Mindenekelőtt olyanoknak, akik egyszerre akarnak szakmailag művelődni és jól szórakozni. Ajánlom továbbá társadalomtudományokkal foglalkozóknak, akik új szempontból szeretnék a világ folyását jobban megérteni és ezt a megértést munkájukban közvetlenül is hasznosítani. Ajánlom még többek között gyakorló segítőknek és klienseiknek, hogy problémájukat jobban megértsék, és könnyebben elfogadják mintegy a jobbítás kezdőlépéseként. Ezenkívül nagyjából mindenkinek.

ISTENT MESÉLNI? A vallás, mint kommunikáció

Turai Gabriella

gabriella.turai@gmail.com

Enzo Pace: *Raccontare Dio – La Religione come Comunicazione*. Bologna, Il Mulino, 2008.

Enzo Pace szociológus, vallásszociológus a Padovai Egyetem Szociológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Vendégprofesszora volt a párizsi *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*-nak, valamint elnöke a neves *International Society for the Sociology of Religion*-nek (2003–2007). Avatott ismerője mind a történeti, mind a kortárs vallási sokféleségnek. Olaszország nemzetközi szinten is elismert, vezető vallásszociológusa.

Lévy Strauss gondolatából kiindulva, Enzo Pace jelen kötetében a szociológiai rendszerelmélet összehasonlító vizsgálatán keresztül mutatja be a vallási hitrendszereket, mint kommunikációs rendszereket. A szerző luhmanni alapokon állva rendszerelméleti megközelítéssel tárgyalja a vallást, mint kommunikációt, a nagy német előddel szemben az elemzés azonban nem érinti a történelemmel való kapcsolat keretrendszerét. Egyfelől a vallás kommunikációként való felfogása egy új elméleti perspektíva felvázolását jelenti, amely végre képes lehet túlhaladni a vallással kapcsolatos diskurzusok állóvizén (mint pl. tradicionális/modern dichotómia); másfelől a vallás kommunikációként való felfogása meggátolja, hogy a vallást különféle dimenziókra szaggassuk szét, így lehetőség nyílik, mint rendszert vizsgálni, amely rendszert egészében 'a szó hatalma' jellemez.

Harmadrészt pedig, ha a vallást kommunikációként vizsgáljuk, elengedhetjük azt a kínzó és szervült görcsöt, hogy minden áron esszencialista definíciót gyártsunk a vallás meghatározására. Egy mondatban összefoglalva, Pacet nem az foglalkoztatja, hogy mire szolgál a vallás, hanem hogy belülről megfigyelve hogyan működik egy vallási hitrendszer.

Az elemzés során valójában két folyamat együttes megfigyelésére vállalkozik a szerző. Egyszerre vizsgálja a vallásos hit eredeti kialakulását és azt a folyamatot, amikor a vallás hitrendszerré válik. Mindeközben nem felejt el megfigyelni a valláshoz társított társadalmi környezetet, amelyben a vallások születésüktől hanyatlásukig megmérettetik magukat.

Pace monumentális művében sokféle példát vonultat fel elméletének alátámasztására (pl.: kereszténység, iszlám, buddhizmus, taoizmus, sintoizmus, afrikai, braziliai, észak-amerikai és ázsiai helyi vallások) Nézete szerint a legjobb megoldás az elemzés során megfigyelni azt, ahogyan egy vallás figyel meg önmagát. Így a kötetben kiemelt figyelmet szentel a rendszer és a környezet bemutatására. Elemzésében a megértő szociológia weberi módszertana és a vallási jelenségek ideáltipikus bemutatása is szerepet kap.

A kötet egy megkerülhetetlen állítással kezdődik. Hiba volt a szekularizációra, mint visszafordíthatatlan folyamatra tekintenie a szociológiának. A hiba a következő kijelentésben

állt: minél inkább modernekké válunk, annál kevésbé lesz szükségünk vallásra. Ennek alapja az az 1960–70 között zajló empirikus adatokon alapuló vizsgálat, amely kimutatta, hogy egyre kevesebb a templomba aktívan járó személy és a papnövendék, az erkölcsi kérdésekben pedig egyre nagyobb az autonómia szerepe. Ezzel párhuzamosan csökken a közösséghez való tartozásnak az érzése, csökken a vallási autoritásokba vetett bizalom, mindezen folyamatok pedig odáig vezetnek, hogy a vallás privát élménnyé zsugorodik. Ennek hátterében az a gondolat állt, hogy a vallás valójában modern-ellenes és nem képes lépést tartani a haladás eszméjével. A szekularizáció gondolata (a szovjet kommunista modell által meghatározottan) Kelet-Európa szociológusai számára sokáig az egyetlen üdvözítő útnak tűnt.

Az 1960-80-as évek lengyel kutatásai alapvetően két pártra oszlottak. Az egyik párt ortodox marxista premisszákból kiindulva kísérletet tett annak bizonyítására, hogy a vallás ereje gyengül, míg a másik párt katolikus szociológusokat és értelmiségieket tömörítve ennek az ellenkezőjére törekedett.

Két meghatározó példa bemutatásával szemlélteti Pace azt a folyamatot, amelyben alapvetően a vallás a társadalmi változások előmozdításának *primum mobile*-ja. Ilyen a lengyel *Solidarnosc* és a '79-es iráni forradalom. A lengyelek esetében a katolikus vallás volt az az erő, amely egy közös képet hozott létre egy lehetséges új társadalmi rendről – Durkheimnek kedves terminológiával élve egy *új szolidaritást*. Amely egy olyan kifejezőmódot kínált, amely képes volt a szavak segítségével kifejezni az emberek érzéseit. Ezzel sikerült a szavakat dolgokhoz, eseményekhez, történelmi valóságokhoz kötni és pontosan ezáltal váltak képessé felismerni közös problémáikat, amelyet ily módon már együttesen oldhattak meg. Ez a felismerés társadalmi kötelekeket hozott létre. Valami hasonló történt Teheránban is. 1979-ben az iráni nép volt az, amely elűzte a Pahlavi-dinasztiát, mert azt túlzottan elnyomónak, nyugat-barátnak és vallás-ellenesnek tartotta. Ugyanis a XVI. század óta a siítizmus Iránban kollektív *forma mentis*-sé, az iráni nemzeti identitás gyökerévé vált – úgy, mint a katolicizmus a lengyeleknél.

A szekularizációs modell bukásából következik, hogy teljességgel helytelen a szent újjáéledéséről szóló diskurzus. A vallást összetett valóságként elemző Pace többször hangsúlyozza, hogy minden vallásban erős az igény és a vágy, hogy magát a többitől különbözónak lássa. Minden vallás próbál *inkább* koherensnek, komplexebbnek, igazabbnak, makulátlanabbnak, egyszóval felsőbbrendűnek tünni a másikonál. A szerző szerint azonban ez a legitim felsőbbrendűségi tudat veszélyeket rejt. Ugyanis abban a pillanatban, hogy ez a vallási felsőbbrendűségi tudat bekerül a gazdaság, a politika és az ideológia erőterébe, a vallás automatikusan hadigépezetté transzformálódik és jól ketyegő időzített bombaként megkezdheti pusztító munkáját. Pace ennek elkerülése érdekében egy mély és alapos elemzést javasol a vallással kapcsolatosan, mert nézete szerint a vallásokban a felszíni különbözőségek ellenére is sokkal több a mély struktúra szintjén megbúvó közös vonás, mintsem azt első ránézésre gondolnánk. Ennek értelmében a szerző módszertanilag elvégzi a vallások genealógiai elemzését, amely nyomon követi a különféle vallási hagyományok leszármazását. Megállapítja, hogy minden vallásban tetten érhető a szinkretizmus, a különféle vallások vallási hagyományainak keveredése.

A kötet hat nagy fejezetre oszlik, vagyis inkább hétre. Ugyanis a bevezető szakasz önmagában is önálló fejezetnek tekinthető, ahol Pace gyakorlatilag megvilágítja az egész kötet fő mondanivalóját, amit az utána következő fejezetekben mély, olykor már (ön)kínzó alaposággal fejt ki. A 360 oldalra rugó *corpus* taglalja a vallást, mint kommunikációt; a vallást és az értelmet; a hitrendszer; a szellemet és a rendet; a vallási hitrendszerek kommunikációs stratégiáit és a különféle vallások etikai aspektusait, valamint az etnikai azonosításukat. A kötet külső borítóján a Katmanduban található Bodhnat Stupa képe néz farkaszemet az eltökélt olvasóval, amit több száz színes és átlátszó imádság-zászló tesz még ünne-

pélyesebbé a forgószelemben. A kép körforgásból eredő dinamizmusa a vallások és nemzetek jól megválasztott Pace-i szimbóluma.

A kötet hat fejezete rendkívül gazdag hermeneutikai nyitásokban, kifinomult elemzésben, eredeti információ felhasználásban és szokatlan megoldásokban, mint például az 1924-ben alapított buddhista *Lanka Missionary Society* bemutatása (299. old.) Hasonlóképpen kiemelt figyelmet érdemel a kötet 305–309-ig tartó szakasza *etika és etnia* (népcsoport) feszült viszonyáról.

Az olasz nyelvű kötet gazdag hozzájárulás a vallásszociológia tudományterületéhez, amelyben külön dicséret illeti a szerző konzekvens, szociológiai nyelvhasználatát, amely világos, didaktikus mivoltával segíti nemcsak a szakember, hanem a felkészületlen olvasó megértését is. Egy apró kétely azonban a mű olvasása után is fennmarad a befogadóban: kis, vagy nagybetűvel írjuk-e Istent/istent a szövegben?

(A könyv angol nyelvű kiadása: Enzo Pace: *Religion as Communication – God’s Talk*. Ashgate, 2011.)

Irodalom

- Asad, Talal (1993) *Genealogies of Religion*. Baltimore, Johns Hopkins University.
- Beckford, James A. (2003) *Social Theory and Religion*. Cambridge, Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511520754>
- Bellah, Robert N. (1967) Civil Religion in America. *Daedalus*, 96, pp.1–21.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Bloom, Mauereen (2007) *Jewish Mysticism and Magic*. London, Routledge.
- Davie, Grace (2000) *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford, Oxford University Press.
- Geertz, Clifford (2001) *Az értelmezés hatalma – antropológiai írások*. Budapest, Osiris.
- Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat.
- Scholem, Gershom (1995) *A kabbala helye az európai szellemtörténetben – válogatott írások*. Budapest, Atlantisz.
- Weber, Max (1992) *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. Budapest, Helikon.